

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYDSKE ÅRBØGER

II. halvbind

1950

Udgivet af

1950

Historisk samfund for Sønderjylland

Sønderjydske årbøger

1950

Udgivet

af

Historisk Sæmfund for Sønderjylland

ved

H. Lausten-Thomsen Hans Lund

Johan Hvidtfeldt Peter Kr. Iversen

INDHOLD

Axel Linvald: Aage Friis	side 1— 14
M. Mackeprang: Frederik Fischer	» 15— 50
Fridlev Skrubbeltrang: Fred. Fischers dagbøger 1868—71	» 51—133
Gudmund Schütte: Skrønen om kejser Otto II's tog til Oddesund	» 134—139
Anna Simonsen: Theodor Storm og Danmark ..	» 140—152
N. Black Hansen: Lejren ved Ris	» 153—156
En udmærkelse	» 157—158
Prisafhandling om besættelsestidens historie	» 159—160
Johan Hvidtfeldt: Oversigt over befolkningsforholdene i Sønderjylland i middelalderen	» 161—209
M. Vesterdal: En fourers oplevelser i 1850. Uddrag af en fynsk jægers dagbog under treårskrigen	» 210—263
Poul Nissen: Om ansættelsen til »Grundsteuerreinertrag« i Sønderjylland i 1870—78	» 264—284
Anmeldelser:	
Aksel Steensberg: Danske bondemøbler (ved Hans Neumann)	» 285—287
Thomas Matthiesen: Gründung und erster Entwicklung der Flensburger Neustadt (ved Johan Hvidtfeldt)	» 287—289
Andreas Lorck Schierning: Die Chronik der Familie Lorck (ved Aage Bonde)	» 289—291
Marten R. Poulsen: Minder. Person- og folkelivskildringer fra Nordslesvig (ved H. Lausten-Thomsen)	» 291—293
Københoved bysamfund. Bidrag til Skrave sogns historie I (ved Peter Kr. Iversen)	» 293—296
M. Favrholdt, Johs. Nielsen og Olav Christensen: Harmonien. Træk af danskhedens historie i Haderslev gennem 150 år og M. Michelsen: Fra Frederiksklubbens arkiv 1848—1948 (ved Frode Gribsvad)	» 296—299
Den nordslesvigske kirke. Redaktion: H. Hejselbjerg Poulsen (ved Peter Kr. Iversen)	» 299—301
Aus Schleswig-Holsteins Geschichte und Gegenwart. Eine Aufsatzsammlung als Festschrift für Volquart Pauls (ved Troels Fink)	» 301—305
Erik Kroman: Musikalsk akcent i dansk (ved Ella Jensen)	» 305—310
Nyt fra sønderjydsk folkemålsforskning (ved Ella Jensen)	» 310—313
Peter Kr. Iversen og Knud Fanø: Årsberetning og regnskab	» 314—320

Oversigt over befolkningsforholdene i Sønderjylland i middelalderen.*)

Af Johan Hvidtfeldt.

Der har været fremsat talrige teorier om den befolkning, der boede i Sønderjylland og Danmark i stenalderen og bronzealderen, men teoriernes mangfoldighed viser tydeligt, hvor usikker vor viden i virkeligheden er. Man tør dog regne med, at der ingen forskel har været mellem befolkningen i Sønderjylland og den øvrige del af den jyske halvø¹), idet den kultur, som de arkæologiske fund bærer vidne om, er den samme nord og syd for Kongeaaen. I aarhundrederne efter Kristi fødsel begynder de historiske beretninger at kaste enkelte strejflys hen over landsdelen, men deres efterretninger er saa usikre og saa omdiskutable, at det ikke er muligt at danne sig et paalideligt billede af forholdene. Litteraturen om dette spørgsmaal er meget omfattende og meningerne stærkt delte. Et af de mest brændende problemer i denne tids historie er anglerne, hvis bopladser snart er blevet henlagt til Angel, snart til hele Sønderjylland og snart til Thüringen eller andre steder i Tyskland, mens enkelte har ment, at navnet er opstaaet i England efter indvandringen. Ogsaa i de seneste aartier er spørgsmaalet gentagne gange taget op til drøftelse²), og adskillige forskere er nu tilbøjelige til at mene, at de angler, som i det 5. aarhundrede

*) Dansk Kultursamfund og Den Hjelmsstjerne-Rosencroneske Stiftelse bringer jeg en hjertelig tak for understøttelse til mine studier over sønderjydske befolkningsforhold.

¹) Aarbøger for nordisk Oldkyndighed 1913, 321 og 1914, 274 ff. (Sophus Møller). Sønderjyllands Historie I, 135 f.

²) En oversigt over kilderne og den ældre litteratur hos Erdmann: Über die Heimat und den Namen der Angeln (1890) og Zeitschrift LXX/XXI (1943) 1 ff. Paa dansk side er spørgsmaalet i nyere tid især behandlet af Gudmund Schütte, bl. a. i Sønderjydske Aarbøger 1900, Ptolemy's Maps of Northern Europe (1917) og Sydslesvig, Angel (1945), og af Herman Møller i Anzeiger für deutsches Altertum u. deutsche Litteratur XXII (1896).

invaderede England, virkelig er kommet fra Angel³⁾, som skulde have faaet sit navn efter et gammelt navn paa Slien, udledt af adjektivet angr (snæver) eller et tilsvarende substantiv⁴⁾. Et stærkt — om ikke afgørende — vidnesbyrd om, at anglernes hjemstavn virkelig skal søges i Sønderjylland, giver det arkæologiske materiale, som viser, at befolkningen i Angel tog stærkt til efter det 3. aarhundrede, medens en stærk aftagen af fundene i det 5. aarhundrede tyder paa en udvandring. Af særlig interesse er det, at der i de særligt angelske omraader af England er fundet oldsager, der stammer fra omtrent samme tid og typologisk synes at have samme særpræg som de angelske eller i hvert fald er en videreførelse af disse typer⁵⁾. Selvom det maa pointeres, at slutningerne paa grundlag af det arkæologiske materiale, der foreligger for øjeblikket, ikke er alt for sikre, tør man dog sige, at meget tyder paa, at anglerne har boet i det sydlige Sønderjylland, og at de, da de omkring midten af det 5. aarhundrede udvandrede til England, efterlod et nogenlunde mennesketomt land.

Men anglerspørgsmaalet frembyder ogsaa andre problemer af interesse, som maa berøres, naar man vil forstaa de ældste befolkningsforhold i Sønderjylland. Selvom man mener, at det maa anses for sandsynligt, at anglerne har boet i Østlesvig, er dermed ikke sagt, at det angelske omraade kun har omfattet selve landskabet Angel. Der findes ikke direkte udtalelser om udstrækningen af den angelske bosættelse, og der er heller ikke gennem sproghistoriske undersøgelser nogen mulighed for at faa et holdepunkt herfor. Derimod synes det arkæologiske materiale at sandsynliggøre, at selvom anglernes hovedsæde maa have været i Angel, har den angelske kulturkreds dog ogsaa

³⁾ Et andet synspunkt er dog bl. a. hævdet af Otto Scheel i *Die Heimat der Angeler* (Schriften der wissenschaftlichen Akademie des NSD-Dozentenbundes der Christian Albrechts-Universität Kiel IX, 1939), jvnfr. ogsaa samme: *Die Vikinger. Aufbruch des Nordens* (1938), 42 ff.

⁴⁾ *Classica et mediaevalis* IV (1941), 62 ff (Kr. Hald).

⁵⁾ *Zeitschrift LXX/XXI* (1943), 46 ff. (Jankuhn).

omfattet Svans, mens den har været adskilt fra sydligere kulturomraader ved ubeboede strækninger, hvor intet arkæologisk fund forekommer. Ogsaa fundene nordfor Angel i den sydlige del af Sundeved og egnen nord og nordvest for Flensborg synes at vise sammenhæng med den angelske kulturkreds, mens fundene længere mod nord tegner omridsene af en kultur med sit egenartede fremtoningspræg. Tyske arkæologer har benævnt den efter landsbyen Over-Jersdal⁶⁾. Man har fremsat den antagelse, at befæstningsanlæg ved Lovtrup og Uge i nærheden af Tinglev (Olmersdiget) skulde være vejspærringer paa grænsen mellem de to kulturkredse⁷⁾. Paa forhaand synes teorien meget sandsynlig, men dateringen af befæstningsanlæggene er dog vist i øjeblikket for usikre til, at man kan drage sikre slutninger med hensyn til grænsen mellem angler og jyder.

Men naar det maa anses for sandsynligt, at anglerne har boet mellem sakserne mod syd og jyderne mod nord, bliver spørgsmaalet, hvilke af disse anglerne har staaet nærmest med hensyn til kultur og sprog. Undersøgelser foretaget paa grundlag af ordforraadet i sprogtekster, der stammer fra det angelske kolonisationsomraade i England, har vist, at det angelske sprog i det store og hele stod nærmere ved nordisk end ved saksisk, som derimod havde nærmere tilknytning til oldsaksisk og frisisk. Forskellene er dog ikke særlig store og tyder ikke paa, at de to folk i deres fastlandstilværelse har levet altfor langt fra hinanden⁸⁾. Det arkæologiske fundmateriale viser en ret stærk forbindelse med kulturomraadet syd for Ejderen⁹⁾, men ogsaa tilknytning til Over-Jersdal-kredsen og til Fyn kan paavises¹⁰⁾.

⁶⁾ Zeitschrift LXX/XXI, 39 (Jankuhn), Carl Schuchardt: Die Urnenfriedhöfe in Niedersachsen (1921), 55 f, Fritz Tischler: Fuhlsbüttel, ein Beitrag zur Sachsenfrage (1937), 67.

⁷⁾ Sønderjyllands Historie I, 153 f. (la Cour).

⁸⁾ Richard Jordan: Eigentümlichkeiten des englischen Wortschatzes (Anglitische Forschungen XVII) 1906, 122 f. En lignende opfattelse er ogsaa tidligere hævdet af den danske forsker Herman Møller.

⁹⁾ Schuchardt: anf. sted 56.

¹⁰⁾ Zeitschrift LXX/XXI, 39 (Jankuhn).

Anglerne maa altsaa kulturelt have indtaget en mellemstilling mellem sakser og jyder, en stilling, der svarer til deres geografiske placering, og deres sprog kan hverken henregnes til saksisk eller jysk.

Som nævnt tyder de arkæologiske fund paa, at Angel efter udvandringen maa have været forholdsvis folketomt, og at det var størstedelen af befolkningen, som drog med paa den lange rejse, som førte til det nye hjem mod vest. Bedas udtalelser i hans *Historia ecclesiastica gentis Anglorum* om, at Angel i hans tid har ligget øde hen (*de illa patria quae hodie manere desertus inter provincias Jutarum et Saxonum perhibetur*), bekræfter saaledes det arkæologiske materiales vidnesbyrd. Naar Angel i historisk tid har et saa rent dansk sprog, som tilfældet er, viser det ogsaa, at området maa have været helt eller næsten helt rømmet af dets tidligere beboere. Var en større del af disse bleven tilbage, vilde de kommende aarhundreders angelboere være blevet et blandingsfolk, og da angelsk kultur og sprog havde sit særpræg, der afveg en del fra de rent nordiske naboers, vilde man paa kulturens forskellige omraader have været i stand til at paavise et angelsk indslag, f. eks. i stednavne og sprog. Men dette er ikke tilfældet. Angel har i historisk tid samme kulturpræg som den nordlige del af Sønderjylland. Naar det blev jyderne, der kom til at udfylde det befolkningsmæssige tomrum, der opstod ved anglernes bortvandring, mens sakserne ikke udnyttede denne mulighed for expansion mod nord, skyldes det vel i første række, at udvandringen til England havde svækket disses kolonisationsevne i hjemlandet, men ogsaa, at de var adskilt fra Angel ved store øde strækninger.

Men hvor langt naaede de jyske kolonisateurer mod syd, hvor har det danske folks sydligste grænse gaaet? Der findes ingen direkte udtalelser om spørgsmaalet, og i øjeblikket er der kun eet middel til at besvare det: stednavnene. Baade fra dansk og tysk side¹¹⁾ har man paa dette grundlag søgt at angive grænsen

¹¹⁾ Især P. Lauridsen i *Sdj. Aarb.* 1893 og August Sach i *Das Herzogthum Schleswig in seiner ethnografischen u. nationalen Entwicklung I—III* (1896—1907).

for den sydligste sammenhængende bosættelse. Efter at det store sydslesvigske stednavnemateriale nu er blevet samlet ved danske forskeres arbejde, er det muligt at trække linien op med meget stor sikkerhed, idet man i brugen af stednavnene altid har været meget konservativ. Danske navne kan leve videre i aarhundreder, efter at befolkningen er blevet tysk, og da stednavneforskningen har temmelig sikre midler til at udskille de ældste lag af navnestoffet, kan man ved at undersøge grænseomraadets stednavne sogn for sogn klarlægge, hvor langt ned den ældre danske bebyggelse er gaaet. Mod vest, hvor dansk, nedertysk og frisisk stødte sammen, var forholdene særligt indviklede. Grænsen her gik syd for Rödemis, Mildsted og Ranturum og antagelig helt ned til Svavsted, som baade kan være dansk og tysk, men dog snarest er dansk. Derefter gik den mod nordøst lidt syd for Hollingsted, hvorefter den nogenlunde fulgte Arns herreds sydlige grænse og Dannevirke. Omtrent ved Jagel bøjede den atter mod syd til Boklund og herfra mod øst til syd for Hummelfeld for derefter at slaa en bue mod nord. Hele Svans hører afgjort til det danske omraade. Bortset fra Svans, der først forholdsvis sent kan paavises at have faaet herredsnavn, falder sydgrænsen for de danske stednavne og herredsindelingen omtrent sammen.

Egnen sydfor det danske kulturomraade har uden tvivl igennem mange aarhundreder været relativ folketom. Store ubeboede skovstrækninger adskilte danerne fra deres naboer mod syd. Endnu ca. 1190 skal Esbern Snare have omtalt egnene mellem Danmark, Holsten og Vagrien som en stor ødemark (uastam solitudinem, que coniunget Schlauiam, Holsatiam et Daciam)¹²). Der kan ikke være tvivl om, at paa dette tidspunkt har spredte danske kolonisorer overskredet grænsen for den samlede danske bebyggelse og er naaet længere mod syd helt ned i Dänisch-Wohld, hvor navnet Gettorf (sammensat af mandnavnet Get og torp) er en uomtvistelig dansk bosættelse. Længere mod vest møder vi Haby og Norby, som ogsaa maa

¹²) M. Cl. Gertz: *Scriptores Minores* II, 466 f.

være af nordisk oprindelse. En del andre stednavne, som man har villet tolke som danske, maa derimod efter de nyeste undersøgelser være tyske, f. eks. Aschau, Owschlag og Nübbel¹³). Særlig omfangsrige eller talrige har de danske koloniomraader dog næppe været. Vi kender nu kun faa, og selvom nogle kan være forsvundet uden at efterlade sig spor, tyder forholdene i det 13. aarhundrede og senere dog ikke i retning af stærke danske befolkningslementer hernede.

Ogsaa sydfra har enkelte saksiske kolonisorer begyndt at tage den jomfruelige jord i de store ødemarker under plov. Hvornaar denne kolonisation er begyndt, kan ikke siges, men det maa i hvert fald være sket noget før 1200¹⁴), thi nogle af de holstenske navneformer i den sydlige del af omraadet bærer et betydeligt ældre præg. Det gælder f. eks. Duvenstedt, som har et personnavn som forled og -stede som efterled, en navnetype, der ikke forekommer i det tidligere vendiske Østholsten, hvor kolonisationen begyndte i første halvdel af det 12. aarhundrede, og som derfor maa være ældre¹⁵). En nøjere undersøgelse af en udtalelse i kong Valdemars jordebog fra ca. 1231 giver ogsaa visse kronologiske holdepunkter, det hedder her „Fræzlet cum Ykærnæburgh c mr. puri. Dominus rex habet inter Slae et Eydær CCCC houae et xx. In Swansø xxi aratra et dim. et preter hoc multas siluas. S w a n s ø x mr. argenti. Kamp x mr.

¹³) Sønnerjydske Aarbøger 1944, 16 (Bjerrum).

¹⁴) P. Lauridsen mener, at holstenske kolonisorers overgang over Ejderen først kan have fundet sted efter midten af det 12. aarhundrede, og at det først er efter 1200, at den tyske bebyggelse rigtig tager fat (Sønnerjydske Aarbøger 1893, 253 ff.). Sach slutter sig nærmest til Lauridsens opfattelse (anførte sted II, 20). Begge er af den opfattelse, at de danske kongers holstenske politik i begyndelsen af det 13. aarhundrede, hvorved Holsten for en tid kom under dansk overhøjhed, har været fremmende for den tyske indvandring, eller som la Cour udtrykker det: »Man kunne fristes til at sige, at det eneste blivende Resultat, som Erobringen af Holsten gav os, var det sydlige Slesvigs nationale Tab« (Sønnerjyllands Historie I, 983). Denne opfattelse er dog næppe holdbar og er sikkert i for høj grad præget af moderne forestillinger om statsgrænsernes betydning i befolkningsmæssig henseende.

¹⁵) Sønnerjydske Aarbøger 1944, 17 f. jvnfr. 6.

argenti“. Senere under omtalen af kongelevet opføres Jarnwith og Kamp¹⁶⁾.

Oprindeligt laa hele omraadet ned mod Ejderen uopdyrket hen. Det var i retslig henseende en slags alminding, som efter de gældende regler tilhørte kongen, og det var selvfølgelig, at han hævdede denne ret. Derfor kan der i jordebogen opføres 420 gaarde som tilhørende kongen¹⁷⁾. Men var det saa det samlede antal ejendomme sydfor Sli, var gaardene spredt over hele egnen mellem Sli og Ejder, eller laa de kun i en del af omraadet? Naar der midt i jordebogens latinske tekst pludselig bruges et tysk udtryk houae (jvnfr. moderne tysk Höfe) i stedet for mansus er der kun een forklaring mulig. Disse 420 gaarde maa have været bygget og beboet af tyske kolonister, ikke af danske. Men da stednavnene viser, at Svans og omraadet lige syd for Dannevirke paa denne tid var dansk beboelsesomraade, maa man formode, at ingen af de 420 gaarde skal søges her, men at de alle, eller saa at sige alle, har ligget syd herfor, især i det saakaldte Jernved (Isarnho), det senere Dänischwohld, og i Kamp, der maa være den sydligste del af Slesvig¹⁸⁾.

Men er denne antagelse rigtig, maa forholdene i den sydligste del af Slesvig i første halvdel af det 13. aarhundrede ses under en helt ny synsvinkel. De 420 gaarde maa have udgjort en ikke ringe bebyggelse, antagelig svarende til 50—70 landsbyer. Skulde denne omfattende kolonisation næsten udelukkende være opstaaet i aartierne efter 1200, maatte opdyrkningsbevægelsen have haft en fuldstændig eksplosiv karakter og være foregaaet i et tempo, som synes meget lidet sandsynligt, ikke mindst naar man tager i betragtning, at der er tale om jord, som ikke før har været under plov. Kun ved at forudsætte, at kolonisationen har strakt sig over et betydeligt længere tids-

¹⁶⁾ Kong Valdemars Jordebog ed. Sv. Aakjær 10.

¹⁷⁾ Paul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie (1940), 185 ff.

¹⁸⁾ Sach: anførte sted I, 41 ff., III, 21 ff., Kong Valdemars Jordebog 92, Chr. L. E. Stemann: Geschichte der öffentlichen und Privat-rechts des Herzogthums Schleswig I, 18 ff., 162 ff., Sønderjyllands Historie I, 483 ff.

rum og maaske gaar helt tilbage til 1100, kan man give en rimelig forklaring paa den omfattende bebyggelse. Om enkelthederne i forløbet af dette første store tyske fremstød mod nord kan der intet siges nu, de vil først kunne udredes, naar der foreligger en udførlig redegørelse for hele stednavnestoffet fra den sydligste del af Slesvig, saa man kan udskille de ældre og yngre dele af bebyggelsen og muligvis nærmere datere disse. Først da vil man ogsaa kunne sige, om den tyske bebyggelse omkring 1231 paa hele linien mellem Østersøen og Vesterhavet er naaet op til de sydligste danske forposter, eventuelt helt op til den sammenhængende danske bebyggelse. Saa længe vor viden er saa knap som i øjeblikket, kan man ikke helt udelukke muligheden af, at der, i hvert fald omkring 1190, har været et større eller mindre tomrum mellem de to folk, som retfærdiggør Esbern Snares udtalelse.

Naar man vil forstaa de sønderjyske befolkningsforhold ved oldtidens slutning, er der endnu to problemer, som maa belyses: Friserne og den svenske bebyggelse i Sydslesvig. De arkæologiske undersøgelser har vist, at vesterhavsoerne har været befolket i ældre tid, og man har i almindelighed ment, at fundene tydede paa, at det var en nordisk befolkning, der levede her¹⁹). Men da stednavnestoffet paa øerne overhovedet ikke bærer vidnesbyrd om nogen nordisk bosættelse, bortset fra nordenden af Sild, har sproghistorikeren Peter Jørgensen, der er den forsker, der sidst har beskæftiget sig med problemet, hævdet, at geestøerne Sild og Før-Amrum samt de højere dele af Ejdersted og området ved Ejdermunden fra den ældste tid har været beboet af folk, der talte et nordvestgermansk sprog og hørte til en række germanske stammer, der boede langs Vesterhavets kyst og ned til Rhinmunden.

Nogle aarhundreder efter Kristi fødsel ophørte næsten al beboelse i Ejdersted, mens den blev fortsat paa øerne. Senere

¹⁹) Sønderjyllands Historie I, 318 ff, Herbert Jankuhn: Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei und Trene (1937), 55.

begyndte der paa Sønderjyllands vestkyst en omfattende marskdannelse, som efterhaanden lokkede en stor del kolonisorer til. Danskerne besatte dele af Viding og Bøking herreder, Ditmarskerne enkelte steder i Ejdersted, men langt de fleste af kolonisterne var frisere, indvandret sydfra, ikke fra øerne. Deres sprog var nær beslægtet med de oprindelige beboeres, selvom der ogsaa var forskelligheder. Det er umuligt med sikkerhed at datere denne indvandring, men det er sandsynligt, at den er sket i 2. halvdel af det 8. aarhundrede²⁰).

Friserne i marsken og paa øerne indtog en vis administrativ og retslig særstilling indenfor det danske rige, de var „frisere under frisisk lov“ („Frysones de lega Frysonica“), og det af dem beboede omraade kaldes for Utland, et udtryk der forekommer saa tidligt som 1187. Fra marsken naaede friserne ind paa geesten, der fra gammel tid havde været beboet af danskerne. Disse frisere kaldtes i modsætning til deres stammebrødre længere mod vest for „frisere under dansk lov“ (Frysones de lege Danica), som det hed i den ældre slesvigske stadsret. Foruden at være et vidnesbyrd om de to gruppers forskellige retslige stilling, viser udtrykket, at friserne her „var fremmede indvandrede i alt bestaaende danske retskredse“²¹). Indvandringen til geesten, der altsaa ikke skyldtes en ny sydfrisisk indvandringsbølge, men kun var en udvidelse af det allerede bestaaende frisiske befolkningsomraade, er formodentlig først sket efter 1100 og har sikkert strakt sig over en forholdsvis lang periode²²). Men nogen skarp grænse mellem dansk og frisk lader sig ikke trække op, de to nationaliteter boede blandet mellem hinanden, og først ved middelalderens slutning bli-

²⁰) Peter Jørgensen: Über die Herkunft der Nordfriesen (1946).

²¹) Sønderjyllands Historie I, 180 ff (la Cour), Sach: anf. sted II, 134 ff, Historisk Tidsskrift 6. række IV, 344 ff. (P. Lauridsen), Sønderjydske Aarbøger 1893, 184 ff. (A. D. Jørgensen), Kong Valdemars Jordebog ed. Sv. Aakjær 93.

²²) Sønderjyllands Historie I, 479 ff (la Cour), Historisk Tidsskrift 6. række IV, 333 (P. Lauridsen), Peter Jørgensen, anf. sted 137 ff.

ver der mulighed for at undersøge, hvordan forholdene har været i de enkelte sogne indenfor grænseområdet.

Et af de vanskeligste problemer i ældre sønderjysk historie er det saakaldte svenskevælde i Sydslesvig. Kilderne er faa og meget vanskelige at tolke, og meningernes antal er legio. Men i hovedtrækkene lader begivenhederne sig dog med nogenlunde sikkerhed rekonstruere. I begyndelsen af det 10. aarhundrede herskede i Hedeby en svensk konge Olaf, som havde sønnerne Gnupa og Gyrd. Kejser Henrik I gjorde 934 Gnupa skatkyldig, og kort efter drog kong Gorm imod Hedeby og fældede ham. Gnupas søn Sigtrygg skal efter Adam af Bremens udsagn være blevet fordrevet af Hardegunde. Sigtryggs moder Asfrid Odinkarsdatter lod rejse to runestene over sin søn, Vedelspang- og Gottorpstenene, hvoraf den første er ristet af en svensker²³). Ogsaa paa de danske øer havde svenskefolket faaet fodfæste. Den lollandske runesten Sædingestenen afgiver vidnesbyrd om svenskernes tilstedeværelse her, idet den omtaler særsveerne. En anden lollandsk runesten, Tirstedstenen, er rejst til minde om en mand, som fandt døden i Svitjod²⁴).

Udgravningerne i Hedeby bekræfter historieskrivernes og runestenenes korte efterretninger, idet de viser, at kulturen her er stærkt svenskpræget²⁵). Men stednavnene afgiver et endnu værdifuldere vidnesbyrd. I den østlige del af Sydslesvig findes et betydeligt antal stednavne, sammensat af et personnavn og efterledet -by. Samme navneform forekommer ogsaa paa de syddanske øer — især paa Lolland — men ellers kun sporadisk i det øvrige Danmark²⁶), og danske, svenske og tyske forskere

²³) Lis Jacobsen: *Svenskevældets Fald* (1929), 57 f, 86, Otto Scheel: *Die Wikinger. Aufbruch des Nordens* (138, 233 ff., Lis Jacobsen og Erik Moltke: *Danmarks Runeindskrifter* (1942), 10 ff., hvor den omfattende litteratur er anført.

²⁴) Lis Jacobsen og Erik Moltke: *anf. sted* (med udførlig litteraturfortegnelse).

²⁵) Herbert Jankuhn: *Haithabu* (1937), 108 o. fl. a. st.

²⁶) *Namn och Bygd II* (1914), 46 ff, hvor Marius Kristensen har givet en oversigt over det samlede stednavnestof af denne art, dog uden at drage den slutning, at det har forbindelse med svenskevældet.

er i dag nogenlunde enige om, at disse svenskprægede navne stammer fra svensk bebyggelse, som paa en eller anden maade maa have haft forbindelse med svenskevældet. Ogsaa visse sønderjyske og syddanske dialektejendommeligheder — ikke mindst særegne accentforhold — synes at forudsætte en ikke ringe svensk indvandring til disse egne²⁷).

For at kunne bedømme svenskevældets befolkningsmæssige betydning, maa man være klar over, hvilken udstrækning den svenske bebyggelse har haft. Navnestoffet tyder paa, at den i Sønderjylland væsentligst har omfattet Angel og Svans, men at der ogsaa i midtlandet har været svenske bosættelser, der skulde sikre den vigtige forbindelse mod vest. Den særprægede danske dialekt i Fjorde har enkelte forskere ment at kunne forklare som et resultat af svensk paavirkning²⁸). De svenske -by-former nord og syd for Slien er meget hyppige, og de enkelte kolonisationer ligger tæt. Bebyggelsens udstrækning og tæthed peger saaledes i retning af, at svenskerne i Sydslesvig har bosat sig i ret betydeligt omfang, og at der ikke blot er tale om en erobring, men om en kolonisation i stor stil. De fleste forskere er dog enige om, at det svenske herredømme antagelig kun har strakt sig over ca. 4 aartier, fra ca. 900—940. Det synes lidet sandsynligt, at en saa stærk kolonisation kan være sket paa saa relativ kort tid. Man kan vel ikke helt udelukke muligheden af, at den svenske indvandring kan være fortsat, efter at danskerne har generobret Hedeby, men mere nærliggende er det at formode, at de svenske bosættelser er begyndt allerede før oprettelsen af det politiske herredømme, ja, maa- ske netop har været en af forudsætningerne herfor²⁹). Og-

En grafisk oversigt over navneformens udbredelse er givet af Vilh. la Cour: Sønderjyllands Historie I ad 288. Elof Hellquist: De svenska ortnamnen på -by (1918), 127, Lolland-Falsters historiske Samfunds Aar- bog 1923, 9 ff. (Marius Kristensen), 1928, 22 (Hans Kjær).

²⁷) Erik Kroman: Musikalsk Accent i Danmark (1947), især 232 ff. jvnfr. Johs. Brøndum-Nielsen: Dialekter og Dialektforskning 94 og kort s. 22.

²⁸) Kroman: anf. sted 242 f.

²⁹) Herbert Jankuhn: Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei und Treene (1937), 53 f.

saa her bliver det arkæologien, der maa sige det afgørende ord.

Tiden fra omkring 1200 til reformationen.

Sønderjyllands nationale splittethed, som den kommer til udfoldelse i det 19. aarhundrede, har sine rødder langt tilbage. Tyskernes fremtrængen mellem Slesvig og Flensborg efter 1800 var først og fremmest en følge af den udvikling, som havde fundet sted i middelalderen, da den holstenske adel satte sig i besiddelse af størstedelen af det sønderjyske adelsgoods og tilrev sig den højere administration i landsdelen. Men baggrunden for dette holstenske fremstød var den almindelige politiske udvikling i Sønderjylland, først oprettelsen af et særligt grænsejarledømme, derefter dettes overgang til at blive en arvelig besiddelse for en gren af kongeslægten. Særlig skæbnsvanger blev det modsætningsforhold, som hurtigt opstod mellem de danske konger og de sønderjyske hertuger, og som førte til, at disse paa forskellig maade søgte tilknytning til de holstenske grever, der snart kom til at spille en dominerende rolle nord for Ejderen.

Middelalderen igennem var Sønderjylland en kampplads, hvor begge parters hære udkæmpede voldsomme kampe. Og mellem slagene kæmpedes en kulturel og økonomisk kamp, som i sine virkninger maaske blev ligesaa farlige. Saavel i politisk som i kulturel henseende var danskheden i vigen i aarhundrederne indtil reformationstiden. Et højdepunkt naaedes i 1440, da kong Christoffer maatte overlade hertug Adolf hele Sønderjylland. Christian I.s valg til dansk konge ændrede de ydre statsretslige rammer, idet kongen af Danmark nu atter var hertug i Sønderjylland, men med delingen i 1490 var vejen atter aaben for stridigheder. Enkelte ting kunde tyde paa, at kong Christian II havde en vis forstaaelse af den fare, som tyskhedens fremtrængen i Sønderjylland betød for Danmark og prøvede

at modvirke denne, ligesom hans styre i det hele taget havde et afgjort dansk præg. I en kancelliinstruks fra omkring 1522 hedder det, at breve fra Sønderjylland, der er skrevet paa dansk, skal registreres sammen med breve fra Fyn og Ærø, og allerede fra januar 1520 skrives alle breve til Flensborg paa dansk, ligesom byens borgere benytter sig af dette sprog, da de i 1523 skriver til kongen. Ogsaa den holstenske adelsmand Wulf Pogwisch skriver i 1523 et dansk brev til Christian II. Frederik I.s kansler fortæller iøvrigt, at der af kongen var udstedt befaling om, at der fra kancelliet kun maatte udstedes danske breve til Slesvig, ligesom der skulde ansættes danske skrivere paa slottene, og lensmændene skulde paase, at præsterne kun prædikede paa dansk. En saadan udtalelse er sikkert ment som en bebrejdelse mod Christian II og er i sin polemiske form en daarlig kilde, men de faktiske forhold kunde i hvert fald tyde paa, at paastanden om de danske breve er rigtig³⁰). Betydning for fremtiden fik disse reformer dog ikke. Snart blev Christian II.s politiske løbebane brudt, og med Frederik I. fik riget og hertugdømmet en fyrste med tysk kulturpræg.

Den holstenske adels fremtrængen mod nord, der vel først er begyndt efter 1200, er sket gradvis, det har været en langsom proces, som vi i øjeblikket ikke kan følge i enkeltheder. Dog kan visse begivenheder af skelsættende betydning fremhæves, saaledes den pantsættelse kong Abels enke Mechtilde foretog i 1260, da hun pantsatte alt sit gods mellem Sli og Ejderen til hertugerne Johan og Gerhard. 1288 overlod hun grev Gerhard sin arvelod af godset til fuld ejendom, og 1325 blev Eckernförde og Dänischwohld af hertug Valdemar pantsat til grev Johan, der tre aar senere overlod pantet til grev Gerhard. Hermed var grundlaget for adelsvældet i egnene syd for Slien skabt³¹). De holstenske grever overlod efterhaanden størstedelen af de erhvervede omraader til de holstenske adelsmænd. I Dänischwohld

³⁰) Scandia 1939, 227 (Hvidtfeldt).

³¹) Sønderjyllands Historie II, 101.

nævnes i Gettorf sogn i det 14. og maaske allerede i det 13. aarhundrede slægten Schinkel, og i Dänischenhagen sogn forekommer slægten Reventlow og omkring samme tid slægten v. d. Wisch³²). I Svans, der jo væsentligst var dansk kolonisationsomraade, havde slægten Sehested i 1332 besiddelser i Siseby og Ingersby, nogle faa aar senere ogsaa i Gammelby, Loo-se og Schnaap, og i den følgende tid træffes en række andre adelsslægter paa halvøen. Kort efter 1500 er den næsten helt gaaet over i adelens og kirkens eje³³).

Disse omraader syd for Slien var jo kun det danske kulturomraades forposter, en virkelig trusel for dette opstod først i det øjeblik, Slien blev overskredet. Men dette lod heller ikke vente længe paa sig. Her blev vejen aabnet for holstenerne gennem forliget af 1313, da kong Erik overlod hertug Erik Valdemarssøn alt krongodset i Sønderjylland. Aaret efter lovede kongen ikke at tage flere „mænd“ i hertugdømmet. De politiske forhold i de aar, der fulgte umiddelbart efter, betegnede et foreløbigt kulminationspunkt for holstervældet, og snart kom de fleste af de gamle kongelige omraader, først og fremmest kongelevet, i de holstenske adelsmænds besiddelse. De store adelsdistrikter opstod³⁴).

Mens der næppe har været nogen dansk adel i omraaderne sydfor Slien, er der selvfølgelig danske herremænd paa gaardene i de gamle danske omraader nordfor. Fra Angel kendes saaledes slægterne Post, Skram, Bildt m. fl. Men snart maatte de vige pladsen for de holstenske adelsslægter, som gennem køb,

³²) Willers Jessen og Chr. Koch: Heimatbuch des Kreises Eckernförde (1928), 556, 563, 569.

³³) Chr. Koch: Volks- und Landeskunde der Landschaft Schwansen (1912), 42.

³⁴) Hist. Tidsskrift 2. r. II (1848), 259 ff. (Velschow). Werner Carstens har i Zeitschrift LXIII (1935), 66—103, foretaget en indgaaende undersøgelse af den holstenske adels historie i middelalderen. Han fremhæver her, at mange holstenske adelige opgav deres besiddelser i det gamle Holsten, i Vagrien og i Elbmarsken for at faa penge gjort frie til godserhvervelser i Slesvig, hvor adelen mod at yde rostjeneste var fri for offentlige afgifter og pligter, mens rostjeningen i Holsten — især i Østholsten — beroede paa lenstjenesten (anf. sted 92 ff.).

giftermaal og pantsættelser kom i besiddelse af næsten hele det angelske adelsgods. Omkring 1450 optræder i Angel saaledes mænd af slægterne Ahlefeldt, Pogewisch, van der Wisch, Sehested, Krummedige og mange flere³⁵). Ogsaa til Nordslesvig naaede den holstenske adel ret tidligt. Tørning, Varnæs birk, og Søgaard med Lundtoft herred var allerede i det 14. aarhundrede paa deres hænder, og af de 37 adelige, som i 1358 boede paa Sundeved og Als, var ca. $\frac{1}{3}$ af fremmed oprindelse, mens resten tilhørte den gamle sønderjyske adel³⁶). Men Nordslesvig adskiller sig dog paa afgørende maade fra Sydslesvig, idet holstenerne her endnu i begyndelsen af det 16. aarhundrede kun sad inde med enkelte af herregaardene, især de større, mens der stadig var danske herremænd paa de smaa herregaarde der ikke mindst fandtes paa Sundeved og Als og i Haderslev amt. Registret over plov- og frøken-skatten 1543 giver et vist begreb om forholdet mellem danske og sønderjyske paa den ene side og holstensk-tyske adelsmænd paa den anden side i aarene lige efter reformationen³⁷).

	dansk- sønderjyske	holstensk- tyske	usikre
Haderslev len	8	10	
Tørning len	10	1	1
Aabenraa len	2	3	1
Sønderborg len	12	6	1
Tønder len	12	1	2
	44	21	5

³⁵) Sydslesvig II.: Angel (1945), 201 (Hvidtfeldt).

³⁶) Louis Bobé: Slægten Ahlefeldts Historie I (1897—1912), XLIII.

³⁷) F. Falkenstjerne og Anna Hude: Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden (1895—99), 417 ff. Jvnfr. Landregistret fra 1543 (Neues Staatsbürgerliches Magazin III (1835), 74 f.) og restance-registret over frøkenskatten 1549 (Zeitschrift XXV (1895), 221—223), hvor der findes lister over sønderjyske adelsmænd fra samme tid. Lensmændene (de tilhørte slægterne Rantzau, Ahlefeldt og van der Wisch) og gods, der tilhørte bogerlige, samt rent kirkeligt gods er ikke medtaget. Til de dansk-sønderjyske godsejere er henregnet alle de, der var af sønderjysk eller dansk uradel. Iøvrigt kan det undertiden være vanskeligt at afgøre, til hvilken kategori de paagældende skal henføres. Enkelte af herremændene var ikke bosiddende i det amt, hvorunder de opføres.

Oversigten viser, at den dansk-sønderjyske adel i ikke ringe grad har holdt sig i Nordslesvig, især i den vestlige del af landet og paa Als, altsaa i de omraader, som helt eller delvis hørte under kongerigske stifter. Ser man derimod paa, hvem der ejer de enkelte godser, tegner der sig et noget andet billede. De store godsbesiddelser som Gram, Søgaard og Søbo var paa tyske hænder, mens den danske adel især havde de smaa adelsgaarde eller de saakaldte frigaarde. Besidderne af disse adskiller sig i økonomisk og social henseende kun i ringe grad fra de talrige storbønder, der tilhørte gamle, vidtforgreneede slægter og spillede en betydelig rolle indenfor landsdelens retslige liv.

De sønderjyske hertuger omgav sig i ældre tid med mænd af indfødt dansk adel. Men fra det 14. aarhundredes midte blev de ledende stillinger væsentligst beklædt af holstenere³⁸). Ogsaa de højere embedsmænd indenfor lokaladministrationen — først og fremmest amtmændene — tilhørte i det 15. aarhundrede næsten udelukkende de holstenske adelsslægter. I privilegierne af 1460 lovede hertugen kun at ville give verdslige og gejstlige len i hertugdømmerne til indfødte, og disse regler bekræftedes i 1524, da det udtrykkelig blev fastslaaet, at embederne var forbeholdt landets adel³⁹). I kongeriget fandtes der lignende regler, som dog ikke blev overholdt. I Sønderjylland gik det anderledes. Hvorledes forholdene har været før 1460, lader sig ikke udrede i enkeltheder; dertil er oplysningerne for spredte. Men de faa amtmænd, der kendes fra Nordslesvig i tiden 1400—60, tilhører alle de førende holstenske adelsslægter: Ahlefeldt, von der Wisch, Split, von Thienen, Krummedige, Buchwald, von Qualen og Reventlow. Og som det var at vente, skete der ingen ændring i dette forhold efter 1460, da der kan udarbejdes næsten fuldstændige fortegnelser over amtmændene

³⁸) Zeitschrift VIII (1878), 125 ff. (Michelsen).

³⁹) Falck: Sammlung der wichtigsten Urkunden welche auf das Staatsrecht der Herzogthümer Schleswig und Holstein Bezug haben (1847), 22 f. 43 f.

ne i de fire nordslesvigske hovedlen. Fra dette aar og til 1536 kendes følgende amtmænd:

	Haderslev	Aabenraa	Sønderborg	Tønder
Ahlefeldt	2	2	3	4
v. d. Wisch	1	2		
Stake	1			
Rantzau	2	2	1	2
Heest	1			
Blome	1			
Pogwisch		2	1	1
Reventlow			1	1
Brockdorff			1	
von Kampen				1
Sture	1			
Lindow			1	
Holk			1	

Af de 13 repræsenterede slægter har de 9 tilhørt holstenske adelsslægter, 4 (Holk, Lindow, Sture og von Kampen) den sønderjyske uradel. Men mens den sønderjyske adel kun er repræsenteret med ialt 4 personer, har holstenerne ikke mindre end 31 personer, et forhold, der er endnu mere grelt i betragtning af, at de dansk-sønderjyske adel endnu i dette tidsrum var talmæssigt dobbelt saa stærkt repræsenteret i Nordslesvig som den tysk-holstenske. I Sydslesvig var forholdet endnu mere udpræget; i Gottorp amt fandtes i det paagældende tidsrum ingen amtmand af sønderjysk rod, i Flensborg amt een eller to. Ogsaa her er det Rantzauer og Ahlefeldter, der dominerer⁴⁰⁾.

Den verdslige magt i Sønderjylland var saaledes udelukkende i hænderne paa den holstenske adel, som ogsaa besad en stor del af den sønderjyske jord. Men i den middelalderlige stat var der foruden konge og herremænd en tredie — jævnbyrdig — faktor, hvis rige baade var af denne verden og den hinsides, kirken. Den havde vidtudstrakte jordbesiddelser og stor poli-

⁴⁰⁾ Zeitschrift VIII, 127 ff. (Michelsen), Ludwig Andresen: Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern bis 1869 (1937), 136 f., W. Marstrand: Aabenraa (1933), 120. Oplysningerne i de anførte værker er suppleret med materiale hentet fra samtidige kilder.

tisk magt, og dens indflydelse paa massernes aandelige liv og tankegang var overvældende. Gejstlighedens nationale afstamning er derfor et spørgsmaal af ikke ringe betydning for forstaaelsen af brydningen mellem dansk og tysk i middelalderen. Materialet til belysning heraf er dog meget knapt, det er næsten kun om den højere gejstlighed, biskopper og domkapitlets medlemmer, at vi har nogen viden.

I det 13. aarhundrede var biskopperne overvejende af dansk afstamning, men i begyndelsen af det 14. aarhundrede sker der en ændring i dette forhold, og af de 14 mænd, der i tiden 1308—1541 har beklædt den slesvigske bispestol, var højst to af dansk afstamning, 5 tilhørte holstenske adelsslægter, to var født i Tyskland, to i Holsten, en i Svans, og en stammede fra Italien⁴¹). For Nordslesvig har spørgsmaalet iøvrigt ikke saa stor betydning som for Sydslesvig, idet hele Vestslesvig til syd for Tønder laa under Ribe stift, mens Als og Ærø hørte under biskoppen i Odense.

Ogsaa i det slesvigske domkapitel kom den tysk-holstenske adel hurtigt til at spille en fremtrædende rolle. Fra 1242—1542 kendes ialt 279 medlemmer af kapitlet, og heraf kan de 60 med sikkerhed henføres til adelige slægter, mens flere andre maa formodes at have været adelige⁴²). Af de 60 tilhørte ikke mindre end de 39 holstenske adelsslægter, 10 tyske, 5 sønderjyske, mens der intet med sikkerhed kan siges om de 6. Og her gælder det samme som ved amtmændene: det er enkelte holstenske adelsslægter, der spiller en altdominerende rolle. Slægten Ahlefeldt var saaledes repræsenteret med 6 medlemmer. Buchwald og Sehested hver med 5, Pogwisch og Rantzau hver med tre⁴³). Om de domherrer, der ikke kan henføres til kendte adels-

⁴¹) Aage Dahl: Sønderyllands Bispehistorie (1933), 8—20, Slesvigs delte Bispedømme (1949), 13 ff. (Johanne Skovgaard).

⁴²) Klaus Harms: Das Domkapitel zu Schleswig von seinen Anfängen bis zum Jahre 1542 (Schriften des Vereins für schleswig-holsteinische Kirchengeschichte 1. r. VII, 1914), 27—32. Harms beregninger med hensyn til domherrer af tvivlsom adelig oprindelse er sikkert alt for høj, hvad en gennemgang af de af ham anførte personer viser.

⁴³) Harms: anf. sted 28—30.

slægter, foreligger der kun meget faa oplysninger, men listen over det slesvigske kapitels medlemmer taler dog sit tydelige sprog om den tysk-holstenske dominans indenfor den højere gejstlighed i Slesvig stift. Af de ca. 185 kanniker, der har været ved kapitlet i tiden ca. 1400—1542, synes kun nogle og tyve efter navnene at dømme at være af dansk-sønderjysk oprindelse, nemlig 5 medlemmer af den sønderjyske adel og 18 mænd med dansklingende patronymika. Selvom disse tal er og maa være behæftet med stor usikkerhed, og antallet af folk af dansk oprindelse maaske kan have været større⁴⁴⁾, er det dog hævet over enhver tvivl, at kapitlet i Slesvig i det 15. aarhundrede var ganske overvejende tysk, baade af afstamning og uddannelse. Og forholdet har næppe været væsentligt anderledes i det 14. aarhundrede⁴⁵⁾.

Betragter man prælaturerne for sig, er forholdet omtrent det samme, men som det paa forhaand var at vente, spiller den tysk-holstenske adel her en særlig fremtrædende rolle. Fra 1343—1542 kendes ialt 17 provster, hvoraf 8 tilhørte den holstenske adel, 1 den tyske; af de 13 diakoner var 6 holstenske adelige, af de 14 kantorer var 3 holstenske adelsmænd og to medlemmer af den tyske adel. Skatmesterens prælatur var særligt eftertragtet, og af 7 thesaurii i tiden 1474—1541 tilhørte de 5 den holstenske adel⁴⁶⁾. Ogsaa provsterne over Barvedsyssel og Vidaa provstier var væsentlig tyskere, i Barvedsyssel synes 13 af de 16 provster efter 1400 at have været tyske, mens der i Vidaa provsti var en forholdsvis stærk dansk repræsentation, nemlig 4 danske mod 5 tyske. Provsterne var især af borgerlig byrd,

⁴⁴⁾ En saadan beregning, som den her foretagne, hvor der kun bygges paa personernes navneformer, er selvfølgelig meget usikker, idet det i mange tilfælde maa blive et skøn, om et navn er dansk eller tysk, ligesom der naturligvis intet er i vejen for, at en dansk mand kan have et tysk navn og omvendt. De anførte tal maa derfor ikke betragtes som eksakte statistiske tal, men kun som et fingerpeg. Om hovedpaastandens rigtighed kan der imidlertid ingen tvivl være.

⁴⁵⁾ Harms: anf. sted 129—156. Vikarerne er ikke medtaget i opgørelsen.

⁴⁶⁾ Harms: anf. sted 50 f., 60, 65, 71, 147 f.

men ogsaa enkelte holstenske adelsmænd forekommer i disse stillinger⁴⁷⁾.

Naar man betragter den række af domherrer, hvis navne er bevaret til vor tid, vil man ikke tro, at der er tale om kapitelsmedlemmer i et stift, hvis indbyggere overvejende var danske. Og kapitlets fortyskning virker endnu mere grelt paa baggrund af forholdene i den øvrige del af landet, hvor der i senmiddelalderen næsten kun sad danske mænd paa bispestolene, ligesom ogsaa domkapitlerne havde forbavsende faa medlemmer af udenlandsk herkomst⁴⁸⁾. Kapitlet valgte almindeligvis selv sine medlemmer, men paven kunde dog ogsaa besætte embederne ved provision, ligesom hertugen kunde gøre sin indflydelse gældende. Det forklarer, hvorledes kapitlet, engang for tysket, beholdt sit tyske præg, men ikke hvordan det blev tysk. Havde domkapitlet endda, som tilfældet var ved flere tyske kapitler, været forbeholdt adelen, vilde fortyskningen have været en naturlig følge af den holstenske adels sejrige fremtrængen over hele Sønderjylland. Men størstedelen af kannikerne var uden tvivl borgerlige. Det kom her til at veje tungt, at de vigtigste og største byer havde en stærk fortysket overklasse.

Biskopper og domherrer kom ikke i berøring med menigmand i stiftets sogne. Her var det udelukkende sognepræster og munke, der skulde tage vare paa menighedens aandelige liv. Det vilde have været af særlig betydning, om man kunde have belyst den lavere gejstligheds nationale afstamning. Oplysningerne om sognepræsterne er imidlertid saa spredte og faa, at det her er umuligt at faa virkelig faste holdepunkter⁴⁹⁾. Det er vel i og for sig mest nærliggende at antage, at de fleste var af sønderjysk rod, men selvom de saaledes var danske af afstamning, blev de dog i deres uddannelse stærkt præget af tysk kultur, enten det nu var ved kapitlets skole i Slesvig og Haders-

⁴⁷⁾ Smstds.: 148—151.

⁴⁸⁾ Nordisk Kultur II (1938), 50—51 (Aksel E. Christensen).

⁴⁹⁾ Slesvigs delte Bispedømme (1949), 141 f.

lev eller ved tyske universiteter, de fik deres lærdom. De der var født i Barvedsyssel provsti skulde iøvrigt søge til skolen i Haderslev⁵⁰).

Lidt anderledes ligger forholdet med hensyn til klostrene. De sønderjyske klostre var oprindelig nøje knyttet til de kongerigske og hørte i administrativ henseende sammen med dem. Flere af dem var datterklostre af de store danske klostre, og der er ingen tvivl om, at munkene i ældre tid i langt overvejende grad har været danske. Af herreklostrene er nonneklostrets St. Johannes paa Holmen ved Slesvig, der tilhørte benediktinerordenen, allerede tidligt blevet fortystet. De navne, der nævnes i det 15. aarhundrede, tilhører næsten alle den holstenske adel, især slægten Smalsted, og viser iøvrigt, at klostret allerede før reformationen var beregnet for adelige damer⁵¹). Af de to andre herreklostre har cistercienserklostret Løgum — datterkloster af Herrevad og beliggende i Ribe stift — næppe nogensinde været fortystet. De abbeder, der kendes, bærer da ogsaa væsentligst danske navne⁵²). Ryd kloster, der ogsaa tilhørte cistercienserklosterordenen, var datterkloster af Esrom. At den aarvog, der i den sidste halvdel af det 13. aarhundrede blev skrevet i Ryd, er blevet til i et dansk kloster, bærer dens voldsomme had til tyskerne vidnesbyrd om⁵³). Endnu i 1424 aflagde klostrets abbed Oluf, der var født i Danmark, under kejserprocessen vidnesbyrd til gunst for den danske konge. Han udtalte bl. a.: „...quod tota Jucia australis habet idem ydioma, quod habet reliquum regni Dacie et eisdem legibus et constitutionibus utitur, quibus jucia borealis...“⁵⁴). Men da holstenerne kort efter fik herredømmet, synes klostret at være blevet nært knyttet til sejrherterne. Abbed Olav fortsatte dog som abbed (nævnes endnu

⁵⁰) Smstds.: 160—62.

⁵¹) Aug. Sach: Geschichte der Stadt Schleswig (1875), 85—93.

⁵²) Sønderjyske Aarbøger 1945, 36 f. (M. Mackeprang).

⁵³) Trykt i Annales Danici medii ævi ed. Ellen Jørgensen (1920), 14—17, 62—125. Oversættelser i Nye danske Magazin V, 161 og M. Lorenzen: Gammeldanske Krøniker.

⁵⁴) Scriptores rerum Danicarum VII, 417.

1440), men de politiske omvæltninger har uden tvivl haft indflydelse paa munkesamfundets nationale sammensætning⁵⁵). Sammen med disse to herreklostre maa ogsaa nævnes antoniterklostret Maarkær i Angel — de flæskeglade munkes kloster — som i 1391 blev grundlagt af udsendte missionærer og almisse-samlere fra Antonius præceptoriet Tempzin i Mecklenborg⁵⁶). De første munke har saaledes afgjort været tyske, men senere fik klostret stærk tilknytning til kongeriget, hvor det 1470 fik overdraget Vor Frue kirke i Præstø, og dets indsamlere hentede det gode danske flæsk til Angel, en virksomhed der hudflettedes i reformationstidens kendte satire: „En Historie om Peder Smed og Asser Bonde⁵⁷). Naar de maarkærske munke terminerede i kongeriget, synes det at være et vidnesbyrd om, at klostret ogsaa har rummet dansktalende munke.

Af tiggerordenene havde dominikanerne klostre i Slesvig og Haderslev, franciskanerne i Slesvig, Tønder, Flensborg og Husum (stiftet 1494). Om sortebrødreklostrene foreligger der kun meget faa efterretninger⁵⁸). Derimod er det muligt at kaste lys henover de nationale modsætninger indenfor visse af franciskanerordenens klostre i senmiddelalderen. Brydningerne hænger delvis sammen med kampen mellem konventualer og observanter. I det sidste aarti af det 15. aarhundrede var der stærk uro i klostret i Slesvig, og der fremførtes bl. a. klager over fire danske munke i klostret. Der har antagelig ligget nationale rivninger bag stridighederne, som førte til, at klostret i 1499 blev bragt til observans, idet der indførtes nye munke — antagelig danske. Faa aar senere blev klostret dog af hertug

⁵⁵) Sejdelin: Diplomatarium Flensborgense I (1865), 413—16, Johannes Lindbæk: De danske Franciskanerklostre (1914), 112 ff. Flere af abbederne efter 1458 bærer tyske navne (se fortegnelsen i Jensens Kirchliche Statistik III, 954).

⁵⁶) Jahrb. und Jahresbericht des Mecklenburgischen Vereins für Geschichte XV (1850), 150 ff.

⁵⁷) Sønderjydske Aarbøger 1894, 147—156 (A. D. Jørgensen), Peder Smed og Adser Bonde ed. Svend Mogensen (1936), BI—II.

⁵⁸) Om klostret i Slesvig se Sach: anf. sted 80 f., de der anførte 6 navne paa munke og priorer er væsentligst tyske.

Frederik sammen med klostrene i Kiel og Husum (og senere Lunden i Ditmarsken) lagt under kustodiet Kiel, der næsten var helt løsnet fra forbindelsen med den danske provins⁵⁹). Franciskanerklostret i Flensborg stod under kampene i begyndelsen af det 15. aarhundrede paa kongens side. Om klostret efter holstenernes erobring er blevet fortysket, vides ikke. Da det i 1496 blev bragt til observans, skete det paa kong Hans' og hertug Frederiks bekostning, og med danske munke. De tyske munke, der var i klostret, forlod dette uden at tage afsked, og generalvikaren gav kongen skriftligt løfte om, at der ikke skulde optages fremmede munke uden kongens vilje. Senere under Christian II blev der gjort forsøg paa atter at indføre „*fratres aliene nationis ad conventum Flensburgensem*“. Baggrunden for denne aktion er uden tvivl det spændte forhold mellem Christian II og hans onkel, der vel først og fremmest var bestemt af politisk-dynastiske modsætninger, men dog ogsaa havde et vist nationalt islæt, der f. eks. gav sig udslag i kongens danskprægede politik i Sønderjylland⁶⁰) og i hertugens forsøg paa at løsrive flere af de sønderjyske klostre fra forbindelsen med kongeriget. Kongen vendte sig i en skrivelse til generalvikaren skarpt mod forsøget paa at fortyske Flensborg klostret, og anslaget mislykkedes da ogsaa⁶¹). Ogsaa i Tønder medførte indførelsen af observansen i 1503, at klostret blev forsynet med danske munke. Amtmanden paa Tønderhus, Claus von Ahlefeldt, bad fire aar senere hertugen om at udvirke, „*dat de musten brodere hyr ime klostere to Lutkentunderen (m)ochten dude-sche brodere syn, were eyn sodant vor des klosters groeteste nutte*“. Hvad der ligger bagved anmodningen, lader sig nu næppe fastslaa, men snarest er det vel den holstenske adelsmands

⁵⁹) Johs. Lindbæk: De danske Franciskanerklostre (1914), 105 f., 76 f.

⁶⁰) se side 172 f.

⁶¹) Lindbæk: anf. sted 111—116, 76—78, Zeitschrift XIV (1884), 178—188 (A. Wolff), Seidelin: anf. sted II, 94 f. Brevet er antagelig fra omkring 1522, se Repertoriet 2. r., VII (1935), 300 f. og Zeitschrift anf. sted.

uvilje mod de danske munke, der her kommer til udtryk. Nogen forandring blev næppe udført, i hvert fald var klostrets to sidste gardianer — Hans Olafson og Niels Thybo — uden al tvivl danske⁶²).

Betragter man den sønderjyske kirke i middelalderen, faar man et stærkt indtryk af højgejstlighedens fortyskning. Klostrene var fra først af antagelig danske, men ogsaa her har den tyske fremtrængen efterhaanden gjort sig gældende, dog saaledes, at der indenfor franciskanerordenen finder en dansk reaktion sted i forbindelse med indførelsen af observansen. Da reformationens uvejr brød ind over Sønderjylland, var klostrene i Nordslesvig (om Haderslev foreligger der ingen oplysninger) og Flensborg uden tvivl dansk.

Naar man vil forstaa de ændringer, der i middelalderen er sket i de sønderjyske befolkningsforhold, spiller udviklingen i købstæderne en betydelig rolle. Erfaringen baade fra Danmark og udlandet viser, at byerne altid har modtaget et betydelig større indslag af fremmed blod end den fast bosiddende landbefolkning. Borgernes vigtigste næring var haandværk, handel og skibsfart, og udøverne af disse erhvervsgrene kom i ældre tid vidt omkring. Mange kom paa denne maade til fremmede lande, hvor de ofte slog sig ned, og paa tilsvarende vis bragte handelsforbindelserne mange udlændinge til byerne. Ogsaa haandværkerne maa allerede i middelalderen antages at have været ret mobile.

Da købstæderne havde en stærk kulturel indflydelse paa landsognene — en paavirkning der formidledes ad mange forskellige kanaler — er spørgsmaalet om indvandringen til de sønderjyske købstæder af meget stor betydning. Saa meget mere beklagelsesværdigt er det derfor, at materialet til dets besvarelse er saa ringe, ligesom der kun foreligger meget faa undersøgelser af problemet. Eckernförde og Husum frembyder

⁶²) Nordelbingen VII (1928), 8—9 (L. Andresen), Lindbæk: anf. sted 108 f., 75 f. Repertoriets 2. r., VI (1934), 231.

i denne forbindelse ringe interesse, idet de fra første færd har haft en næsten ren tysk og frisisk befolkning⁶³). Slesvig har uden tvivl været den by, hvor spørgsmaalet dansk-tysk tidligst har været brændende. Byens ældre historie frembyder store problemer. Ikke mindst har der blandt forskerne været stor uenighed om dens beliggenhed⁶⁴). Den ældre teori om to samtidige byer ved den indre Sli: Hedeby syd for Slien og Slesvig nordfor er nu næsten helt opgivet, idet tyske arkæologers intensive undersøgelser — først og fremmest de store Hedeby-udgravninger — har gjort det sandsynligt, at ogsaa det ældste Slesvig har ligget sydfor Slien, og at Hedeby og Slesvig er samme navne for byen, hvilket ogsaa fremgaar af udtalelser af Ethelwerd og Adam af Bremen. Fundene viser, at byen nordfor Slien endnu har eksisteret omkring 1050⁶⁵).

Hedeby-Slesvigs fremtrædende position skyldes dens stilling som handelsmidtpunkt med stærke forbindelser mod nord og vest⁶⁶). Allerede dette forhold gør det sandsynligt, at dens befolkning fra først af har haft et stærkt internationalt præg, hvilket ogsaa fremgaar af Rimberts Vita Anskarii i forbindelse med omtalen af den tilladelse, som Ansgar fik til at bygge kirken i Slesvig, hvor det bl. a. hedder: „Sliaswich vocato, ubi ex omni parte conventus fiebat negotiatorum... Multinamque ibi antea erant christiani, qui vel in Dorstado vel in Hammaburg baptizati fuerant, quorum quidam primores ipsius vici habebantur... et negotiatores tam hinc quam ex Dorstado locum ipsum

⁶³) Angaaende Eckernförde se Sach III, 211—14, ang. Husum Sdj. Aarb. 1944, 7 (Bjerrum).

⁶⁴) Redegørelse for de tidligere synspunkter i Herbert Jankuhn: Die Wehranlagen der Wikingerzeit zwischen Schlei und Treene (Vor- und frühgeschichtliche Untersuchungen aus dem Museum vorgeschichtlicher Altertümer in Kiel. Neue Folge I, 1937) 6—31.

⁶⁵) Jankuhn: anf. sted 82 ff, 281 ff, samme: Haithabu. Eine germanische Stadt der Frühzeit (1937), 52 ff, 60 f, Nordisk Kultur XVIII (1937), 7 ff (Schück).. En noget afvigende mening: to forskellige bebyggelser er hævdet af Frahm (Zeitschrift LXII. (1934), 156—212, jvnfr. LXIV (1936), 3 f. Spørgsmaalet er ogsaa behandlet af Roar Skovmand: Festskrift til Erik Arup (1946), 39 f., J. Bjerrum og Th. Ramskou: Danmarks Sydgrænse (1948), 24 f.

⁶⁶) Hugo Matthiessen: Middelalderlige Byer (1927), 17—36.

libere expeterent“. Forskellige udtalelser hos Adam af Bremen tyder i samme retning⁶⁷⁾. De frankiske annaler fortæller, at Gudfred i 808 ødelagde landsbyen Reric, hvis købmænd han førte bort. Da det udtrykkelig nævnes, at han fra Reric drog til Sliesthorp, der vel maa være identisk med Slesvig, er den tanke nærliggende, at købmændene er blevet anbragt der. Det senere svenske og tyske herredømme har vel ogsaa medført en forøget folkeblanding, selvom det tyske herredømme, først under Henrik I, senere under Otto II, kun blev af kort varighed, og rigtigheden af Adam og Bremens oplysning om en saksisk koloni i Slesvig maa anses for tvivlsom⁶⁸⁾. Ogsaa de arkæologiske fund bærer tydeligt præg af en by med stærke internationale forbindelser⁶⁹⁾.

Med hensyn til Slesvigs flytning til dens nuværende plads nordfor Slien er kilderne fuldstændigt tavse, men den har antagelig fundet sted i sidste fjerdedel af det 11. aarhundrede. Om aarsagerne vides intet, men det kan tænkes, at flytningen hænger sammen med de vendiske angreb, og at man har valgt den trafikmæssigt daarlige position, fordi den strategisk frembød adskillige fordele⁷⁰⁾. Om de mennesker, som befolkede det nye Slesvig i de første aartier, tier kilderne ganske. Det vil paa forhaand være nærliggende at formode, at den nye bebyggelse ligesom Hedeby har haft et ret internationalt præg med mennesker af baade dansk og fremmed afstamning. Dels var de gamle handelsforbindelser ikke afbrudte, dels maa man regne med, at en del af den gamle bys mennesker har dannet kernen i det nye borgerskab⁷¹⁾. Det væsentligst danske opland har uden tvivl

⁶⁷⁾ Otto Scheel og Peter Paulsen: Quellen zur Frage Schleswig-Haithabu (1930), 70. Ilse Schneider: Stadtgeographie von Schleswig (1934), 8, 69, hvor de forskellige kildesteder anføres.

⁶⁸⁾ Sønderjyllands Historie I, 227—29, 245 f., 263 f., 275—279, Ilse Schneider: anf. sted 8—16, Jankuhn. Haithabu: 52—59.

⁶⁹⁾ Jankuhn: anf. sted, især 137 f.

⁷⁰⁾ Zeitschrift LXII (1932), 181 ff.

⁷¹⁾ Frahm har i Zeitschrift LXII (1934), 188—90 hævdet, at »die Nordstadt« fra første færd var »eine Gründung deutscher Kaufleute u. Handwerker«. En saadan paastand, for hvilket intet bevis fremføres, er i og for sig meget usandsynlig. Den bruges dog af forfatteren

afgivet en del af sit menneskemateriale til den nye by, som maa have gennemgaaet en stærk udvikling i det første aarhundrede af sin eksistens, idet den 1196 havde 7 kirker⁷²). Og de talrige danske udtryk, der forekommer i den ældste — paa latin affattede — slesvigske byret afgiver et tydeligt og hidtil ikke modbevist vidnesbyrd om, at Slesvig i slutningen af det 12. og begyndelsen af det 13. aarhundrede har været en overvejende dansk by med en befolkning, der væsentligst var dansktalende. Dette bekræftes ogsaa af de danske udtryk i det middelalderlige kildemateriale vedrørende Slesvig og en ret hypotetisk forekomst af danske marknavne⁷³).

Flensborg og de nordslesvigske købstæder frembyder helt andre problemer end Slesvig. De er alle betydeligt yngre, og dog lader der sig intet sikkert sige om deres oprindelse. De forskere, som har behandlet problemet, er meget uenige, idet nogle mener, at byerne er opstaaet ved en jævn og rolig udvikling,

til at underbygge en hypotese om, at Slesvigs byret er af nederrhinsk oprindelse (Zeitschrift LXIV (1936), 1—99). Trods en indgaaende — men ikke fyldestgørende — undersøgelse er det dog langt fra lykkedes forfatteren at følge noget tilfredsstillende bevis for sin paastand. Den udenlandske indflydelse paa Slesvigs byret er jo, naar man tager byens historie i betragtning, paa forhaand meget sandsynlig, og ogsaa fra dansk side er der tidligere gjort opmærksom paa forholdet. (A. D. Jørgensen: Historiske Afhandlinger II (1899), 185 ff.) Frahm giver interessante bidrag til belysning af det fremmede indslag i byretten, men hans aprioriske opfattelse af denne som ikke-dansk gør hans behandling af problemet ensidig. Dette kommer f. eks. stærkt frem i hans mislykkede forsøg paa at bortforklare de danske ord i byretten, et forsøg, der viser, hvor let en forsker kan komme til at gøre vold paa det historiske kildemateriale, naar dette skal bringes i overensstemmelse med en bestemt ide. Da Slesvig byret jo er blevet overført til en lang række danske købstæder, maa man haabe, at spørgsmaalet maa blive taget op til undersøgelse af en dansk retshistoriker; foreløbig kan der være grund til at fremhæve en udtalelse af dansk retshistories førstemand: »... naar man har villet hævde, at Byretten saa at sige ikke indeholder dansk Ret og staar i bestemt Modsætning til J. L., kan Rigtigheden heraf ikke anerkendes« (Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie (1940), 106).

⁷²) Sach: Geschichte der Stadt Schleswig (1875), 64 ff.

⁷³) P. G. Thorsen: De med jydsk Lov beslægtede Stadsretter (1855), 1—20, Annaler for nordisk Oldkyndighed og Historie (1859), 234—261 (Chr. C. Lorenzen) med bemærkninger af K. J. Lyngby (s. 261—72), Sach III, 218—226, Sønderjydske Aarbøger 1944, 10 ff. (Bjerrum).

og at deres opstaaen er betinget af samfærdselsforholdene eller en gunstig geografisk position (fjordbyerne). Andre mener, at vi ved de fleste byer staar overfor kolonisationer, bevidste byanlæggelser, efter tysk mønster eller endog af tyske kolonister. Det maa i denne forbindelse stærkt fremhæves, at disse byer er opstaaet i et omraade, som var og i aarhundreder har været rent dansk kulturomraade, og spørgsmaalet vil derfor ikke kunne besvares definitivt, før der engang foreligger indgaaende undersøgelser over de danske købstæders oprindelse, herunder ogsaa omfattende sammenligninger med de samtidige tyske og nordiske bygrundlæggelser. Indtil det modsatte er bevist, har man lov til at regne med, at størstedelen af de danske købstæder ikke er grundlagt af kongen, af en privat grundejer eller af købmandssammenslutninger ⁷⁴⁾, og selvom paavirkninger sydfra utvivlsomt har spillet en vis rolle ved udformningen af byerne og bysamfundet, er der i hvert fald næppe tale om tyske kolonisationer paa dansk kulturomraade. De nye danske byer frembyder forholdsvis faa lighedspunkter med de omtrent samtidige tyske bygrundlæggelser ved Østersøen⁷⁵⁾, og man maa vogte sig for at drage for vidtrækkende slutninger udfra tilfældige ligheder i byplanerne. Den historiske situation i Nordtyskland og i Danmark var vidt forskellig.

For T ø n d e r s vedkommende har Ludwig Andresen med stor styrke hævdet, at byen var grundlagt af tyske kolonister⁷⁶⁾, men teorien har aldrig været anerkendt af den danske forsk-

⁷⁴⁾ Spørgsmaalet er i korthed behandlet af Hugo Matthiessen i Medd. fra Foreningen til gamle Bygningers Bevaring 4. r. II, 1941, 5—16 og i Nordisk Kultur XVIII (1933), 49, 52.

⁷⁵⁾ Om disse se Fritz Rörig: Die Gründungsunternehmerstädte des 12. Jahrhunderts (i Hansische Beiträge zur deutschen Wirtschaftsgeschichte. Schriften der Baltischen Kommission zu Kiel IX, 1928), 243—284. I Architekten XXIII (1921), 349—357 har Hugo Matthiessen paa grundlag af sammenligninger mellem byplanerne for de nordtyske byer og for Køge hævdet, at Køge er anlagt under Erik Glipping med de pommerske kolonisationsbyer som direkte forbillede.

⁷⁶⁾ Geschichte der Stadt Tondern I (1939), 9—15.

ning og er ogsaa nu opgivet fra tysk side⁷⁷). Der er nu enighed om, at Tønder har udviklet sig lidt efter lidt, og at der ligger en lang udviklingsperiode mellem anlægget af de første bebyggelser og erhvervelsen af lybsk ret i 1243⁷⁸). Om A a b e n r a a s oprindelse kan der næppe være tvivl. Fra et lille fiskerleje er den efterhaanden vokset frem til en købstad, idet den i det store og hele har udviklet sig paa samme maade som de øvrige østjyske fjordbyer⁷⁹). S ø n d e r b o r g s historie i middelalderen er saa godt som ukendt, men alt tyder paa, at den er en udpræget borgby, der er vokset op omkring det stærke Sønderborg slot, ligesom en del andre danske byers placering har været betinget af en kongelig borg. Mere uklart ligger forholdet ved H a d e r s l e v, som er opstaaet paa landsbyens (Gl. Haderslev) bymarker. Mens Sach mener, at Haderslev kan være en borgby⁸⁰), har Th. O. Achelis hævdet, at byen er blevet til lidt efter lidt, og at den senere byplan ikke afspejler byens oprindelige struktur⁸¹). Hugo Matthiessen og den tyske historiker Fr. Fuglsang har derimod paa grundlag af ejendommeligheder i byplanen hævdet, at der maa være tale om et kunstigt anlæg, idet den sidstnævnte mener at kunne paavise, at tyske forbilleder har gjort sig gældende. Han tør deraf dog ikke slutte, at byen er anlagt af tyske „locatores“⁸²). Senere har Achelis sluttet sig til Fuglsangs opfattelse, idet han dog gaar videre end denne og siger, at det maa være tyske købmænd, som har grund-

⁷⁷) Tønder gennem Tiderne (1943), 32 ff., 399, Sdj. Aarb. 1940, 299 ff. (Hvidtfeldt), Der Schleswig-Holsteiner 1943, 132 ff. (Scheel), jvnfr. ogsaa samme i Der Norden 1943.

⁷⁸) I Tønder gennem Tiderne 32—46 har Vilh. Lorenzen dog hævdet, at der foruden det ældre Tønder, oprindelig en slags havneby til Møgeltønder, ogsaa er tale om et yngre Tønder, der er blevet til efter en bevidst planlæggelse af hertug Abel. Bevisførelsen er meget svag og langt fra overbevisende.

⁷⁹) Hugo Matthiessen: Haderslev og Aabenraa (1925), 53 f., W. Marstrand, Aabenraa (1933), 67 ff.

⁸⁰) Sach: Der Ursprung der Stadt Hadersleben (1892), 9 f.

⁸¹) Th. O. Achelis: Haderslev i gamle Dage I (1926), 12—14.

⁸²) Hugo Matthiessen: Haderslev og Aabenraa (1925), 14, Heimatblätter aus Nordschleswig 1943, nr. 4—6, 165.

lagt Haderslev. Antydning af et bevis for denne ret opsigtsvækkende paastand anføres dog ikke. Denne meningernes mangfoldighed skyldes, at alle opfattelserne i virkeligheden kun bygger paa løse gisninger. Byplanen, omend den muligvis indeholder visse ejendommelige træk, beviser ingenlunde, at Haderslev er et kunstigt anlæg. Byen maa være anlagt i 1100-aarene, antagelig omkring midten af aarhundredet, idet Saxo omtaler byen, og den oprindelige granitkirke maa stamme fra omkring 1150⁸³). Men det er ikke sandsynligt, at der paa saa tidligt et tidspunkt skulde være tale om et kunstigt byanlæg, endsige en tysk kolonisation. Haderslevs beliggenhed udelukkede, at den kunde komme til at indtage nogen førende stilling som handelsby. Byretten fra 1292, der baade i sprog og indhold er rent dansk, er ogsaa et vægtigt indicium mod en saadan antagelse.

Flensborg frembyder endnu flere problemer end Haderslev, idet en del forhold tyder paa, at der er tale om to forskellige bydele, St. Maria sogn mod nord og St. Nicolai sogn mod syd, som først efterhaanden er vokset sammen til en enhed. St. Maria maa være ældst, idet det senest kan være opstaaet i den sidste fjerdedel af det 12. aarhundrede, mens St. Nicolai antagelig stammer fra første halvdel af det 14. aarhundrede. Chr. Voigt, som har undersøgt disse forhold, mener desuden, at baade Nørretorvs og Søndertorvs placering og ejendomsforholdene paa torvet tyder paa, at begge bydele er grundlæggelser. St. Maria er en dansk kolonisation, mens den sydlige del formodes at være grundlagt af tyske købmænd⁸⁴). Nørre-

⁸³) Saxo siger i anledning af kong Hothers drab: »cujus occasum perpes oppidi vocabulum indicat«. Med oppidum kan kun menes købstaden Haderslev, ikke landsbyen Gl. Haderslev. Sach: Der Ursprung der Stadt Hadersleben, 8. Angaaende granitkirken se: Güttel: Die Marienkirche in Hadersleben (Studien zur schleswig-holsteinischen Kunstgeschichte I, 1935), 6—9.

⁸⁴) Zeitschrift LXV (1937), 111—167. Allerede i 1909 hævdede W. Mohr i Flensburgs Ursprung, at Flensborg var en koloni, anlagt af tyskere omkring 1200. Alle hans beviser er dog uholdbare (se Voigt: anf. sted 126 f.)

torvs placering i forhold til gaderne, først og fremmest hovedgaden, frembyder dog ikke saadanne ejendommeligheder⁸⁵), at man paa det grundlag kan drage nogen slutning om et kunstigt anlæg. Hvis hypotesen om, at den sydlige bydel er et særligt anlæg fra første halvdel af det 14. aarhundrede, er rigtig, kunde formodningen om en koloni her synes sandsynligere. De personnavne, som vi kender fra tiden omkring 1400, viser, at der paa dette tidspunkt har været en del tyskere i byen, især i St. Nicolai, og det er nærliggende at formode, at dette ogsaa har været tilfældet i første halvdel af aarhundredet.⁸⁶).

De befolkningsmæssige forhold i byen modsiger saaledes ikke i og for sig hypotesen om en tysk grundlæggelse. Men kildematerialet giver heller ikke virkelige holdepunkter for en saadan.

Bortset fra Slesvig, hvor særlige forhold gør sig gældende, viser de sønderjyske byers ældste historie⁸⁷), at disse er vokset langsomt ud af bondesamfundet, idet deres opstaaen er betinget af deres gunstige placering i landskabet eller i forhold til hovedfærdseleasaarene. Der findes intet tvingende bevis for, at nogen af dem er kunstige anlæg. Men i byer, der er opstaaet paa denne maade, maa man antage, at den største del af befolkningen stammer fra den nærmeste omegn, hvilket vil sige, at det er sønderjyder, der fra første færd har befolket de nordslesvigske byer og Flensborg, en antagelse, der almindeligvis ogsaa hævdes baade af den danske og den tyske forskning. Og at der ikke blot er tale om en formodning, bevises tilfulde af en række forskellige forhold. Marknavnene i de nordslesvigske byer giver saaledes et uomtvisteligt bevis paa disse byers oprindelige danske befolkning⁸⁸). Et andet talende vidnesbyrd er by-

⁸⁵) Angaaende torvet og dets placering i danske købstæder, se Hugo Matthiessen: *Torv og Hærstræde* (1922).

⁸⁶) Troels Fink i *Festskrift til Knud Fabricius* (1945), 13—29, *Die Heimat* 1935, 336, (Graef).

⁸⁷) Husum og Eckernförde kommer ikke i betragtning, da de aldrig har hørt med til det danske kulturomraade.

⁸⁸) *Sdj. Stednavne I—IV* (1931—1944).

retterne, hvoraf den flensborgske er affattet paa dansk (ca. 1300), og den haderslevske foreligger i oversættelse fra latin til dansk (1292), mens to latinske byretter fra Slesvig (12.—13. aarhundrede) og Aabenraa (1335) indeholder en mængde danske udtryk, der viser, at byernes sprog — ogsaa retssproget — paa affattelsestiden maa have været dansk. Oversættelsen til plat-tysk fandt først sted betydeligt senere, i Slesvig omkring 1400, i Flensborg senest i første halvdel af det 15. aarhundrede og i Aabenraa ca. 1450⁸⁹). Kun Tønder indtager i denne forbindelse en særstilling, idet den lybske stadsret allerede i 1243 overførtes dertil. Det kan dog ikke skyldes, at befolkningen eller en større del deraf paa dette tidspunkt har været tysk. Som allerede vist var Tønder ikke en koloni, og intet tyder paa, at denne by i befolkningsmæssigt henseende skulde have indtaget en særstilling blandt de nordslesvigske byer⁹⁰).

Men selvom de nordslesvigske byer og Flensborg — delvis ogsaa Slesvig — i det 12. og 13. aarhundrede og endnu i begyndelsen af det 14. aarhundrede har været overvejende danske byer med en udpræget sønderjysk befolkning, kan der i den sidste del af middelalderen være sket en afgørende ændring i dette forhold. Denne periode var en storhedstid for Tyskland, hvor tysk kultur, tyske handelsmænd og adelsmænd trængte frem langt ud over Tysklands grænser. Ogsaa i hele Norden gjorde tyskerne — først og fremmest Hanseaterne — sig stærkt gældende. De beherskede handelen og spillede en dominerende politisk rolle. I Danmark blev den tyske indflydelse vel aldrig saa stærk som i Sverige og Norge, men ogsaa her havde

⁸⁹) Poul Johs. Jørgensen: Dansk Retshistorie (1940), 105—12, E. Wohlhaupter: Rechtsquellen Schleswig-Holsteins I (Veröffentlichungen der schlesw.-holst. Univ.-Gesellsch. nr. 47, 1938), 17 ff. Byretter er bedst trykt i P. G. Thorsen: De med jydsk Lov beslægtede Stadsretter for Slesvig, Flensborg, Aabenraa og Haderslev (1856). Sønderborg har haft sin byskraa, antagelig fra 1. fjerdedel af det 15. aarhundrede, men den kendes nu ikke mere (Sdj. Aarb. 1942, 44, Hvidtfeldt).

⁹⁰) Angaaende den lybske ret i Tønder se Stig Juuls redegørelse i Tønder gennem Tiderne (1943—44), 465 ff.

tyske købmænd en stor del af handelen i deres hænder, og i mange købstæder findes i det 14. aarhundrede et betydeligt tysk indslag i befolkningen. Det gælder især byerne ved Øresund og paa Skaanes sydkyst og Bornholm, hvilket fremgaar af de „tyske Kompagnier“, der oprettedes her⁹¹). I Vest-Danmark begyndte den tyske tilvandring noget senere, og bortset fra de større byer som Aalborg, Ribe og Odense har indvandringen sydfra her næppe været stor. I to saa betydelige byer som Aarhus og Viborg fandtes der saaledes kun faa udlændinge i middelalderen⁹²).

I Sønderjylland gjorde der sig særlige forhold gældende, idet de statsretslige og politiske forhold og den holstensk-tyske adels dominans naturligtvis har lettet en indvandring af tyske købmænd og haandværkere. Der er da ogsaa gang paa gang — ikke mindst fra tysk videnskabs side — blevet hævdet, at de sønderjyske byer i middelalderen er blevet delvis fortyskede⁹³). Der kan heller ikke være tvivl om, at dette gælder for Slesvigs og delvis ogsaa for Flensborgs vedkommende. Dette undrer ikke i betragtning af Slesvigs ældre historie og Flensborgs førende stilling indenfor hertugdømmets økonomiske liv. Men i de nordslesvigske byer gjorde disse særlige forhold sig ikke gældende. Byer som Haderslev og Aabenraa var ret smaa og maa nærmest sammenlignes med fjordbyer som Vejle og Hor-

⁹¹) Nordisk Kultur II. (1938), 51—53 (Aksel E. Christensen), Handwörterbuch des Grenz- und Auslands-Deutschtums I (1936), 78 ff.

⁹²) Aarhus gennem Tiderne I (1939), 241 f. (Jens Clausen), Viborg Købstads Historie I (1940), 39 (Hvidtfeldt). I en række tingsvidner fra det middelalderlige Aarhus nævnes en del af byens beboere i det 15. aarhundrede. De bærer næsten alle danske navne (Hübertz: Aktstykker vedk. Staden og Stiftet Aarhus I (1845) 18 f., 24 f., 32 f., 96 f., 101 f., 104 f., 110 f., 120 f. I borgerskabsprotokollen fra Aarhus, der begynder 1471 (LA i Viborg), og hvoraf udtog er trykt i L. R. Hübertz anf. sted, 256 ff, findes der kun ganske faa borgere med tyske navne.

⁹³) F. eks. Sach III, 215—319, Deutsches Archiv für Landes- und Volksforschung I (1937), 72 (Ludwig Andresen).

sens, hvor der i middelalderen ikke synes at have været noget tysk befolkningselement⁹⁴).

Som bevis paa byernes fortyskning fremføres ofte det nedertyske administrationsprog, som i det 15. aarhundrede har været det almindelige i alle de sønderjyske byer, og som gjorde det nødvendigt at oversætte byretterne til nedertysk. Forudsætningen herfor var de ydre statsretslige forhold, som medførte, at centraladministrationens, den øverste lokaladministrations og de højere retsmyndigheders skriftsprog blev nedertysk. Naar administrations- og retssprog i de nordlige byer ogsaa fortyskedes, kan det tænkes, at udviklingen i de sydlige byer i hertugdømmet — først og fremmest i Slesvig — har spillet en vis rolle.

Sønderjyllands historie gennem aarhundrederne viser, at folkesproget og det sprog, hvori embeds- og retsskrivelser udfærdigedes, ikke har nogen forbindelse med hinanden. De sønderjyske borgere og bønder talte og forstod ikke latin i det 13. og 14. aarhundrede, og den nordslesvigske bondes kendskab til højtysk i det 18. og 19. aarhundrede var ikke væsentligt større. Men alligevel udfærdigedes næsten alle retsdokumenter og breve fra administrationen i de paagældende aarhundreder paa disse sprog. Iøvrigt er der grund til i denne forbindelse at fremhæve visse forhold, som uden tvivl har spillet en betydelig rolle og forklarer, hvorfor tingsvidnerne i det enkelte herred snart er paa dansk, snart paa tysk. Skrivekunsten var en evne, som væsentligst overklassen, gejstligheden og enkelte professionelle skrivere var i besiddelse af. I byerne er de skriftlige udfærdigelser formodentlig besørget af en særlig byskriver, mens herredsretternes breve i middelalderen til en vis grad ud-

⁹⁴) Se de talrige Vejle-borgere, der nævnes 1468 (Repertoriet 2, r, II (1929), 104 ff.); en del Horsens-borgere forekommer i et tingsvidne af 1492 (Repertoriet 2. r. IV (1932), 246 f.). De kendte borgmestre og raadmænd fra middelalderen (O. Fabricius: Horsens Kjøbstads Beskrivelse og Historie (1879), 188 ff., 220 f.) synes ogsaa næsten udelukkende at have været danske.

færdigedes af modtagerne⁹⁵). De tingsvidner, vi har bevaret fra middelalderen, angaar næsten udelukkende gejstligheden og adelen, altsaa kredse, hvor det tyske befolkningselement spillede en ikke ringe rolle. Et andet moment, som ogsaa kan have spillet en vis rolle, er, at brevene ofte kun kendes i afskrifter, som kan være oversættelser⁹⁶). Iøvrigt maa man ikke sammenblande det retslige skriftsprog og det mundtlige forhandlingssprog. Saa længe de jævne bønder spillede en afgørende rolle paa tinge, maa sproget her have været dansk, da — som der foreligger utallige vidnesbyrd om — bønderne ikke kunde tysk⁹⁷). Men efterhaanden som tyskuddannede herredsfogder og advokater kom til at spille en afgørende rolle, var det danske sprog paa tinge i stadig vigen. Derimod er forhandlinger angaaende kontrakter, skifter, gældsforhold m. m. — forhold der hørte under den frivillige jurisdiktion — blevet ført paa dansk⁹⁸). Det er saaledes klart, at vil man have kendskab til de befolkningsmæssige forhold i byerne i den senere del af middelalderen, er det ikke muligt at naa til et paalideligt resultat ved hjælp af skriftsproget. Da der ikke foreligger direkte udtalelser om spørgsmaalet, er der kun den mulighed tilbage at undersøge, om det foreliggende personnavnestof vil kunne fortælle noget om befolkningens nationale sammensætning. Det maa dog stærkt pointeres, at saadanne undersøgelser aldrig kan blive særlig paalidelige. De kan kun give et vist indtryk af forholdene⁹⁹).

I Slesvig by gav det tyske domkapitel, de tyske bisper og det

⁹⁵) For Hardsyssels vedkommende se: Peter Skautrup: *Hardiske Maal II*, (1942), 48 ff. Tilsvarende forhold kan paavises andre steder. For Sønderjyllands vedkommende vil spørgsmaalet først kunne afgøres endeligt ved hjælp af palæografiske undersøgelser.

⁹⁶) *Historisk Tidsskrift* 10. r., IV (1938), 437 (Johanne Skovgaard). Det vides, at en del tingsvidner fra det 16. aarhundrede vedrørende Løgumkloster er blevet oversat til tysk, jvnfr. ogsaa Allen I, 47.

⁹⁷) Enkelte eksempler paa protest mod det tyske sprog som retsprog: Allen I, 228 f. Sdj. Aarb. 1943, 143—45, *Jahrbücher für die Landeskunde VI*, 176.

⁹⁸) *Jahrbücher für die Landeskunde VI*.

⁹⁹) Se tillægget.

tyskorienterede hertughus særligt gode betingelser for en videre udvikling af det tyske element. Det er ikke muligt at følge udviklingen i enkeltheder, men en fortegnelse fra 1406 over byens grundejere giver et holdepunkt for at bedømme forholdet mellem dansk og tysk-frisisk. Af de 200 navne i listen er de 31 af usikker oprindelse, mens 44 af de resterende er danske, 125 tyske, d. v. s. 22 % danske og 62,5 % tyske¹⁰⁰). Da der er tale om grundejere, altsaa den mere velstaaende del af befolkningen (flere af de nævnte er adelige), maa man regne med, at den danske del af befolkningen i virkeligheden har været betydelig større. Thi de danske tilvandrede, der kom fra de danske sogne mod nord og mod vest, har uden tvivl først og fremmest tilhørt byens underklasse, tyende og daglejere. Hvis man anslaaer forholdet mellem dansk og tysk i Slesvig omkring 1400 til at være 1 : 3 er det maaske ikke helt forkert. Og forholdet synes at have været ret uforandret i de følgende aarhundreder¹⁰¹).

Fra Flensborg foreligger et temmeligt omfattende personnavnestof fra det 15. aarhundrede, der især findes i fortegnelser over medlemmer af gilderne og i den jordebog, der anlagdes i 1436¹⁰²). En bearbejdelse af jordebogen er foretaget af F. Graef¹⁰³), dog delvis paa et fejlagtigt grundlag. Han har f. eks. anset navne paa -sen som tyske og navne paa -son som danske. En nyere og mere indgaaende undersøgelse — foretaget af Troels Fink¹⁰⁴) — giver mere fast bund under fødderne. Det

¹⁰⁰) Trykt Sach: Geschichte der Stadt Schleswig 173—176. Fortegnelsen er affattet paa latin, men er uden tvivl ført i pennen af en tysk skriver. Til gruppen usikre er henregnet navne, der baade forekommer paa dansk og tysk, herunder ogsaa oprindelig tyske navne, som længe før 1400 har vundet borgerret i det danske sprog (f. eks. Claus og Henrik). Sach ansætter det danske element betydeligt lavere end her (højest 30 af 200). Aksel E. Christensen anslaaer det til ca. 20 % (Nordisk Kultur II (1938), 51—53.).

¹⁰¹) Sach: Geschichte der Stadt Schleswig 172.

¹⁰²) Trykt Seidelin: Diplomatarium Flensborgense I (1860) og C. Nyrop: Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen I (1899—1900).

¹⁰³) Die Heimat 1935, 329—37.

¹⁰⁴) Festskrift til Knud Fabricius (1945), 13—29.

fremgaar heraf, at af de i jordebogen forekommende navne var 64,2 % dansk-frisiske, 24,3 tyske og 11,5 % „neutrale“. Ved hjælp af navnene i de flensborgske medlemslister og senere tilføjelser i jordebogen er der gjort forsøg paa at faa et vist tidsperspektiv ind i undersøgelsen, og Fink har paa grundlag af dette materiale opstillet følgende tabel¹⁰⁵).

	dansk- frisisk %	neutral %	tysk %
Jordebogen 1436	64,2	11,5	24,3
Grundejere 1440—1500	65,8	11,8	22,4
St. Gertrudsgilde 1428—45	57,3	8,7	34,0
Vor Frue Købmandsgilde 1420—41	34,6	11,8	53,6
” ” ” 1441—70	48,4	10,2	41,4
” ” ” 1470—15	59,2	9,5	31,3
Hellig Legemsgilde 1473—1500	50,7	17,6	31,7

Tabellerne viser tydeligt, at der i gilderne — og det gælder først og fremmest Vor Frue Købmandsgilde — har været et større tysk element end i den almindelige grundejende befolkning som helhed. Dette er i og for sig ikke saa underligt, da man netop indenfor købmandsstanden og de højere kredse, som gilderne repræsenterede, i en handelsby som Flensborg maa vente et særligt stærkt tysk indslag. Mere overraskende er det, at tallene synes at vise, at den tyske tilvandring kulminerede i 1430erne og nærmest var aftagende i resten af aarhundredet. Tyskerne i købmandsgildet blev færre og færre. Flensborg var ikke blevet fortysket, det danske befolkningselement var stadig det dominerende. Og det maa i denne forbindelse fremhæves, at tabellens tal først og fremmest omfatter købmænd og de med dem socialt ligestillede. De lavere klasser — især daglejere og tjenestefolk — har sikkert været næsten helt af dansk afstamning, enten fra byen eller det danske opland, maaske endda

¹⁰⁵) Anf. sted. 24. I sin tabel har Fink to talrækker, den ene med en ret stor gruppe neutrale, som i den sidste række er fordelt paa de nationale grupper. Da denne fordeling maa anses for ret paalidelig, er disse tal benyttet her.

fra Nørrejylland. Allerede 1588 fik Flensborg dansk gudstjeneste i Helligaandskirken af hensyn til tjenestefolk, haandværkere og søfolk¹⁰⁶).

Fra de nordslesvigske byer foreligger der et meget begrænset navnestof. Fra Sønderborg er der saa at sige intet og fra Aabenraa næsten kun enkelte navne fra nogle regnskabsnotiser vedrørende skomagerlavet ca. 1496¹⁰⁷). De fleste af de nævnte mænd har uden tvivl været skomagere. Her var 22 danske, 3 tyske og 5 usikre. Af 9 kvindenavne er de 8 sikkert danske, mens et maaske er tysk.

Fra Haderslev foreligger ikke nogen fortegnelse over beboerne, men en del spredte navne forekommer i tingsvidner og lignende. Af de 102 borgernavne, der kendes fra 1400 til 1500¹⁰⁸), er 63 danske, 25 tyske og 14 ubestemmelige, eller 24,5% tyske, et ret betydeligt antal, naar man sammenligner med Flensborg. Forklaringen paa dette ejendommelige fænomen er dog sikkert den, at de personer, hvis navne er kendt, væsentligst tilhører overklassen — der findes et forholdsvis stort antal borgmestre og raadsmænd mellem de nævnte — og det har især været indenfor denne, at tilvandringen har gjort sig gældende.

Fra Tønder kendes kun enkelte navne fra middelalderen. Omkring 1350 nævnes 19 personer¹⁰⁹), hvoraf 9 med danske navne, 5 med tyske (tre af disse bærer slægtsnavnet Culige, men de to af disse har nordiske fornavne: Nis og Erik) og to med friske, mens resten er usikre. Af de spredte navne, der iøvrigt

¹⁰⁶) Chr. Voigt: Flensburg. Ein Heimatbuch I (1929), 176, F. Graef: Geschichte der Heiligen Geistkirche und der dänischen Gemeinde in Flensburg (1926), 18. 20.

¹⁰⁷) Danske Magazin 6. r., VI (1932), 2, 10—13 til linie 9, de følgende navne synes at være fra et noget senere tidspunkt.

¹⁰⁸) Th. O. Achelis: Bürgerbuch der Stadt Hadersleben I (1940), 162, jvnfr. Sach III (1907), 287 ff.

¹⁰⁹) Zeitschrift XXXVIII (1908), 364—66 (Andresen). B. u. E. 158. Den af Andresen (B. u. E. 158, note 8) anførte datering (ca. 1300) kan ikke være rigtig. Navneformer som Jensen og Nis viser, at optegnelsen maa være noget yngre, og palæografiske kriterier tyder, efter hvad arkivar Kroman har oplyst, paa, at affattelsestiden er ca. 1350. Jvnfr. ogsaa Tønder gennem Tiderne (1943—44), 466.

kendes fra det 14. og 15. aarhundrede, er en del frisiske og enkelte tyske¹¹⁰). Det foreliggende materiale viser saaledes, at der er indvandret en del frisere til byen. Da der boede frisere lige udenfor bygrænsen, overrasker dette ikke. Ogsaa enkelte tyskere maa være kommet til byen, men det meget spredte materiale gør det ikke muligt at faa noget indtryk af, hvorledes forholdet mellem de forskellige nationaliteter har været. Først fra 1537 foreligger en fortegnelse over skatteydere i Tønder¹¹¹), der omfatter 147 personer, hvoraf 24 kvinder. Af de 123 mænd har 76 -sen navne. 40 af disse var danske, 22 frisiske og 14 ubestemmelige. Af de resterende navne var 20 danske, 22 frisiske og 14 ubestemmelige. Ses der bort fra sidstnævnte kategori, var der altsaa 60 af navnene, der var danske, 27 frisiske og 7 tyske eller af det samlede antal henholdsvis 48,8, 21,9 og 5,7%. Selvom man tager hensyn til opgørelsens usikkerhed og de andre mangler ved materialet, kan der ikke være tvivl om, at listen giver et vidnesbyrd om en overvejende dansk befolkning i Tønder paa reformationstiden. Som det paa forhaand maatte ventes, har der dog været et ret betydeligt frisisk indslag, mens den tyske indvandring var ret ringe.

Undersøgelsen af de sønderjyske købstæder i middelalderen har saaledes vist, at der i Slesvig findes et overvejende tysk befolkningselement, dog med et ikke helt ringe dansk islæt. I Flensborg og de nordslesvigske byer har befolkningen været overvejende dansk, selvom der alle steder kan paavises et tysk indslag. I Tønder findes et betydeligt antal frisere. De nordlige købstæder i Sønderjylland har uden tvivl rummet et større fremmedelement end kongerigske byer som Aarhus og Viborg, Vejle og Horsens. Men der har næppe været flere fremmede her end i Aalborg og i mange østdanske købstæder, ja, maaske har det tyske element endda været større i nogle af disse byer.

¹¹⁰) Andresen: anf. sted 158 f.

¹¹¹) B. u. E. 160 ff.

Stednavnene har vist, at den danske bebyggelse ikke naaede helt ned til Ejderen, og at der allerede i begyndelsen af det 13. aarhundrede var en ikke ringe tysk befolkning i den sydlige del af Sønderjylland. Men holstenerne gjorde ikke holdt, da de naaede op til den danske bebyggelse. I de følgende aarhundreder skete der en tysk fremgang og kolonisation, som det dog ikke er muligt at følge i enkeltheder. Men gennem undersøgelser af det personnavnestof, der findes i regnskaber, skattelister og jordebøger fra slutningen af middelalderen, kan man dog faa et begreb om, hvorledes forholdet mellem dansk og tysk var paa dette tidspunkt, og fastslaa, hvor grænserne mellem dansk og holstensk bebyggelse gik. Det maa imidlertid fremhæves, at der paa dette omraade er muligheder for nye forskningsresultater, og at ikke blot det historiske og filologiske materiale, men ogsaa det folkloristiske og etnologiske stof maa udnyttes fuldt ud ved saadanne undersøgelser. Kun derigennem vil det være muligt at naa frem til en præcis skildring af de senmiddelalderlige forhold og af den historiske udvikling, som har betinget den.

Personnavnestoffet fra S v a n s viser, at en stor del af bønderne i det 15. aarhundrede var af tysk afstamning. Men i alle sognene møder man dog stadig danske navne. Svans er endnu ikke paa dette tidspunkt fortysket, men er et udpræget nationalt blandingsomraade. Mest tysk var de sydligste sogne, Borreby og Vabs, mens der var en forholdsvis større dansk befolkning i Siseby, Riseby og Svans sogne. I en del af Kosel sogn havde danskerne særlig forstaaet at hævde sig. Hundrede aar senere var det tyske befolkningselement blevet stærkere, men der var dog stadig en del bønder, der bar danske navne, -sen-navne eller slægtnavne af dansk rod. Det passer ogsaa godt med oplysninger hos Dankwerth om, at der paa hans tid blev talt baade dansk og saksisk i Svans. I Danske Atlas fortælles det, at der taltes angler-dansk i de landsbyer, der laa ved Slien, og endnu

i 1865 mødte August Sach folk fra Svans sogn, der kunde huske, at deres forældre havde kunnet tale dansk¹¹²).

Mens de dele af det sydligste Sønderjylland, der blev bebygget af tyskerne, synes at have været næsten ubeboede, da nybyggerne kom, var det anderledes med Svans og egnene vest derfor. Her var en gammel tilsyneladende rent dansk bebyggelse. Hvorledes er det da gaaet til, at byerne og gaardene her efterhaanden er blevet overtaget af folk, der talte tysk og bar tyske navne? Hvis der havde været tale om en udvikling som den, der skete i Angel i det 19. aarhundrede, hvor det ikke var indvandrere, der ændrede folkets nationalitet, men overgangen fra dansk til tysk skyldtes en bevidst viljeshandling fra befolkningens side, maatte man regne med, at de danske navne vilde have levet videre. Menneskene i ældre tid kunde lettere skifte sprog og sindelag end navneskik. Men de fleste af de navne paa bønder fra Svans, som vi møder i det 15. aarhundredes regnskaber og jordebøger, har mistet ethvert dansk præg, det er de samme navne, som vi kender fra egnen nord og syd for Rendsborg, fra de omraader, der altid har været tyske. Forklaringen herpaa synes kun at kunne være den, at der maa være kommet en del bønder til Svans sydfra. De har overtaget gaarde, der tidligere har været beboet af danske og har vel ogsaa nu og da taget ny udyrket jord under plov. Vi kan i dag ikke nærmere sige, hvorledes dette er sket, men det er nærliggende at tro, at den udvikling, der i det 15. aarhundrede gjorde Svans til et udpræget nationalt blandingsomraade, hvor begge nationaliteter boede side om side, er blevet fremmet af den holstenske adel og gejstlighed, der ejede næsten hele Svans.

¹¹²) August Sach: Das Herzogthum Schleswig in seiner ethnographischen und nationalen Entwicklung III (1907), 40—77, Chr. Kock: Volks- und Landeskunde der Landschaft Schwansen (1912), 42—47. Den største del af personnavnestoffet er trykt i Quellensammlung der Gesellschaft f. schl.-holst. Geschichte VI (1904), 231 ff, 321—23, 353—71 og i F. Falkenstjerne og Anna Hude: Sdj. Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden (1895—99), 411—14.

Et ejendommeligt vidnesbyrd om den betydelige fortykning i Svans allerede før 1500 er den mærkelige brug af tilnavnet Dene, dansker¹¹³). I mange byer findes der en eller flere mænd, der kaldes saadan. Det synes kun at betyde, at det at være dansk paa dette tidspunkt ikke har været almindeligt. Muligt er det, at tilnavnet kan være brugt om tilvandrere nordfra, vel især fra Angel, men selv i saa tilfælde siger det jo det samme.

Vest for Svans var den nogenlunde samlede tyske bebyggelse o. 1500 naaet op til linien Selknor, Kovirke, Dannevirke¹¹⁴). Der var dog stadig enkelte landsbyer, hvor der var en del af den danske befolkning tilbage. I Selk var der saaledes flere bønder med danske navne, saa det danske sprog maaske paa dette tidspunkt endnu har holdt sig her¹¹⁵). Og selv i det meget sydligt liggende St. Vittensø var der 3 af 16 bønder, der bar udpræget danske navne¹¹⁶). Maaske er der dog her nærmest tale om indvandrere nordfra.

Længere mod nord, i Arns herred, viser personnavnene, at der er tale om et nationalt blandingsomraade. I byerne Hellingsted, Elingsted, Store og Lille Dannevirke og Husby er de tyske navne i absolut flertal, idet de udgør en 60—80 % af det samlede tal. I Skovby havde endnu i 1509 et flertal af bønderne danske personnavne, 9 af 14, og i 1542 er der omtrent ligevægt mellem de to nationaliteter. Senere vandt danskheden dog atter frem, og efter Ulrik Petersens udsagn taltes her endnu i 1700-aarene dansk¹¹⁷). I Sylvested var antallet af bønder med danske og med tyske navne omtrent lige stort. Vi er nu naaet op til den tyske bebyggelses nordligste grænse. Her gjorde det saks-

¹¹³) Se f. eks. Quellensammlung der Gesellschaft f. schl.-holst. Geschichte VI (1904), 355 f., 359 f.

¹¹⁴) Sdj. Aarbøger 1893, 268 f. (P. Lauridsen).

¹¹⁵) Sach: anf. værk III, 132 f, 136 f. Naar Ulrik Petersen senere fortæller, at der for ikke saa lang tid siden endnu hørtes dansk paa vejen fra Slesvig til Rendsborg, kan det efter Sachs mening kun være i Overselk.

¹¹⁶) Sønderjydske Skatte- og Jordebøger 349.

¹¹⁷) Sach: anf. værk III, 184 ff.

ske fremstød holdt, og nordfor, i byer som Lyrskov, Arenholt, Jydbæk og Treja, møder vi i begyndelsen af 1500-aarene næsten kun bønder med danske navne¹¹⁸). Det skulde være næsten tre aarhundreder, inden det tyske fremstød atter blev sat ind, men da blev det ikke baaret frem af en kolonisationsbølge, men af en tysk kultur- og sprogpropaganda, hvis baggrund var hertugdømmets særegne administrative forhold. Op til omkring 1800 var og blev landevejen mellem Husum og Slesvig den samlede danske bebyggelses sydgrænse.

I den vestlige del af Slesvig var de nationale forhold mere udviklede. Navnestoffet i Ostenfeld sogn 1542 var overvejende dansk om end med et vist tysk og frisisk islæt. Naar man senere i Hollingsted betegnede sognet som „danskersiden“, tyder det ogsaa paa en forholdsvis sen germanisering¹¹⁹). Svesing var i 1500-aarene, som det var at vente, næsten rent dansk¹²⁰). I et kirkevidne fra 1512 omtales Rantum, Mildsted og Rödemis bymarkers grænser som grænsen mod „friserne, som bor i syd overfor dem“. Da det altsaa ikke kan være frisere, der boede i de tre byer, bliver spørgsmaalet, om det var danskere eller tyskere. Personnavnene tyder paa, at det danske befolkningselement i Rödemis og Rantrum var i overvægt, mens der var omtrent ligemange danske og frisiske navne i Mildsted¹²¹). I modstrid hermed staar stednavnestoffet, som synes at vise, at Mildsted og Rantrum er af dansk, Rödemis af frisisk oprindelse, men at de tre byer i 1400-aarene har været tysktalende, i hvert fald har haft tysk omgangssprog¹²²). Denne antagelse, der kun er en videnskabelig hypotese, kan dog være forkert. I hvert fald er der ikke tvivl om, at personnavnene i disse sogne enten er danske eller frisiske, under ingen omstændigheder nedertyske¹²³).

¹¹⁸) Sach anf. værk III, 185 ff, Sdj. Aarbøger 1893, 269 ff.

¹¹⁹) Sdj. Aarb. 1893, 285—88, 1944, 7, Sach: anf. værk 327 ff.

¹²⁰) Sach: anf. værk III, 326 f.

¹²¹) Sdj. Aarb. 1893, 283 ff.

¹²²) Sdj. Aarb. 1944, 4 ff.

¹²³) Se f. eks. Sønderj. Skatte- og Jordebøger s. 315 f.

Der er en saa afgjort forskel mellem navnene her og i de for- tyskede sogne længere mod vest, og der skal derfor meget tvin- gende grunde til at formode, at der omkring 1500 har boet en plattysk talende befolkning her.

Svabsted længere mod syd, ved Trenen, var formodentlig op- rindelig dansk, men var i 1400-aarene blevet fortysket. Per- sonnavnene viser dog ogsaa et betydeligt frisisk islæt, ligesom der forekommer enkelte danske navne¹²⁴).

I det vestslesvigske kystomraade fra Husum til Tønder var det ikke tyskere og danskere, men frisere og danskere, der mødtes. Allerede i den ældre middelalder var frisierne fra marsken ikke blot naaet frem til geestranden, men var endda kommet ind paa geesten¹²⁵). I middelalderens senere aarhun- dreder blev fremrykningen fortsat, og der opstod her et blan- dingsbælte, hvor begge nationaliteter boede side om side. Mens personnavnestoffet i de sydligere grænseomraader, hvor tysk og dansk mødtes, er af en saadan karakter, at der ikke er større vanskeligheder ved at skelne mellem tyske og danske navne, er det betydeligt sværere at afgøre, om der er tale om danske eller frisiske navne, dels fordi baade danskere og frisere har brugt patronymier, dels — og især — fordi en ret betydelig del af navnestoffet er fælles. De frisiske slægtsnavne dannes dog i modsætning til de danske -sen navne ved et efterhængt -s, -ens, -en og -ing. Men i det middelalderlige skriftlige kildemateriale med den stærke anvendelse af forkortelser kan forskellen mel- lem -sen, -s, -ens, -en let udviskes. Men trods disse vanskelig- heder kan der dog ikke være tvivl om, at de mange særpræ- gede frisiske fornavne gør det muligt at danne sig et ret paa- lideligt indtryk af forholdet mellem de to nationaliteter¹²⁶).

¹²⁴) Sdj. Aarb. 1944, 7 f, Sach: anf. værk 317 f.

¹²⁵) Se side 168 ff.

¹²⁶) Peter Jørgensen har i værket: Über die Herkunft der Nord- friesen s. 133 afvist muligheden af at bruge personnavnene som vid- nesbyrd om etnografiske grænser. Hans grunde herfor er dog langtfra overbevisende. Han mener bl. a., at personnavnene i høj grad har

O. 1500 synes sognene Skobøl, Hatsted, Breklum, Bordelum, Bargum, Stedestand, Lindholm, Nibøl, Nykirke og Aventoft at have været de østligste sogne, hvori der var en altovervejende frisisk bebyggelse, mens sognene Svesing, Fjold, Hjoldelund, Nr. Haksted, den østlige del af Læk s., Karlum s., den østlige del af Brarup samt Humtrup s. udgjorde vestgrænsen for den overvejende danske befolkning. Herimellem fandtes en del byer og egne, som hverken var frisiske eller danske, men et udpræget blandingsomraade. Det var Trelstorp s., Enge s., den vestlige del af Læk s., Klægsbøl s., den vestlige del af Brarup s. samt Humtrup s. Hertil bør maaske ogsaa henregnes den sydligste del af Breklum sogn, hvor byerne Almtorp og Valsbøl viser et vist dansk islæt, selvom flertallet af navnene afgjort er frisiske¹²⁷).

Denne undersøgelse af forholdet mellem dansk-tysk-frisisk i de sønderjyske landsogne ved middelalderens slutning har kun omfattet den sydligste del af Sydslesvig. Landsbyerne nordfor de behandlede omraader frembyder i disse aarhundreder ingen nationale problemer. Et blik paa de hundreder af navne, der i regnskaber og jordebøger er bevaret fra middelalderens sidste aartier, viser, at det var danske bønder, der levede her.

været laanegods. En almindelig betragtning af sønderjysk navneskik, efter at de kristne navne havde sejret, tyder ikke paa, at denne paa-stand er rigtig. Naar der rundt om i Nordlesvig i nyere tid findes frisiske navne, kan de i mange tilfælde føres tilbage til frisiske indvandrere. I tidens løb kan de fremmede navne gennem »arv« spredes ret vidt om. En saadan spredning kan selvfølgelig tilsløre de etnografiske forhold, men kan ikke karakteriseres som laan.

¹²⁷) Oversigten er dels udarbejdet paa grundlag af oplysningerne i P. Lauridsens afhandling: Om Nordfrisernes Indvandring i Sønderjylland (Hist. Tidsskr. 6 r. IV, 318—367), Sach: anf. værk II, 280—336 og det omfattende personnavnestof, der er trykt i Falkenstjerne og Hude: Sønderjydske Skatte- og Jordebøger. Det maa iøvrigt fremhæves, at disse grænseangivelser kun kan være omtrentlige. Det vil ikke være muligt at naa frem til større videnskabelige sikkerhed, før der er foretaget meget indgaaende undersøgelser over, hvilke personnavne, der ved middelalderens slutning var i brug baade hos frisere og hos danskere. Sachs og Lauridsens arbejder er værdifulde, men deres forskningsmaade er dog for upræcis og umetodisk til at give helt sikre resultater.

Oldtid og middelalder har haft afgørende og skæbnesvanger betydning for Sønderjyllands historie. For dansk nationalitet blev udviklingen i de sidste aarhundreder sørgelig og trist. Baa-
de mod syd og mod vest var dansk i vigen overfor tysk og frisisk. Og politisk var det tyskerne, der havde magten. Det kunde se ud, som om den dag ikke skulde være saa fjern, da danskheden maaske helt forsvandt, i hvert fald fra Sydslesvig. Det kom dog til at gaa anderledes.

J o h a n H v i d t f e l d t.

Tillæg.

I det foregaaende er der foretaget en del undersøgelser paa grundlag af personnavnestoffet i Sønderjylland, og der vil derfor være grund til at gøre nogle principielle bemærkninger om værdien af saadanne undersøgelser og om sønderjysk navneskik. En statistik, bygget paa en national klassifikation af navnene, kan aldrig faa samme værdi som en indvandringsstatistik. Slægter med tyske navne kan have levet i Sønderjylland gennem mange generationer og maaske forlængst være blevet danificeret, eller indgifte i danske slægter kan have medført, at der er mere dansk end tysk blod i slægtens aarer. Der er mange sønderjyske familier i dag, som bærer fremmede navne og er saa danske som nogen. Saaledes har grænselandets vilkaar været gennem tiderne. Linierne kan ikke altid trækkes skarpt op. Men disse forhold medfører en stærk skævhed, som maa tages i betragtning ved bedømmelsen af statistikkens tal, som let vil komme til at give et for stærkt indtryk af fremmed befolkningsindslag. Man behøver bare at forestille sig, at man skulde foretage en vurdering af de nationale forhold i det 20. aarhundredes Danmark paa grundlag af en navnestatistik over den danske befolkning. Fremhæves maa det ogsaa, at de fremmedartede og faste slægtsnavne — trods befolkningens konservatisme — havde en tendens til at dominere. En senere erfaring

viser, at saadanne navne i mange tilfælde var arvelige paa spindesiden. En statistik, udarbejdet paa grundlag af personnavnene bliver hverken en indvandringsstatistik, en sproglig eller en sindelagsstatistik. Den er kun et fingerpeg, den kan give et indtryk af hovedlinierne i udviklingen, ikke mere.

Iøvrigt er materialet ogsaa behæftet med andre mangler. Det er saa at sige altid ufuldstændigt, idet det ikke omfatter hele befolkningen, og navneformerne er os kun bekendt gennem et mellemlid, skriveren. Da disse saa at sige uden undtagelse har haft (neder)tyisk skriftsprog, maa man regne med, at sproglig formerne næsten altid er tyske. Dette gælder baade selve navnene og erhvervsbetegnelserne, der ofte erstatter efternavnene, og man kan derfor ikke som f. eks. Sach (III, 228) og Graef (Die Heimat 1935, 334) har gjort, slutte til tysk afstamning fra en tysk erhvervsbetegnelse som Schröder eller Kremer. Hvis en mand med en saadan betegnelse bærer et dansk fornavn, maa han betragtes som dansk.

Spørgsmaalet om patronymika frembyder ogsaa en del vanskeligheder. Det har i de senere aar været underkastet en del diskussion, om denne navneform væsentligst var begrænset til det danske (og frisiske) kulturomraade eller om den ogsaa brugtes i Holsten og Tyskland. Ludwig Andresen har i Von Volkstum und Namengebung im Schleswigschen (1937), 6 ff., jvnfr. Bürger- und Einwohnerbuch der Stadt Tondern (1937), fremdraget en del eksempler paa patronymika udenfor Slesvig, mens Troels Fink i Festskrift til Knud Fabricius (1945), 26 ff. gennem en undersøgelse af et toldregnskab fra Gottorp 1484—85 har vist, at -sen-navnene er overvejende hos personer fra kongerigske byer og Flensborg, men forsvindende hos personer fra tyske byer (kun 4,1 %). Denne undersøgelses rigtighed bekræftes ogsaa af de resultater, som A. Reimpell er naaet til gennem en analyse af navnestoffet i Lübeck 1250—1350 (Fink: anf. sted, 26.). Angaaende spørgsmaalet kan iøvrigt hen-

vises til Die Heimat 1911, 135—139 (Wahl) og Jahrbuch des Heimatbundes Nordfriesland 1937, 138—49 (P. Martensen). Sidstnævnte hævder, at brugen af patronymika i Sønderjylland er af dansk oprindelse og strækker sig ned til den gamle folkegrænse. Der er altsaa heller ikke enighed indenfor de tyske forskeres kreds.

Der kan efter de nu foreliggende undersøgelser næppe være tvivl om, at brugen af patronymika har været meget sjælden i de tyske omraader. Men helt se bort fra muligheden af, at bærere af -sen-navnene er indvandret sydfra, kan man dog ikke. Hertil kommer, som paapeget af Ludwig Andresen, at tyske slægter i løbet af en generation eller to kan miste deres slægtsnavn og i stedet bruge patronymika (B. - u. E. 163). Erfaringen viser dog, at der som nævnt — ikke mindst i byerne — var en stærk forkærlighed for faste, særprægede slægtsnavne. Det er klart, at man i betragtning af disse forhold ikke uden videre kan betragte alle bærere af patronymika som folk af rent dansk afstamning; man maa i hvert enkelt tilfælde foretage en undersøgelse af navnenes karakter. Hvis baade for- og efternavn er af udpræget tysk oprindelse — noget der ret sjældent forekommer — maa vedkommende betragtes som tysk.

Afgørelsen af, om en person skal betragtes som værende af dansk eller tysk afstamning, er i det foregaaende sket paa grundlag af en vurdering af baade for- og efternavn. Er der væsentlig tvivl om navnets nationale karakter, enten paa grund af væsentlig uoverensstemmelse mellem for- og efternavn, eller fordi navnene baade kan være dansk og tysk, er vedkommende henregnet til „ubestemmelige“. Selv om der ved vurderingen gaaes frem med den største forsigtighed og skønsomhed, vil der selvfølgelig altid blive plads for en vis usikkerhed. Erfaringen viser dog, at vanskeligheden med at klassificere et navn ikke er saa stor, som man paa forhaand skulde tænke sig

Hvor der intet andet er bemærket, er frisiske navne henregnet til de tyske. Ved afgørelsen af, om et navn er dansk, tysk eller frisisk har oplysningerne i Danmarks gamle Personnavne I (1936 ff) og Johs. Kok: Det gamle Folkesprog i Sønderjylland II (1867) været normgivende.

En fourers oplevelser i 1850.

Uddrag af en fynsk jægers dagbog under treårskrigen.

(Meddelt ved M. Vesterdal).

Med hundredåret for slaget ved Isted som anledning skal her gengives noget af indholdet af en dagbog skrevet i felten af en af dem, der var med i den første slesvigske krig.

Ganske vist var den mand, hvis optegnelser her skal omtales, ikke med i selve slaget som aktiv kampdeltager. Hans kompagnichef ville have ham i behold, når slaget var endt, så forplejning og administration efter kampen kunne besørges af en mand med friske kræfter. Derfor var han beordret til at føre kompagniets krudtkarre. Men fra den plads, han således fik anvist, så han så meget af sporene efter kampen, at hans beretning om slaget er nok så interessant, ikke mindst fordi han i sine optegnelser både åbenbarer et opladt, modtageligt sind og giver udtryk for en levende meddelelsestrang.

Det er således en god iagttager, hvis indtryk er meddelt, og det synes derfor også ønskeligt at tage mere med end blot skildringen af selve felttogets kamphandlinger, ikke mindst, da det, han fortæller om dagliglivet i hæren og om sine indtryk af forholdene på Als og i Sydslesvig også rummer enkeltheder, som det nok er værd at bevare fra glemsel.

Men omstændelig og detailleret som han er, når han betror sig til din dagbog, bliver det for vor generation for drøj en læsning at få dette i sin helhed. I stedet er derfor givet et referat af dagbogens indhold for de mere „stille“ dage i 1850; denne skildring er så sat som ramme om beretningen om selve felttoget med opmarchen og slaget.

Skal man ret have udbytte af at læse de følgende sider, vil

*) En fourer er den underofficer, der varetager kompagniets regnskabsvæsen.

det være naturligt forinden at fortælle lidt om den mand, hvis optegnelser her er gengivet.

Hans navn var Morten Nielsen, han var født i Tommerup sogn på Fyn, hvor hans fader ejede gården Elleruplund. I 1847 havde han været på session, men trak frinummer. Da fjendtlighederne udbrød i 1848 blev han sammen med så mange andre „frilodder“ indkaldt, og i maj 1848 mødte han på rekrutskolen i Nyborg. Han meldte sig som jæger og efter traditionen i jægerkorpserne blev hans navn herefter Morten Nielsen Elleruplund.

Endnu omkring midten af det forrige århundrede fandtes på Fyn endnu spor af den vestfynske vækkelse, en åndelig be-

vægelse, der i sin oprindelse synes at have haft tilknytning til brødremenigheden i Christiansfeld; denne pietistiske åndsretning havde i hjemmet på Elleruplund et af sine trofaste tilholdssteder.

Morten Nielsen voksede således op i et hjem, hvor forældrene tidligt søgte at præge ham ud fra deres egen inderlige tro. Sandsynligheden taler for, at en gnidning har været mellem faderen, som var en streng natur, og sønnen med det langt lettere og lysere sind; men den unge mand føjede sig til sidst efter sine forældre, og det håb, han engang som ganske ung havde næret om at få lov at studere, blev opgivet.

Det har næppe været noget lykkeligt valg, han traf, da han opgav at studere.

Vel følte Morten Nielsen sig som bonde, hvilket han også engang gav udtryk for, såvel overfor kompagniets kommandersergent, Kløvborg, som kompagnichefen, kaptajn v. Bruns, da disse engang stillede ham i udsigt, at de efter krigen kunne skaffe ham en stilling. Det praktiske liv som landmand lå imidlertid slet ikke for ham, så da han i en moden alder rykkede ind på gården i Vesterdal i Udby sogn nær Middelfart, blev det kun for en kortere årrække.

Morten Nielsen måtte opgive sin gård, men forblev sognefoged og passede iøvrigt sin gerning som bogholder i sparekassen for Nørre Åby og omegn. Men disse hverv var kun hans halve liv; sine lykkeligste timer levede han mellem sine bøger og i samtaler med ligesindede, når han drøftede skole- eller kirkespørgsmaal, i hvilke han stod som en ivrig tilhænger af Grundtvigs ideer og livssyn.

Vi har fået at vide, at Morten Nielsen blev soldat i 1848.

Samme år tilgik han 3. reservejægerkorps, endnu uvant med uniformen, thi under hele uddannelsen gik mandskabet på rekrutskolen i Nyborg i deres civile klæder. Den 8. august deltog han i en rekognoscering mod Stepping, ved hvilken lejlighed det kom til et mindre sammenstød med prøjsiske kyrasserer.

Naar man betænker, at han da kun havde været 11 uger i tjenesten, kan det ikke undre, at han i sin dagbog om denne lille skærmydelse kommer med den meget sigende bemærkning: „Vi løb hid og did og vidste egentlig slet ikke, hvad vi skulle gjøre.“

Efter dette kortvarige ophold i felten kom han igen til Nyborg og gennemgik en underofficersskole, hvorefter han allerede i januar 1849 forfremmedes til fourer, i hvilken egenskab han igen kom til sit gamle kompagni, hvor han blev stående, til han efter næsten 3 års uafbrudt tjeneste hjemsendtes i 1851.

I april 1849 var han på Als, og den 6. deltog han i kampen ved Ullerup. Da hans bataillon imidlertid resten af året var på Als, hændte der ham ikke større begivenheder det år.

Inden vi går over til nærmere at følge Morten Nielsen gennem begivenhederne i 1850, vil det formentlig være ønskeligt, ganske kort at gøre rede for forholdene under våbenstilstanden før det tredje felttog.

Tropperne var grupperet under 4 generalkommandoer: Nørrejylland, Fyn, Als og Sjælland. Brigadeinddelingen var ophævet og omfattende hjemsendelser havde fundet sted.

På Als havde general de Meza ført kommandoen, indtil han blev syg og afløstes af general Schleppegrell.

Da der forelå efterretninger, som kunne tyde på, at slesvigholstenerne ville rykke over Ejderen og ind i Slesvig, og da vinteren tegnede til at blive hård, måtte det forudses, at også tropperne på Als ville blive angrebet.

Korpset¹⁾ på Als blev derfor den 1. januar 1850 sat på feltfod. De skiftende efterretninger bevirkede iøvrigt en vekselvirkning mellem indkaldelser og hjemsendelser, indtil det endelig i maj stod klart, at det tredje felttog var uundgåeligt.

3. reservejægerkorps indgik under 2. brigade, der kommanderedes af oberst Baggesen. Denne brigade hørte sammen med

¹⁾ Korpset er her brugt som betegnelse for tropperne under generalkommandoen på Als og har således ingen relation til 3. reservejægerkorps, der uanset navnet ganske svarede til en bataillon i størrelse og inddeling.

1. og 5. brigade samt 4. dragonregiment og 3 batterier til 2. division under general Schleppegrell. Ialt talte hæren 32 batailloner og jægerkorps, 19 eskadroner og 96 kanoner med tilsammen ca. 41.000 mand med ca. 8.200 heste. Heroverfor stod oprørerne med en noget mindre styrke på ca. 30.000 mand.

Under Våbenstilstanden.

„Miang, Hørup Sogn, Als, den 1. Januar 1850.

Nytaars Dag.

Atter er et nyt Aar oprundet for os. Vi skrive nu Atten Hundrede og Halvtreds. Et Aar ligger dunkelt for os, og vi vide ei, hvad Glædeligt eller hvad Sørgeligt, der skal møde os. Han aleene veed, hvad der tjener os bedst, og derefter uddeler han til os.

O, gaar vi Aaret imøde med den Troe, at alting, baade Sorg og Glæde, skal tjene os til Gode, da vil der intet møde, som ei skal være til Velsignelse. O, vi vide ei, hvad der skal møde os. Nei, skjult er Fremtiden. Den er indhyllet i Taage, men i Jesu Navn vil vi begynde det nye Aar, og i Jesu Navn vil vi gaae frem for i samme Navn at ende det, og visselig alt, hvad der i dette Navn foretages, det skal nok blive til Velsignelse.“

„Miang, Søndag, 6. 1. 50.

Om Morgenens Kl. 9¹/₄ stillede Compagniet til Lønningsparrade. Efterat jeg var dermed færdig, skrev jeg endnu nogle Lister, saa det blev Middag. Capitainen havde igaar givet os Tilladelse til at tage til Sarup, Kløvborg og mig, og da vor Vært og Værtinde i Eftermiddag vilde til Mummark for der at besøge noget Familie, kjørte vi med dertil og gik nu over til Sarup.

Vor forrige Vært og Værtinde modtog os med en sjelden Forekommenhed. Vi besøgte ogsaa flere af vore Bekjendte, og det var eens, hvor vi kom. Vi havde nærved blevet ødelagt med Spise og Drikke. Jeg siger Drikke, — thi Sarup er Sarup endnu.

Hos Svendsen ligger nu 10 Md. af 3die Res. Batl., disse havde imedens vi vare der anrettet dem noget Punsch og drak nu ud af Vælden og gjorde et Spectakel, at hvem der ei havde seet saadan før vilde grue derfor, og jeg selv gruede, skjønt jeg saaoftte desværre har seet lignende i denne Bye. — Nok er det, saaledes gik en Søndag Eftermiddag. O Gud, hvor det gaaer dog forskrækkeligt til. Ingen kan troe det. Jeg veed ikke, hvad der skal blive af, om Krigen skal vedvare. Jeg glemmer da heller aldrig Sarup Bye i mine Levedage. Gid den maatte mindes til alvorlig Eftertanke.

Vi toge nu afsted derfra efterat have nydt en mageløs Forekommenhed, og vi gik nu til Mommærk til Hans Bonefeldt, vor nuværende Værtindes Broder. Her maatte vi ogsaa skikke os til Sæde i Familiekredsen, hvor vi tilbragte flere Timer i gemytligt Lag. Det er en særdeles brav Familie, som jeg overmaade godt kan lide, og det er en stor Fornøjelse at være i deres Sammenkomster. Der hersker stedse den største Enighed, og dertil en Gemytlighed, som gjør at den Fremmede, der kommer i Selskab hos dem, strax finder sig som hjemme . . . Kl. 12¹/₂ kom vi hjem, og jeg tænkte ikke saalidet paa denne Dag, som jeg har oplevet. — Jeg er dog ellers glad ved, at jeg har det ikke saadant her med Tummel og Støi, som jeg havde i Sarup. Her er dog ikke saadan noget. Og ligesom i alt andet, der ligger en Herrens Styrelse, saaledes gjør der ogsaa i dette.

Miang, 7. 1. 50.

Om Formiddagen var Capitainen og jeg i Jestrup og Mianghøi for at efterse Kvartererne der. Det var godt Veir, og jeg morede mig over det for Alvor. Man faer ikke saalidt at see paa saadan en Tour.

— — —

Miang, 8. 1. 50.

Kl. 10¹/₂ stillede Compagniet her i Miang i fuld marschfærdig Stand. Ogsaa jeg var mødt, hvilket er længe siden er skeet nærmere. Vi marscherte over forbi Gammelgaard til Corpsets

Alarm- og Exerцерplads, Midtemummark, nær Vertemine. Her skulde Corpset stille Kl. 1 til inspection for den commanderende General, Generalmajor v. Schleppegrell. — Vi exerceerede lidt, men det gik godt alt sammen, og jeg morede mig fortræffeligt.

General Schleppegrell er da ret een morsom Mand, og man kan ikke lade være at lee ad hans Gemytlighed. Han kan opmuntre og tale til Soldaten, ihvor det end er. Jeg hørte jo ikke just meget af ham, men jeg fik dog at see, at det er sandt, hvad der fortælles om ham.

Naar vi kun har saadanne Generaler, saa er det aldrig værd, saa gaaer alt med Lyst.

Efter endt inspicering udbragte Corpscommandeuren et „Leve“ for General Schleppegrell, der ledsagedes med et tre Gange gjentaget rungende Hurra, som Generalen takkede for og udbragte igjen et Hurra for det flinke Jægercorps. — Derpaa holdt vores nye Brigadecommandeur Oberst v. Baggesen en lille Tale, hvori han lod det brave Jægercorps „Leve“ og leve høit og udbragte sluttelig et Hurra for Corpset, der i ligemaade besvaredes med et trefoldigt rungende Hurra. — Compagnierne bleve nu formerede, og vi marscherte af, og vi naaede Miang til Kl. 3¹/₂.

— — —

Miang, 10. 1.

Idag udløber Vaabenstilstanden. Vi ere nu midt i Vinteren, og det er ikke Spøg at begynde et Felttog nu. Iøvrigt høre vi jo slet ikke noget til os om, hvordan det bliver hverken paa den ene eller den anden Maade. Gud i Himmelen maae dog vide, hvad der vil skee. Jeg synes at endnu noget er tilbage, noget Alvorligt. Naar mon dog denne Tid skulle faa Ende, naar maae vi komme hjem igjen for i Fred og Roe at røgte den fredelige Gjærning? Ja hvornaar?

Et tredie Felttog staaer for Døren, og vi ere ikke rykkede Maalet nærmere for vore Øine at see.

Sandelig det er underlig at skue lidt fremad. Desom vi bare kunne troe, at denne Prøvens Tid er sendt for, at vi dog skulde i sand Bod og Bedring tage os den til Nytte.

Jeg arbejder nu rask paa min Aarsberegning²⁾ der bliver mig en haard Stumpe. Der kom idag en Kurre paa Traaden, en Liste nemlig fra Pladscommandantskabet i Assens, og jeg maatte have ikke saa lidt af det, som jeg haver faaet, omgjort igjen. Dog var det endda godt, at denne Liste kom saa tidligt. Det angik Mandskabers Forplejning paa Gjennemmarschen, hvilket igjen skal refunderes Pladscommandantskabet.

Kompagniet stillede i Eftermiddag Kl. 2 med fuld Oppakning i Anledning af en Optælling af Mandskabets Mundering, Armatur osv. En Liste skal til den 12te indgives til Corpset over samme. Ogsaa dette Arbeide var ingenlunde let. Enhver kan troe, at det er ikke Smaadele her at varetage. Dette sidste Arbeide tilhører i Grunden jo rigtignok Vaabenmesteren, men vi arbejder hvad saadant noget er angaaende i Samling alle tre, ja undertiden Falling³⁾ med.

Vinteren tiltager mere og mere, og jeg tænker paa, at det er ikke godt for de Recrutter, der sidste Løverdag meldte sig paa Recrutskolen. Det er ikke godt for Fingrene at exercere. Jeg kan sige derimod, at jeg har det godt, om og jeg har noget travlt. Jeg kommer aldrig paa Vagt og exercerer eiheller, men kan sidde saa godt inde hos mine to gamle Folk⁴⁾ fra Morgen og til Aften. Men hvorlænge mon det varer? Ja det maae Gud vide, men saalænge det er godt, da bør jeg at takke ham, som sender alt godt uforskyldt. Jeg bør at være glad og fornøiet.

Hvad det udvortes angaaer, da har jeg det for Tiden næsten det bedste, jeg endnu har havt det her paa Als, skjøndt jeg ingenstede her paa Landet har havt det daarligt. Kuns mine Øine ere mindre gode formedelst den megen Skriven, jeg maae

²⁾ Kompagniet var regnskabspligtigt dengang, og det drejer sig her om årsregnskabet.

³⁾ En af kompagniets andre underofficerer.

⁴⁾ Det er aftægtsfolkene hos kvarterværtten, han sigter til.

bestandig bruge Brillen, der jo hjælper noget, men ikke ganske. Dog er det ikke saa slemt som ifjor.

— — —

Miang, 14. 1. 50.

Jeg tilføier endnu, at jeg besøgte min forrige Vært, Slagter Eriksen i Kjettinge. Han er endnu tydsksindet, og her fortælles, at det har været nær eengang, at han skulde have været bortskikket for sine tydske Sympathier, men slap dog dengang. Forresten er det flinke Folk, og det er et godt Quarter. Forøvrigt ere her jo ikke saa faa tydsksindede herovre endnu, men saalænge Bladet er vendt saadant, da holde de dem i Skindet. Det er ellers mærkeligt, at Enhver veed nøie, hvem der er tydskog hvem der er dansksindede, ovre i Slesvig er det endnu mere. Her har i Aften siddet en Karl fra Haderslev, der bliver her i Nat. Han har fortalt meget angaaende Tilstanden der, som ret var interessant baade om den nuværende Tilstand, og om hvordan det er gaaet til ved Affairerne, som have været der. Mærkeligt er dog især Geistlighedens Adfærd, idet saamange slesvigske Præster med deres Biskop i Spidsen formelig prædike Oprør imod den lovlig beskikkede Øvrighed, og mærkeligt er ogsaa, naar vi ret betænker det, at Præster har maattet forlade deres Menighed for politiske Aarsagers Skyld. Men det er dog glædeligt, at flere ere atter indsatte i deres Embede. Den troende Pastor Boesen i Fjelstrup er nu ogsaa indsat i sit forrige Embede. Han fortalte i Aften, denne Slesviger, at han var i Kirke i Fjelstrup den Søndag, og der havde været en stor Høitidelighed. Der var en stor Graad i Kirken, ja Præsten selv græd med. Baade Sjælesørger og Menighed græd af Glæde. Sandelig det havde været saare høitideligt. Gid dog snart Freden maatte komme og den gamle Roe og Orden maatte vende tilbage igjen, der vilde blive mange, mange Glæder lig denne i Fjelstrup.

Idag har et Par Karle gjort lidt Spectakel eller rettere i Aftes. De bleve arresterede, men kom dog ud idag. Imorgen vil

vi faae en rigtig Lectie at høre, den vil blive forskrækkelig, thi Capitainen er magesløs til at tumle dem paa saadan en Tid.

Sørgeligt er det ellers som Armeen Dag for Dag synker dybere og dybere. Det er sørgeligt. Hvis Krigen skal vedvare, saa ved jeg ikke, hvad der bliver af den danske Armee. Her ved Compagniet er det dog nogenledes, men ved andre Batailloner er det især grueligt som det gaaer til. Fuldskab og Slagsmaal høre til Dagens Orden. Gud hjælpe os naadeligt, at Freden dog snart maatte skjænkes os igjen.

Hver Dag komme der Nogle paa Hospitalet for Fnat. I Aftes kom fra 10. lette Bataillon ikke mindre end 36 Md.

Veiret er i disse Dage udmærket smukt. Det er en rask Vinter. Kanefarten er i fuld Gang.

Miang, 15. 1. 50.

Compagniet stillede til Exercits med fuld Oppakning Kl. 9¹/₂. Her forefaldt Uordener med Exercitsen.

Der vare nogle af 16de Peleton, der raabte op og sang, hvorover Capitainen blev meget vred, og da ingen kunde eller vilde navngive de Enkelte, der raabte og sang, maatte hele Peletonen exercere til Straf bagefter, og de fik en slem Opmark.

— — —

Miang, 16. 1. 50.

Ved Lønningsparaden holdt Capitainen en storartet Straffetale for 4 Md., der vare blevne meldte for at have huiet og raabt ved Exercitsen igaar. Han talte for deres Øren, saa det rungede i hele Gaarden.

Efter at Lønningen var uddelt, skulde de alle 4 møde med fuld Oppakning og skulde nu afsted, en Straffetour. Den ene kom ad Augustenborg til, hvorimod de andre tre fik en Seddel, hvorefter de skulde gaae til Kainæsgaard og der melde sig siden til Kainæs Præstegaard, hvor der begge Steder ligger en Capitain af 3die Jægercorps indkvarteret. De maatte ikke gaae noget Sted ind, og hvis han spurgte det, skulde de andre faae en

værre Extratour. De bare dem vel nok, thi denne Tour er 5 Miil frem og tilbage og en værre falder vist næppe i deres Smag.“

Disse uddrag er karakteristiske for denne periode. Kompagniet levede sit stille liv, hvor hverdagen gik med eksercits, nu og da med nogen øvelse i skarpskydning. Kun en sjælden gang afholdtes større øvelser. De store begivenheder for den enkelte mand var derfor naturligt de betydelige hjemsendelser, som fandt sted i marts, herom skrev Morten Nielsen den 6. 3. bl. a.: „Idag afleverede det første Hold af Fynboerne paa Compagniets Munderingskammer paa Sønderborg Slot, ialt 4 Jægere og 37 Menige. De stillede alle her Kl. 4 Eftermiddag og modtog deres Afregning for forrige Aar paa 2 Daler nær, som forbliver indestaaende til videre tilligemed det, som er gjort tilgode i indeværende Aar. Efterat deres Afregning var udbetalt, udleverte Capitainen Permissionspassene og takkede dem Alle, hvorpaa de bragte ham et trefoldigt rungende Hurra.

For dem, som kjender vore Forhold, var det en Høitidelighed, og jeg var meget rørt ved at see saamange glade Ansigter, der nu i det Haab aldrig at skulle komme her mere, byde Krigstilstanden og Felten Farvel. Jeg maae og sige, at det var mig en Fornøielse at sige Farvel, thi jeg har havt det godt ved og med dem Alle, hvilket er en stor Lettelse, naar vi skal have med et Compagnie at bestille.

Vores Compagni afgav igaar Vagten paa Augustenborg. Da den i Eftermiddag kom tilbage, erfarede at der var skudt efter en Post i Slotsgaarden, hvorfor Mandskabet havde skarpladt.

Om den ene eller den anden har gjort det, veed jeg ikke, men saameget veed jeg, at Tydskerne paa Augustenborg gjerne kunde have Lyst til at skyde en dansk Soldat.“

Glæden hos de hjemvendte varede kun kort, det sidste hold kom end ikke af sted, men blev stoppet og i løbet af kort tid voksede kompagniet tilmed til mere end 50 pct. over den fast-

satte styrke (som var fastsat til 225 menige), da der foruden genindkaldelser også var tilgang af rekrutter fra rekrutskolen i Nyborg. Hen mod slutningen af maj oprettedes depotkompagnier af overskydende mandskab, i disse indgik naturligt ældre folk „samt ikke at forglemme nogle rigtige Børster, der ere stukne ud.“

Diciplinen var god, naturligvis forefaldt en del uordener, hvoraf nogle som foran anført blev ordnet ved at lade den, der forså sig, få en rundtur på et par mil. De gnidninger, der var, skyldtes i reglen lediggang og drikkeri.

Det kan således nævnes, at Hørup sogn, som havde 3 privilegerede kroer, tillige rummede 40—50 smugkroer.

De større forseelser var ved 3. reservejægerkorps som regel tyverisager, opsætsighed derimod forefaldt ikke i alvorligere grad og slet ikke i det omfang som skete ved en enkelt af de andre batailloner under skansearbejde.

Straffen for tyveri medførte i regelen også nedsættelse i de meniges 2. klasse. Den, der således var degraderet, måtte bære den sorte kokarde og var på ubehagelig måde „sat uden for“, måske illustreres dette bedst ved et eksempel fra dagbogen:

„Det bliver jo længer jo værre. I Søndags Aften sildig var jeg i Træk med 2 Gavtyve, i Aften maatte jeg igjen have fat i en Hornblæser ved Navn Tommerup, der staaer ved vores Compagnie. Han er i anden Klase, derfor have enhver Lov at børste ham, og det skal heller ikke nægtes, han har faaet i Aften. Han var blevet svinefuld og vilde ikke lystre. Jeg fortryder paa, jeg slog paa Skarnet, men i Øieblikket hjalp det dog. Jeg blev hid-sig og hvad skal man gjøre, naar man er i sit Embede og gjør kun, hvad Ret er.“

Om selve fuldbyrdelsen af en degradation fortælles følgende episode, der forefaldt efter, at en underjæger ved Mortens kompagni var grebet i et mindre pengetyveri på kroen og ved krigsretsdom var idømt 15 dages simpelt fængsel på vand og brød:

„I Eftermiddag stillede Compagniet i fuld Bepakning i An-

ledning af, at Underjæger Kiøge skulde miste sin Cocarde. Det var i Grunden et mærkeligt Optrin. Compagniet formede Kredsen, og Capitainen tiltalte nu Forbryderen, der skjælvende stod i Midten for alle sine Kammerater. Efter at hans Dom var ham forkyndt, traadte paa Befaling Kiilepil⁵⁾ frem og skar Cocarden af hans Hue og en Skrædder paasyede en sort do.

Hele Compagniet var saa rolig som en Muus ved denne Leilighed.“

For at undgå den værtshusuorden, der jævnligt måtte forefalde, når så mange smugkroer blev drevet, lod kaptajnen alt krohold forbyde. En enkelt mand, hvis hang til spiritus gentagne gange var bemærket, søgtes rettet ved at komme på dagpenge, dvs. han fik sin løn hver dag, så han ikke skulle fristes ved at føle sig for „velhavende“ på lønningsdagene.

4. kompagni lå næsten under hele våbenstilstanden i Miang, hvor de 17 gårde havde hver 12 mand indkvarteret, i 19 huse lå 2 mand i hvert. Kaptajnen boede hos Jørgen Schmidt, samme sted lå også Morten i den store „Pissel“. Der synes at have været god plads i gårdene på Als, således havde aftægtsfolkene i Jørgen Schmidts gård henvend ti stuer til deres rådighed. Selv lå Morten iøvrigt godt, og i et senere kvarter hos en skibskaptajn Christensen i Fyenshav var det endda ovenud godt.

Som fourer var Morten Nielsens dagligdag næsten helt og holdent optaget ved skrivepulten med regnskaber. Omfattende og omstændelig var administrationen, vi får således at vide, at han til hvert af de 3 eksemplarer af årsregnskabet brugte 53 ark papir og 28 ark til undermunderingsregnskabet. Med en vis selvfølelse beretter Morten Nielsen da også, at de udgifter, han i 1849 aflagde regnskab for, androg ialt 16.130 rdlr. og 44 $\frac{1}{5}$ sk. til lønning, bispising hos kvarterværterne, godtgørelse for brug af egen undermundering etc., dette beløb måtte så specificeres ud for de mange kategorier af underofficerer og menige, der var ved kompagniet. Der var kommandersergent, fourer,

⁵⁾ En overjæger ved kompagniet.

våbenmester, sergent⁶⁾, overjægere, hornblæsere, underjægere, skarpskytter, trainkuske, officersoppassere og ambulancesoldater.

Foruden de regnskabsmæssige forretninger havde foureren undertiden arbejde med opgørelse over kompagniets våben og udrustning, han besørgede en del af kompagniets skriftlige forretninger og fik så fra tid til anden en række små uofficielle hverv som f. eks. inddrivning af småbeløb, som mandskabet var blevet kvarterværter eller handlende skyldig.

Det var således normalt, at foureren var fritaget for deltagelse i øvelser. Det var derfor en fest for en mand som Morten Nielsen, når afveksling gaves i denne lidt trivielle tilværelse, og han nød det, når han en enkelt gang var med under større øvelser eller af andre grunde, f. eks. for at ledsage kaptajnen under inspektion af mandskabets kvarterer, kunne forlade sit kontor.

Skønt Morten Nielsen selv var stærkt optaget af det nationale spørgsmål, mærker man dog ikke meget i hans optegnelser til den spænding, der må have været mellem dansk og tysk. Ganske vist var der hjemmetyskere på Als, men de har næppe gjort sig gældende andre steder end netop i Augustenborg, hvor en lille episode indtraf dagen efter palmesøndag. Nogle tyske drenge ville klø de danske konfirmander, men de hentede sig derved et nederlag. Morten Nielsen giver udtryk for den opfattelse i sin dagbog, at de danske konfirmander, som havde indfundet sig ved overinspektoratet på Augustenborg slot for at aflægge troskabsløfte til den danske konge, var så betaget af dagens betydning, at dette gav dem held i opgøret med tyskerne.

Hvad soldaten tænkte og følte om hertugen af Augustenborg kan måske tydeligst illustreres ved dette lille udpluk fra en beretning om en tur, Morten foretog til Augustenborg, ved hvilken lejlighed han fandt ind i et stort lysthus i skovkanten bag palæet:

⁶⁾ Fourrer og våbenmester havde også sergents grad, men benævntes efter deres hverv.

„Der ere en uhyre Mængde smaae Breve og Opsatser skrevne omkring paa Brædderne, et Sted stod „Du er blevet slemt barberet, Du Skurk, Du Hertug paa Augustenborg“ — et andet Sted „Den Dag vil næppe komme, da den Forrædder vil kunne retfærdiggøre sin mangeaarige sammenspundne Falskhed mod Danmarks store Folkekonge“ — et tredie „Lauritz J. Theodor Berg, 1ste Reservebataillon: Jeg erklærer den Hertug for en Forræder“ og mange flere.

Jeg stod længe og grundede paa disse Opskrifter og sagde i Hjertet ja dertil.“

Alt dette er kun udpluk, og mange småtræk har helt måttet udelades for ikke ved deres omfangsrige mangfoldighed at trætte læseren inden skildringen af det, der især giver dagbogen værdi, skildringen af selve felttoget med slaget ved Isted.

Felttoget 1850.

„Ulkebølskov Barakker. Den 15. Juli 1850.

Imorges Kl. 7 stillede vi i Notmarkskov og Kl. 8 i Almsted. Corpset blev samlet ved Spang Kroe, og vi marcherte derpaa her til disse Barakker. 1. Compagnie blev indquarteret i nogle faa Gaarde i Kjer Bye og 3. og 4. Compagnie kom i Ulkebølskov Barakker og endelig 2det Compagnie i Arnkielskov Barakker. Varme og ikke saa Faa fik Ondt og maatte blive tilbage, især var en af vores Compagnie ved Navn Haabet⁷⁾ meget daarlig. — Jeg bar idag selv mit Tornister og det gik ret godt alligevel jeg jo slet ikke er vant til Strabadsen nu.

Capitainen spurgte mig ad, hvordan jeg kunde holde ud, thi dersom jeg ikke kunde holde ud, skulde jeg strax lægge Tornistret paa Bagagevognen. Han vil nemlig have Commander-sergeanten og mig skaanet saa meget som muligt, for at vi kan føre Pennen, naar vi ere komne i Quarter.

⁷⁾ Det erindres, at jægerne bar navn efter fødesognet eller en lokalitet i sognet (landsby, gård e. lign.).

Ligeledes skulde vi være tilbage ved en Fægtning, thi sagde han, laae han, og vi andre laae med, saa var det ikke godt for Regnskaberne. — Han har flere Gange sagt det, men dog gjorde det underligt at høre hans Mening rigtigt. Jeg er overbevist om, at det er en Guds Gerning, og jeg bør være taknemlig derfor, skjøndt jeg dog Gud være lovet tør sige, at Kjærlighed til Konge og Fødeland er saa stor, at hvis det bydes, er jeg rede til at vove Liv og Blod, men styrte mig i Fare, naar det er mig anderledes befalet, det gjør jeg ikke.

Kl. var omtr. 2, da vi kom til vor Bivouak. Eftermiddagen har været rolig og stille, og det er langtfra, at der er blevet holdt den Støi denne Gang som forrige, vi vare her. Folkene har kogt deres Naturalforpleining og er strax igjen for det meste lagt sig til Hvile. Vi hørte saa smaat, da vi marscherte herud, at vi nok i Nat igjen skulde afsted, og samme stadfæstedes, da Parolen blev udgivet, vi skal i Morgen tidlig Kl. 3 stille til Afmarsch og Kl. 5 skal hele Styrken staae paa Ladegaardsmarken ved Sønderborg for at rykke over. Saavidt er det nu kommet, nu er Opholdet paa Als forbi, og Gud maa vide, hvad der saa vil skee. Jeg har havt grumme travlt hele Eftermiddagen med at ordne adskillige Ting, og især har jeg havt travlt med at sende Pengebreve afsted for Folkene. Vi maatte sende en Jæger ud til Sønderborg i Eftermiddag med ikke mindre end 83 Rdlr. i Pengebrevene, og endda har jeg ikke saa Faa tilbage endnu, som kom ikke afsted. Folkene beder mig og om at gjemme deres Penge i Compagnicassen, saa jeg har det ei for godt i den Henseende, men Folkene maae jo hjælpes, og jeg kan ei godt sige Nei.

Vi erfare i Aften, at Capitain du Plat ved 1ste Compagnie imorgen skal afgaae herfra og skal efter sigende med en Expedition til Femern i en af de følgende Dage.

Underlig begynder det nu for os igjen. Det lader saa mærkelig for os, at vi imorgen skal til Slesvig. Jeg havde dog næppe troet, at det saa snart skulde have været Alvor. Gud give, at det

maatte lykkes nu eengang i Herrens Navn at slaae ved Hans Hjælp vore Fjender, og Freden saa maatte vende tilbage.

Bivouak, Meelskov, Rinckenæs Sogn,

Tirsdagen den 16de Juli 1850.

Jeg sov kun faa Timer i Barakkerne forrige Nat, da Eigtved⁸⁾ laae i Underofficersbarakken og holdt et mageløst Vrøvl, saa det ikke var mueligt at komme til at sove. Snart talte han som en sjællandsk Bonde og snart som en Matros eller Jyde, Fyenbo osv., saa vi loe, at det var noget frygteligt. Kl. 2 $\frac{1}{2}$ stod jeg op, og en halv Time senere afmarscherte vi ad Rønhavegaard efter Kjer til Ladegaardsmarken ved Sønderborg. Det var en deilig Morgen, og det var ret fornøjeligt at marschere. Allerede Synet af Sottrup og Dyppel Kirker havde noget Særegent, da vi marscherte fra Barakkerne, ligesom ogsaa det var noget Nyt at see, da vi paa Veien nær Sønderborg saae, at allerede 1ste Brigade, der først skulde rykke over, stod paa slesvigsk Grund. Det begyndte at svulme i mit Bryst ved Tanken om, at nu stod de første Tropper i det Land, som saalænge havde været et Tvi-stens Æble, og snart skulde jeg ogsaa være der. Vi marscherte udenom Sønderborg, og snart var hele Brigaden samlet. Kl. 5 kom General Schleppegrell og begyndte strax at tiltale os med nogle hjertelige og alvorlige Ord paa sin vante Maade. Han bad os ei at bortkaste vores Naturalforpleining, ei at skyde paa for lang Distance og især ikke for højt, da den Kugle, som derimod gik i Jorden, kunde gjerne gjøre Virkning, men den som gik for høit var aldeles uden Virkning. Han sagde, han havde hørt saa meget Godt om os og haabede derfor og, at vi nok vilde gjøre vor Pligt, derpaa sluttede han med de Ord „vor Herre være med Eder“. Saaledes tiltalte han enhver Afdeling især, og vi fik derefter Ordre til at lade vore Geværer, og strax derpaa blev der commanderet Marsch, og vi marcherte

⁸⁾ En overjæger ved kompagniet.

bag om Byen over den søndre Pontonbro, og kort efter vi vare komne over slog Kl. 6.

En stor Masse Mennesker vare forsamlede for at see os bortdrage og fra mange Munde lød de bedste Ønsker for os. Dette var et høitideligt Øieblik, som jeg aldrig glemmer. Jeg sukkede i mit Hjerte: Herre lad det lykkes, lad det lykkes, det som vi nu skal foretage.

Vores Corps var det forreste af 2den Brigade og skulde idag være Avantgarde. Da vi vare komne over, kunde vi vedblive at see den ene efter den anden Bataillon trak over under fuld Musik.

Saa var vi da i Slesvig, Marschen gik op over Dyppel Banke forbi Dyppel til Nybbel, hvor vi holdt Hviil. Det var haardt at marschere og mange skeiede ud og lagde sig i Grøften. Vi havde en stærk Hede, hvortil kom at Folkene jo ikke vare vante til Marschen. I Nybbel kom Capitainen og sagde, at jeg tilligemed Kløvborg nu uden videre skulde gaa hen og lægge vores Tornistre paa Krudtkarren, da han ellers ikke var sikker paa at have os i Behold til Enden, det hjalp ikke, om vi end havde den Villie. Dette hjalp mig meget, og jeg kunde nu med Lethed fortsætte Marschen, der nu gik til Gravensteen. Jeg havde i 1849 ikke været længere end ved Nybbel, og det var nu helt ubekjendte Egne, vi kom til. Veien her gaaer imellem tykke og høie levende Hegn, og man seer ikke langt bort.

Vi kom igjennem Adsbøl, hvor den sorte Pastor Jørgen Brag er Præst, der er noksom bekjendt som Hertugens Hjælper. I denne Bye syntes forresten ikke at være stort Sympathie for os, og jeg tænkte paa, om ikke Beboerne vare ligesom Præsten.

Fra Adsbøl gik vi til venstre og naaede snart Gravensteen, hvor vi ud for Slottet og Ladegaarden atter holdt Hviil, hvilket var nødvendigt, da vi allerede havde tabt mange, ikke mindre end 17 af vores Compagnie. Vi holdt Hviil i 4 Timer, og alle

Folkene kom sig igjen. Men her til var det temmelig drøit, da det var en svær Hede, der tiltog mere og mere.

Bataillonerne⁹⁾ laae i en Skov tæt ved Siden, og jeg talte med mange Bekjendte. Jeg talte med Hans fra Udbye¹⁰⁾, han var grumme bedrøvet og kunde ikke holde sine Taarer tilbage, Lars¹⁰⁾ talte jeg med igaar ved Augustenborg, han var dog bedre tilmode. Flere andre Bekjendte talte jeg ogsaa med, navnlig var Rasmus Berntzen¹¹⁾ henne hos mig.

Vi vil jævnlig træffe hinanden nu herefter, da vi ere i een Brigade.

Ved Gravensteen Slot saae jeg mig lidt om, og jeg maae si-ge, at det endnu er smukkere end paa Augustenborg. Her var det i Sandhed skjønt.

Kl. 6 afmarscherte vi igjen og kom først igjennem Gravensteen rigtig med Appel og under Afsyngning af den tappre Landsoldat. De fleste Beboere her hilste os venlig og Dannebroge vajede paa de fleste Huse; men der var og nogle tydsk-sindede, kunde vi see. Den næste Bye, vi kom til var Trappen, hvor alle stode med danske Faner. Vi naaede nu Rinkenæs, hvor den første danske Soldat Seier Steffensen Botterup faldt den 6. April 1848. Det var interessant at høre de fra 1ste Jægercorps¹²⁾, der staaer her ved Corpset tale derom, hvorledes det da gik til.

I Rinkenæs blev Brigaden indquarteret med Undtagelse af vores Corps, der skulde paa Forposttjeneste. 4de Compagnie skulde til Meelskov et godt Stykke vest for Rinkenæs, hvor vi ankom Kl. 8. — Jeg var temmelig stram af Touren, men det gik dog snart over, da jeg var kommet i Rolighed.

Vi har Bivouakstilling i en Skov og skal nu forsøge, hvordan det er at ligge paa Marken.

⁹⁾ Her tænkes specielt på infanteribataillonerne i modsætning til jægerkorpserne.

¹⁰⁾ Fætre af Morten Nielsen (begge brødre).

¹¹⁾ En bekendt fra hjemegnen.

¹²⁾ Nuværende 20. bataillon.

Der har i Aften været udsendt kjørende Patrouiller fra Compagnierne, og dette overdrog Capitainen til mig for vort Compagnies Vedkomne. Kl. 10 kjørte jeg og havde Ennebølle¹³⁾ og Brylle¹³⁾ med. Dette var noget, som jeg ikke havde prøvet før og var derfor nok saa glad derved. Touren gjaldt Hokkerup 1 Fjerdingsvej herfra, hvor jeg skulde spørge om Et og Andet, om der havde været dansk Militair osv. Vor Kudsk var en rask Mand, der i 1848 og 1849 har staaet ved 12. Batl. Han vilde nok have kjørt os videre, men vi skulde ikke længere. Vi hilste paa nogle Folk i Byen og var navnlig inde i Kroen, hvor vi fik et Glas Grog og kjørte saa tilbage igjen nok saa fornøiede over vor Patrouilleren og end mere over, at vi imorgen skal til Flensborg. Vi skal stille i Hokkerup Kl. 7. Og det være nok til Minde om denne Dag, kun vil jeg endnu anføre, at Parol idag er Slesvig, Feltraab Christopher.

Bivouak Marienholtz eller Hans Wiskes Skov ved Flensborg
den 17. Juli 1850.

Jeg spiste til Middag i Nat Kl. 12 og drak derefter Caffé. Derpaa gik jeg ud i en Gaard og lagde mig der til Hvile paa et Dækken ved Siden af Faling. I Gaarden stod desuden en Cavalleriefeltvagt, der gjorde megen Alarm, men alligevel kom jeg til at sove godt i omtrent 3 Timer. Jeg syntes ikke at være vel, men da jeg kom overende, gik det godt an.

Vi pakkede alle sammen, Feltvagten og Posterne blev trukne ud og Kl. 5 marscherte vi fra Meelskov til Hokkerup, hvor Brigaden Kl. 7 skulde indtage en Rendez-vous Stilling. Paa Marschen til Hokkerup kunde vi høre Bataillonerne raabe Hurra ved deres Afmarsch fra Rinkenæs.

Corpset blev idag Arrieregarde. Da vi Kl. 8 afmarscherte kunde vi strax mærke, at nu var det nærmere mod Fjenden, idet vi kom bag ud af Byen ad en Vei, der af de foran marscherende Batailloner og Batterierne Baggesen og Just var banet over

¹³⁾ Jægere ved kompagniet.

Grøfter, Hegn og igjennem Kornmarker til vi naaede en Bye, der hed Hønsnap, hvor vi kom paa en lille Markvei.

I Begyndelsen gik Marschen nogenledes godt, men nu blev Veien værre til at støve, og Heden tiltog, saa det var temmelig strænge. Omtrent Kl. 10 holdt vi Hviil $1\frac{1}{2}$ Time ved en lille Sø lidt Nord for Collund. Det hjalp jo noget, men da vi atter tiltraadte Marschen, kom vi paa en meget sandet Vei, og her begyndte det for Alvor at knibe. Heden var i Middagsstunden smeltende, og Støvet var nærvædet at quæle os. Jeg har endnu ikke oplevet Magen. Vi halv slæbte os frem, og der hører temmelig Kraft til at udholde saadan en Tour. Vi tabte mange Folk, men dog ikke saa mange som 2. Reservebataillon eller 5. Bataillon, og det var da heller ikke før paa det sidste, førend vi atter holdt Hviil, at vore tabtes, de gik ellers ret godt.

Kl. $12\frac{1}{2}$ fik vi rigtig Hviil i en Havremark tæt Nord for Crusaa Mølle, lige mod den brændende Sol, hvilket jeg syntes ikke at være saa vel passende, da der var Skov i Nærheden. Der var og mange, som bleve meget syge paa Stedet. Ja jeg forsikrer, nogle endog saa meget, at vi troede, de havde opgivet Aanden, dog som det kommer hurtigt, gaaer det og temmelig hurtigt over igjen. — Skovkrogen¹⁴⁾ var særdeles daarlig, men inden vi brøde op, var han igjen rask og kunde fortsætte Marschen, de øvrige ligeledes. Vi holdt Hviil til Kl. $7\frac{1}{2}$, som vel nok havde sin Grund i, at vi vare saa udmattede.

Baade Capitainen og Overlægen sagde, at de aldrig havde oplevet en saadan Dag. Capitainen selv var ogsaa daarlig tilpas, men han klagede sig ikke. Det var ikke med ham som med mange andre, at de tabe Modet paa saadan en Tid og blive saa meget daarligere.

Jeg maae her anføre, at vores ellers saa humane Commandeur¹⁵⁾ idag blev meget vred. Overlægen var ligeledes haard

¹⁴⁾ En jæger ved kompagniet.

¹⁵⁾ Her menes sikkert chefen for jægerkorpset.

mod de Syge, og der var temmelig stor Uvillie i Corpset, dog mest mod den Sidste, som aldrig har været afholdt.

Imidlertid kan jeg godt skønne saa meget, at der maae foruden Mildhed ogsaa til Tider Strængthed til, thi ellers gaaer det ikke. Der er mange, der gjør sig et Begreb om Frihed i Felten og troer derfor, at de behandles for strængt, saamænt som det synes dem saa, og det kan intet standse uden Strængthed. Vi ere Soldater, og vores Pligt er at lyde uden Knur, hvad der er befalet os.

Det er heller ikke ofte, at der er saadan Stemning iblandt vores Folk, ellers gaaer det meget godt og overhovedet glædeligt.

Nok derom, jeg vil nu gaae tilbage til vores lange Hviil. Vi laae tæt østen for Bau, og her saae jeg omtrent det Sted, hvor Capitain Hegermann faldt den 9. April 48. Min Capitain viste mig det nøje, og han var underlig tilmode ved at tænke derpaa. Jeg kan ikke fortælle, hvor det var mig underlig at ligge der, dog glædede jeg mig meget ved snart at skulle naae Flensborg. Jeg kunde see en Kirke derinde og høre Klokken slaae, og jeg var rigtig glad. — Jeg stod tæt ved Landevejen, der kommer fra Apenrade og saae vist over 200 Vogne kjøre til Flensborg til Transportvogne. Alt havde her noget Underligt ved sig.

5te Brigade sagdes at være i lige Linje med os idag. Den var overført fra Assens til Apenrade igaar Nat. Vi saae efter den ved Bau, men jeg ved ikke om det var den eller 1ste Brigade.

Kl. 6 ankom Brigademusikken og spillede i en Timestid. Nu blev Stemningen atter temmelig munter, og det blev mere kjølig. Vi skulde atter tiltræde Marschen. Jeg kom først afsted tilligemed omtrent 150 Md, der skulde ud at læmpe¹⁶⁾ Kogehuller.

Vejen gik nu efter Flensborg forbi Crusaa Mølle og Kob-

¹⁶⁾ Fynsk udtryk for lave, udføre etc.

bermøllen samt igjennem 2 Skove. Vi havde en Miil at gaae, men da vi saae Flensborg, lettede det betydeligt, — og endnu mere lettede det, da vi kom til Byen. Her stod alle Folk og saae efter os bydende os Velkommen. Drengene sang den tappe Landsoldat og fra Husene saaes vel tusinde Dannebrogspaner at vaie. Velkommen, Velkommen lød det fra manges Læber, og jeg blev bragt i en Fatning, som jeg ikke kan beskrive.

Det gjorde et godt Indtryk, og jeg for min Part glemte al Strabadse. Hvor jeg saae var lutter Glæde, og jeg kunde ikke glemme, at jeg skulde være med de Første, der kom til Flensborg.

Vi kom kun igjennem Neustadt, og da vi naaede selve Porten drejede vi af til højre og kom bagom Byen herud i denne Skov. Vi havde imidlertid ikke været her længe, før vi erfarede, at vi vare ved Flensborg. Skjøndt det var 1 Fjerdingvej fra Byen, vi gjorde Holdt, kom der alligevel Smørrebrød og Viin ud i Mængde, der sandelig var velkommen for Alvor. Jeg takkede i mit Hjerte de gode Flensborgere, thi de kom ret tilpas.

Bivouak Hans Viskes Skov og Marsch til Lille Voldstrup
Mark den 18. Juli 1850.

Jeg sluttede ovenfor med Flensborgerne. Jeg laae endnu i Aftes længe og kunde ikke glemme den Velvillie jeg havde nydt, ligesom jeg i det Hele taget ei kunde glemme den Dag, jeg havde oplevet. Først henimod Midnat ankom Corpset og 5te Bataillon og gjorde Holdt lige paa Veien. Der kom nu noget Halm ud, som vi skulde have til Leirstraa, og paa dette lagde vi os i Kanten af Skoven til Hvile. Jeg sov meget godt til Kl. 3, da der blev kaldt af mig til Middagsspise, nemlig for igaar. Da jeg havde spiist, lagde jeg mig atter et Øjeblik, og saa var Gaarsdagens strænge Strabadser glemte. Hele Formiddagen kom der bestandig Lidt ud til os, dog vare vi uheldige, da vort Compagnie netop var allerlængst ude, saa meget gik tabt for os, eller det vil sige, andre fik Godt deraf. Jeg saae

mig lidt om i Skoven om Formiddagen og plukkede Blaabær, som her var i Mængdeviis.

Forresten talte vi meget om nogle „Skud“ som hørtes i Dag Morges i Kjæden.¹⁷⁾ Nogle sagde, at det var en Patrouille, der stødte sammen med nogle Gensdarmmer, men jeg har ikke kunnet faa at vide, om det var sandt.

Tanken om at komme til Flensborg var levende for mig hele Formiddagen, og jeg vilde gjerne begjære det, men turde dog ikke. Imidlertid da vi endnu ved Middagstid laae stille, besluttede jeg at bede derom og fik strax Tilladelse. En Menig ved Compagniet, No. 328 Varde, der tidligere havde tjent i Flensborg, vidste jeg ogsaa gjerne vilde derind og fik ogsaa for ham udvirket Tilladelse. Han havde en Svigerinde, som han gjerne vilde besøge og var glad ved at komme derind.

Han fortalte mig paa Vejen derind mange Ting, og jeg var glad ved at have ham som Veiviser.

Vi kom da snart til Byen, men — o, jeg kan ikke beskrive det Syn, jeg saae. Jeg kom ind i den nordre Deel af Staden. Her var næsten utallige Dannebrogspaner, og Grønt var strøet paa Gaderne, og det var alt saa høitideligt, at jeg blev som ude af mig selv.

Jeg var først med Varde inde hos hans Svigerinde, der tjener hos en Toldcontrolleur Petersen, hvor jeg strax skulde spise til Middag. Vi gik derefter ud i byen igjen, og jeg var inde flere Steder og blev overalt modtaget med den meest udelte Glæde og Forekommenhed. Det var ligemeget enten det var Fornemme eller Ringe, de var alle glade og flokkedes omkring mig for at høre, hvad jeg meente. De holdt ingen Ting for gode, Viin og Cigarer blev budt overalt.

De bød os ret inderlig at fare vel. „Vor Herre i Himlen give, at I ikke skulde flygte, men dog stride for den gode Sag og beholde Seier“, sagde de. — „Ja I ere, som I vare Engle, saa

¹⁷⁾ Her tænkes paa en kæde af vedetposter, der er fremsat fra forposterne.

velkomne ere I“, og flere saadanne Glædesudbrud hørtes fra deres Mund. Drenge kom paa Gaden og tog os i Haanden og bøde os ogsaa Velkommen. Hilste man et Menneske paa Gaden, blev man igjen hilset paa saa venlig en Maade, at det er mig umuligt at fortælle det.

Jeg var saa beruset af Glæde over det, jeg havde hørt og seet, og da jeg gik fra Byen igjen og kom lidt uden for, blev jeg heelt rørt ved at tænke derpaa, da saa jeg ret, hvad det er at have et Fædreland og at elske det.

Der er vist næppe noget Sted i Danmark, hvor der i disse Dage er lagt saadanne Beviser for Dagen end her i Flensborg. Jeg kunde næppe tilbageholde mine Taarer. Et Suk steg uvilkaarligt frem „Herre lad det lykkes, lad det lykkes os, at vi maae seire over vore Fjender, lad det lykkes os, hvem det er anbetroet at skaffe Landet Fred, næst dig, o Herre, at vi maae slaa vore Fjender, der trodse mod os, og disse gode Mennesker maae nyde den Glæde under vor kjære jordiske Konge, som de ønske af Hjertet. — Ja jeg kan ikke beskrive, saadan som jeg dog var tilmode. Jeg følte, at jeg oplevede en høitidelig Stund og mit Hjerte bølgede al Glæde.

Saavidt om Flensborg.

Jeg omtalte før, at vort Compagnie ei nød saa godt af de frivillige Gaver som de andre. Jeg glemte da ikke at sige dette, naar nogen i Flensborg spurgte mig, om vi havde faaet noget at spise og drikke. Jeg fortalte, hvor Compagniet laae, og jeg sagde da, som det var gaaet, mange sagde da, at de i Aften kom ud. Hos en Viinhandler Juhl, hvor jeg havde en Bekjendt, den Reisende for Huset, fik jeg at vide, at de i Aften vilde ud med et Oxehoved Viin, og da han kjendte baade Kløvborg og mig, vilde han til vores Compagnie. Ligeledes ogsaa nogle Kjøbmænd, som jeg var inde hos. Jeg selv havde faaet i Mængde, men jeg sørgede og for mine Kammerater, og i det glade Haab, at der skulde komme Forfriskning ud i Skoven, forlod jeg Byen ledsaget af min Veiviser og flere fra Byen,

idet jeg endnu engang saae tilbage til Flensborg med de mange, mange vaiende Dannebrogsgflag og ønskede, at det maatte vel lykkes for os, det som forestaar.

Jeg havde et heftigt Næseblod paa Veien, men samme var dog snart standset, og jeg var atter ved mit Compagnie“.

En dag de flg. dage er skrevet om marschen til Lille Voldstrup Mark.:

„Min Glæde over Flensborgernes Besøg hos os i Aften varede kun kort, thi et Øieblik efter, at jeg var naaet ud til Compagniet igjen, kom der Ordre til at afmarschere. Dog naaede der een Kjøbmand at komme, som Compagniet vare traadte an, med et Oxhoved Viin og Rom, og vi fik Lov til at faa noget af samme. Enhver fik nu saa meget, som han kunde drikke og noget i sin Feltflaske, saa han med Lethed og Munterhed kunde tiltræde Marschen, der nu ikke blev saa strænge, da det var mod Aften. Marschen gik rask op ad Skoven. Vi sang, og hvor vi saae var Glæde malet i alle Aasyn. Paa Veien stode endnu mange med Hvedebrød og rakte den første den bedste noget, ligeledes ogsaa Cigarer, hvilket vedblev næsten lige til vi naaede Flensborg. Der sagdes, at vi skulde igjennem Byen, og der var ingen, der tænkte paa at blive træet. Men da vi naaede tæt ind til Byen, kom der Ordre, at vi skulde marschere til høire af samme udenom, og vi gik Glip af den Glæde. Da vi kom tæt forbi den søndre Port, gjorde vi Holdt i en Grøft, og Brigaden samledes efterhaanden beredt til at rykke videre. Her var mange Tropper samlede, og det var et underligt Syn at see saa meget drage forbi i Aftenskumringen.

Vi erfarede her, at den første Armee-Division, Tropperne der havde ligget i Jylland, i det Øieblik rykkede ind i Flensborg for der at indquartere. De havde marscheret i 5 Dage uafsladelig, men havde faaet Tornistrene kjørt de 3 sidste. Saa vidt jeg veed, rykkede 15 Batailloner ind, og jeg har siden hørt, at der var Vogne, som vare spærrede i 4 Timer paa Gaden

og kunde ikke komme frem for Krigsfolk. 1ste Jægercorps vare de første, de kom marscherende i hvide Buxer med en udmærket Holdning, der skal have været smuk at see.

Saavidt herom.

Efter Solens Nedgang og efter at de øvrige af Brigadens Tropeafdelinger vare marscherte, kom vi ogsaa afsted. Vi toge strax tilvenstre ad Eckernförde-Veien. Denne Marsch gik overmaade let. Jeg maae og omtale, at det letter særdeles, at der bliver sunget. I Aften sang de i forreste Section hele Veien. Jeg har min Plads paa høire Fløi, hvor der ogsaa er mere frit, og det var slet ikke svært at marschere. En Karl, Lille Darum,¹⁸⁾ sang hele Aftenen, saa han var nær ved at blive hæs. En anden ved Navn Kustrup,¹⁸⁾ en pudsig Fætter, gjorde Løier, og det gik let hele Tiden. Langt om længe naaede vi Lille Voldstrup, og omtrent Kl. 12 vort Bestemmelsessted en Fjerdingvei nord for den nævnte Bye.

Dette var een af de mærkeligste Dage, jeg havde oplevet, og Mindet om samme vil altid staae levende, hvergang jeg kommer til at tænke paa Flensborg.

Bivouak, Lille Voldstrup Mark og Skov, Fredagen den 19. Juli 1850.

Vores Compagnie havde i Aftes, da vi kom til Marken, udsat en Kosak Vedetkjæde¹⁹⁾ i Voldstrup Skov samt en Observationspost ud mod Hyrup, iøvrigt syntes der ikke at være megen Frygt for Fjenden, da al vores Bagage var med os, og vi gik rolig til Hvile, det vil sige imellem vore Gevær-Pyramider paa den bare Jord foruden Halm. I Førstningen kunde jeg ikke sove, da det var meget koldt og fløttede derfor ud i en Grøft, hvor jeg sov i 3 à 4 Timer overmaade godt, men vaagne de Kl. 4 skrækkelig forkommen og mine Tænder skjælvede af Kulde.

¹⁸⁾ Jægere ved kompagniet.

¹⁹⁾ En variant af måden, hvorpå vagtposter kan udstilles.

De forrige Nætter havde det intet gjort mig, men denne var rigtignok drøi. Det gik dog atter snart over igjen, og jeg fik noget at spise, hvad vi havde af Levninger fra igaar, og Kl. 8 spiste vi til Middag, og jeg var nu vel igjen. Kl. 10 fløttede Corpset 3 Compagnier ind i Skoven, da det begyndte at blive mildt. 3die Compagnie, som var Kanonbedækning,²⁰⁾ blev liggende i en anden Mark.

Ved vort Ophold paa Marken var alt roligt. De øvrige af Brigadens Afdelinger laae mere vestlig for os, iøvrigt saae vi ingen Tropper. Mod Nord kunde vi see lidt af Flensborg Bye og Adelbye Kirke, hvorimod vi til de andre Sider næsten ikke kunde see noget for Skoven. Der kom ingen Levemaade, ikke engang Caffé til os. Vi laae som afspærrede fra Alt.

To Bønder fra Lille Solt vare nede hos os, de fortalte os, at deres Præst, Pastor Holdt i Store Solt, igaar Nat er flygtet syd paa, da han ogsaa er een af de Tydsksindede. Præsten i Adelbye, Hr. Lorentzen, er sat under Forvaring. Han har i mange Aar været en af Hertugens allerivrigste Tilhængere og fremmet Oprørssagen af yderste Evne.

I Skoven her har vi havt det meget behageligt. Jeg var ret fornøiet og glad efter omstændighederne, og saa vidt jeg kunde see, vare Folkene det ogsaa. Enhver lagde sig til at sove henover Middag, og det saae underligt ud. Jeg ønskede, at en Maler kunde have aftaget et saadant Billede, som dette var. Soldaterlivet har mange saadanne.

Henimod Kl. 3 saaes en Brigade at marschere fra Flensborg, og som vi antog for 3die Brigade, om det var saa, veed jeg ikke. Længer over til Høire for os sees flere Masser at ligge, som vi navnlig kan see af Røgskyer, der staaer deromkring. Alle saadanne Ting see vi efter med Opmærksomhed, ligesom vi og lytte efter hvad Rygte, der efterhaanden komme i Om-løb angaaende Fjenden, hvor han nu er osv., men disse Rygter

²⁰⁾ Til nærsikring af feltartilleri beordres som regel en styrke af fodfolk.

ere saa upaalidelige for det meste, at vi kan slet ikke stole derpaa. Der siges nemlig i Aften at Tydskerne ere rykkede tilbage, men jeg troer ikke, det er sandt. Jeg havde næsten ventet, at vi henimod Aften skulde have kommet af Sted, men vi forblev og fik Lov til at slaae os til Roe, hvorimod vi hvert Øieblik skulde være parate til Opbrud. Nu blev der travlt rundt omkring med at bygge Hytter. Alle vare i Bevægelse, nogle huggede Grene, og andre slæbte til, og snart blev mangan en Løvhytte opført.

Jeg var i Eftermiddag tillige med min Ven Hans Nielsen ude paa en Høi, hvor der var en dejlig Udsigt. Jeg havde mit Kort med, og vi glædede os meget ved at see ud omkring i Egnen. Vi kunde see mange Kirker, af hvilke de fleste havde Spire, der kneisede høit i Skye. Blandt andre kunde vi see Hyrup, Husbye, Quern, Sørup, Satrup, Store og Lille Solt og Handeved Kirker, alle med Undtagelse af den sidste her i Angel. Capitainen, som sjældnen nægter mig noget, gav mig henimod Aften Lov til at gaae over til Landsbyen Hyrup for at see mig om. Jeg forhørte strax, da jeg var kommet derover, hvor der vare dansksindede Folk, og hvor der vare tydsksindede, og det er mærkeligt at høre, hvorledes denne Modsætning til hinanden saa skarpt fremstilles, naar man taler med nogle derom.

Tæt ved Kirken gik jeg ind i en Gaard og traf der en vakker ægte dansksindet Mand, som jeg talte med Fornøielse med. Hvor var han glad ved at vise mig Fred. den VII Portrait samt hans Proclamation til Slesvigerne. Ligeledes viste han mig sit Gevær, der hang under Loftet, og hvorledes han dermed vilde væрге sig mod de tydske Gensdarmer, om de havde kommet til ham om Natten. Han fortalte mig ogsaa, at Hyrup og Lille Voldstrup ere de 2 sidste danske Byer, som her findes nu, og at Beboerne ere reent tydsksindede i de nærmeste herved, sydpaa.

Jeg fik noget at drikke og Mælk i min Feltflaske samt lidt

Smør og Ost i min Brødpose og listede saa afsted tilbage igjen.

Straks efter at jeg var kommet tilbage, uddeelte vi Lønningen for imorgen for at være parate til, hvad der kan komme.

I Eftermiddag skrev jeg et Par Ord hjem, da jeg nok kan tænke, at de ere spændte paa at høre, hvordan det gaaer. Feltposten har ikke været istand hidtil, og vi har ingen Breve kunnet komme af med, ligesom vi eiheller har modtaget nogle i 4 Dage. Efter Sigende skal der i Flensborg være en umaadelig Masse Breve til Armeen, der endnu ikke ere fordeelte til de forskjellige Afdelinger.

Karlene i Compagniet vedblive at plage mig med at gjemme deres Penge. Jeg har nu ialt 305 Rdlr. i Forvaring. Jeg kan ikke godt nægte dem, da jeg igjen har Velvilje paa andre Maader. Jeg har sandelig Aarsag til at være glad ved det gode Forhold, som her findes. I disse sidste Marschdage har jeg ret havt Prøver derpaa, thi jeg har ikke seet mange drikke af den lille Draabe, de har havt, uden de har spurgt: „Er De tørstig Foureer“ og har meddeelt mig tidt og ofte, naar jeg har været tørstig.

Endnu Et maae jeg omtale, nemlig at vi grave Kartoffler op i Nærheden, hvor der er nogle. Vi har savnet Kartoffler til vores Suppe, og i Eftermiddag har vi alle faaet et Maaltid Flæsk og Kartoffler. Man seer og Trainkudskene besøge Havremarkerne for at skjære Havre til deres Heste. Ligeledes henter Oppasserne Hø til Officererne til at ligge i. Kort sagt alt gaaer paa Krigsmaneer nu. Give Gud, vi maatte opføre os ordentligt, hvor vi komme hen.

Bivouak, Lille Voldstrup Skov, den 20. Juli 1850.

Jeg sov bedre i Nat end igaar Nat, men frøs dog meget. Om trent Kl. 4 bleve vi allarmede og maatte ud af Hytterne.

2. og 4. Compagnie skulde have været ud paa Rekognoscering, og saa vidt jeg veed, skulde 2. Res. Batl. have været med. Det hed, at fjendtlige Patrouiller var i Anmarsch.

Alle Dele bleve ordnede. Vognene pakkede og beredte til at rykke tilbage, men der blev intet videre, og vi slog os atter til Roe. Forresten har idag Morges en af vore Cavalleriepatrouiller stødt sammen med en do. Gensdarmer, hvorved en af vore Dragoner blev saaret, han fik en Kugle igjennem Munden. Vi mistede ogsaa et Sæt Saddeltøi. En Mand af den fjendtlige Patrouille faldt. 13. Batl. kom paa Forpost idag Formiddag.

Vi har idag faaet os en Marquetender fra Flensborg, som vi hidtil har savnet meget for Drikkevarernes Skyld. For Spise fattes os ikke, idag har vi atter faaet en Extraportion og Biscuit dertil, for at vi kan være belavet paa i 24 Timer at være borte fra Bagagen. Vi har det sandelig godt i den Henseende, thi vores Naturalforplejning er tilstrækkelig, og dog hører jeg idag, at 5. Batl. har taget Lam her paa Marken, Gjæs og Ænder i Byerne og skal foregive, de have Lov dertil af deres Officerer. Det er sandelig dog sørgelig, men jeg haaber, det kun er i dette Øieblik, at dette skeer. Kartofflerne her i Nærheden ere alle borte. Først nu kan jeg see, hvad Krigen giver. Jeg seer og seer derpaa og kan ikke blive færdig dermed.

Compagniet flyttede i Eftermiddag sine Hytter, og i Aften ere vi i det sydvestlige Hjørne af Skoven.

Igaar blev en Menig af 5te Bataillon skudt af Vaade. Hans Kammerat var uforsigtig ved Pudsningen af sit Gevær, og samme gik af og foer op igjennem Ryggen og ud af Brystet, saa han døde kort efter. Det var en meget afholdt Karl. Han var fra Ellinge og var en Søn af Anders Jørgensen dersteds, hvor jeg i 1848 den sidste Søndag jeg var i Fyen var til Forsamling.²¹⁾

Piquet Vagt²²⁾, Lille Solt Kirkegaard, Søndagen den 21.
Juli 1850.

Om Morgenen tidlig rykkede vi fra Bivouakken i Lille Vold-

²¹⁾ dvs. missionsmøde.

²²⁾ Betegnelse for forpostkompagni, skal kunne støtte foranværende styrker eller selv optage kampen, hvor det er.

strup Skov igjennem Lille-Voldstrup paa Forpost. Vi afløste 13de Bataillon. . .

1. Comp. kom paa Feltvagt og noget af 2det ogsaa. Vores Compagnie kom ind paa Lille Solt Kirkegaard, hvor vi ligge paa Piquet.

Jeg har faaet en Skrivepult oprettet i Klokketaarnet, og her har jeg siddet den meeste Dag og skrevet.

Det er mig en underlig Søndag. Her er ingen Kirkegang idag, da Præsten er flygtet. Hele Kirkegaarden vrimler af danske Soldater, der ikke det mindste tage i Betragtning, hvad det er for et Sted, de staae paa. Hvor man seer ligge de og spille Kort paa Gravhøiene, Marquetenteren har sin Boutik op til Kirkemuren, og der er ingen Tanke om, hverken at det er Herrens Dag, eller at vi ere ved hans Huus.

Jeg sidder her og kan næppe samle mig rigtig til alvorlig at tænke over det, jeg hører og seer. Det er en sørgelig Søndag, naar man tillige tænker paa disse Menigheder, der leve uden Præst og Kirkegang. Endnu engang maae jeg sige, at det er mig en af de underligste Søndage, jeg har oplevet. Paa saadan en Tid kan det ret sees, hvilken Forstyrning, Krigen kan bringe, og vi komme derved til at tænke paa, hvor godt vi havde det i gamle Dage. O, Herren give, at vi igjen maatte opleve glade Høitider i Fred og Roe.

I Formiddags var jeg inde i Kirken, den er kun lille. Uden-til er det den simpleste og mindste Kirke, jeg endnu har seet. Et Portrait i Legemsstørrelse af vor Kirkefader Luther pryder Kirken meget indvendig.

Henimod Middag kom 12. lette²³⁾ Bataillon tilbage fra en stor Recognoscering, der af samme var foretaget sydpaa.

Jeg talte med en Underofficeer, Hansen, som jeg kjendte,

²³⁾ Jægerens taktik havde vist sig formålstjenlig under felttogene forud, hvorfor en del infanteribatailloner var blevet uddannet som jægere.

Disse batailloner bar samme uniform som jægere og kaldtes lette batailloner.

og han fortalte mig, at de havde seet Fjenden, men dog ingen Fægtning været i. En fjendtlig Soldat kunde ikke dye sig, men skjød efter vore Tropper, uden at han var dem paa Skuds Distance. Saavidt jeg veed, var det ved Bøklund.

Imorges hørtes nogle enkelte Kanonskud, og i Aften har vi hørt temmelig stærk Kanonade i sydøstlig Retning. Vi formode, at det er fra Søen.

Vi høre for ganske vist, at Femern er taget i Besiddelse af vore Tropper. Femeranerne maae baade lønne og bespise Besætningen og endda levere efter Sigende 1400 Par hvide Buxer til samme.

Bivouak, Lille Voldstrup Skov, den 22. Juli 1850.

Jeg sov sidste Nat i Lille Solt Kirkes Vaabenhuus meget godt. Kl. 8 bleve vi afløste af 2. Res. Batl. og marscherte tilbage igjen til denne Bataillons Hytter i en lille Lavning noget nordvest for vort forrige Sted. Her har jeg idag ligget særdeles godt. Jeg har gravet mig et Hul i Jorden og har faaet dannet mig et Skrivecontoir, hvor jeg hele Dagen har siddet og skrevet. Heden har næsten været utaalelig, men jeg har lavet mig en Hytte uden omkring min Bolig, og jeg har været særdeles vel fornøiet. Ærterne har smagt mig godt. Vi maae jo være fornøiede, som det gives os. Alle Buskene her i Skoven ere belagte med Skjorter, som Soldaterne selv have vasket. Naar ingen andre Vadskekone kan opsøges, ere vi nødte til selv at vadske. Rigtignok bliver det mindre godt, men vi tage det efter Omstændighederne.

Min Fætter fra Udbye ved 5te Batl. besøgte mig i Eftermiddag. Denne Bataillon ligger syd for os ude paa Marken lige i den stegende Solhede. Her i Skoven har vi det langt bedre.

Min Fætter fortalte mig, at deres Bataillon idag havde gjort en Fange, der det første Aar var med at tage Bataillonens Bagage samt Kassen med 4000 Rbd. i ved Midsunde. Han havde det ikke godt, da han kom til Bataillonens, enhver Karl fore-

lagde ham Spørgsmaalet, og især det hvor han havde de 4000 Rbd. og lignende.

Iaften endelig, efter at vi med Længsel havde ventet paa Posten, kom den omsider og bragte os da en stor Mængde Breve og Aviser

Bivouak, Lille Solt Mark, den 23. Juli 1850.

Det var længe, inden jeg kom til at sove i Aftes. Et Selskab havde dannet sig og sang flere Sange, der lød deiligt i Skoven. Maanen skinnede blankt, og det var en mageløs Aften under disse Omstændigheder. Jeg sov udmærket godt i min hyggelige Hytte, hvor jeg laae blødt og godt i noget Mæhøe²⁴⁾. Vi bleve purrede op Kl. 4 for at koge vores Middagsmad saa betids, at vi kunde blive færdige dermed til Kl. var 9.

Vi hørte, at vi skulde reise, men Ingen vidste hvorhen. Nogle sagde, at vi skulde til Flensborg, og en anden Brigade skulde afløse os i Forposttjenesten, men det vilde jeg dog rigtignok ikke troe, da jeg meente ingen saadan Afløsning var nødvendig.

Da vi Kl. 9 brøde op, fik vi ogsaa at see, at vi skulde et andet steds hen. Vi vendte Næsen imod Syd, og Marschen gik igjennem Lille Voldstrup. Her gjorde vi Holdt en Times Tid. 13de Bataillon kom foran, og vi afmarscherte igjen forbi Lille Solt Kirke og har atter gjort Holdt Vest for Lille Solt ved Eckernførde Landeveien. Jeg troer, der er noget Nyt i Vente, og jeg antager, at vi i Morgen skal rykke paa Fjenden. Hele Armeen er i Bevægelse. Vi kunde see, da vi marscherte fra Skoven, at Tropper marscherte til Høire for os i flere Colonner. Fra Flensborg er ogsaa den hele der cantonnerede Styrke rykket ud i Formiddag, og nu i Eftermiddag er hele 2. Armee-Division samlet her i Nærheden. Der tales om, at vi atter i Nat skal bryde op, og det bliver vist ogsaa Tilfældet.

Vi ligger paa Lille Solt Degns Mark. Han har været ude at

²⁴⁾ Fynsk udtryk for enghø.

see til os. Det lod, som han var glad ved at tale med os, men det er nok kun af Nødvendighed. Hans Havre og alt, hvad her er i Marken, er fælleds Gods, og hvad der ikke bliver afskaaret, bliver nu traadt ned for en stor Deel. Den gamle Degn trækker paa Skulderen, men det hjælper ikke. Han er yderst tydsksindet, og saa vidt jeg veed, holdes der Vagt ved hans Huus bestandig. Idet han stod og taledede med os, fik han mangan en drøi Glose af Soldaterne, og jeg tænker, han var glad ved at komme bort fra os igjen.

En Pastor Vaupell, Capellan i Emmerlef, har staaet hos os her ved Corpset en lang Tid i Eftermiddag og talt med os. Han fortalte, at Høier er allerede besat af danske Tropper. De første, som kom der og tog Byen i Besiddelse, var svømmende Matroses anførte af en rask Lieutenant, der hedder Hammer.

Bivouak ved Hostrup lidt Nord for Havetoft Kirke,

Onsdagen den 24. Juli 1850.

Allerede Kl. 1 inat begyndte der at blive Uroe. Den ene Afdeling marscherede forbi efter den anden, og Ordonnantserne fløi frem og tilbage. 4de Batl. kom tilbage fra Rekognoscering og maatte strax afsted igjen tillige med den øvrige Deel af 1. Brigade.

Jeg stod ved Landeveien og saae hele denne Brigade rykke frem, og det er underlig saaledes om Natten at høre Krigsbulder og Larm.

Endelig efter at første Brigade var rykket bort, skulde ogsaa vi afsted. Enhver af os var temmelig overbeviist om, at vi vist idag skulde see Fjenden. En af vores Officerer sagde til mig, at inden Aften vilde vist Rækkerne blive tyndere, og man kunde da see, at vore Foresatte vare af samme Mening.

Det var endnu tidlig, da vi afmarscherte og var ikke Dag. Vi vedbleve at følge Eckernførde Veien forbi Gros Solt Kirke igjennem Gros Soltbrük, til vi naaede tæt til Hostrup, hvor vi atter gjorde Holdt og indtog Bivouakstilling. Vi bleve paa en

aaben flad Mark lige mod den brændende Sol, og her har vi mod Forventning ligget hele Dagen.

Strax vi kom her, hørte vi tale om, at der var Fægtning ud mod Høire, men vi kunde ikke rigtig høre det. Men hen over Middag kunde vi høre Kanonerne. I Begyndelsen troede vi, det var mod Eckernførde, dog bleve vi snart overbeviste om, at det var paa Landjorden, ved at vi nemlig lagde Øret til Jorden. Vi hørte og, at 13de Batl. var marscheret ud, og jeg saae da, at det første egentlige Sammenstød med Fjenden iaar var begyndt. Jeg gik frem og tilbage, og en Uroe syntes at omgive mig, som jeg dog i Øieblikket ikke kunde forklare. Vi vidste ingenting af, hvor det var eller hvordan det gik. Henimod Aften, omtrent Kl. 4, saae vi 2 Ildebrande, der ikke vare langt borte, og der begyndte at blive allarmedet. Vi havde netop faaet begyndt at koge vor Middagsmad for imorgen, da der raabtes „Træd an“, kastede mange Suppen hen ad Jorden, netop som den var færdig, og der skulde spises.

I omtrent $1/2$ Time stode vi alle marschfærdige og ventede paa Ordre til at rykke vore Brødre til Hjælp, der allerede længe havde kjæmpet.

Det saae underligt ud, thi enkelte, som ei havde i Øieblikket kunnet nænne at kaste deres Middagsmad, toge atter samme frem, og der var flere, som stod og spiste med deres fulde Oppakning paa, og Geværret manglede blot, saa havde de alt. Disse fik dog noget. De andre Stympere fik ingenting, og det var da især ærgerlig, da vi ei kom videre.

Det er et høit Punkt, vi staaer paa, og vi kan see langt frem. De Ildebrande, vi har seet, er vist ikke over 3 Fjerdingsvei borte. Ved at see paa dette, som jeg længe har gjort, er jeg blevet underlig tilmode. Der trængte sig uvilkaarligt et Suk frem fra mit Hjerte. Mine Venner og Brødre, som idag have kjæmpet, var mig stedse i Erindring, og det trykkede mig meget at tænke paa, at Broder skulde staae at kjæmpe mod Broder, der sandelig er sørgeligt.

Henimod Aften kom de første Saarede ad denne Vei efter Flensborg, der saa vidt jeg kunde see var af 6. Res. Batl., der kom nogle faa Læs. Af 13. Batl. skal der og have været nogle Enkelte, men jeg saa dem ikke. Det blev saa altsaa Aften, og vi ere forblevne i Roe.

General Schleppegrell kom ogsaa hertil tillige med flere Officerer. Jeg hørte da fortælle, at det idag, Gud skee Lov, er gaaet meget godt. Fjenden er kastet langt tilbage igjennem Stenderup Skov mod Helligbæk. Det er meest 4de Brigade, der har været i Ilden. Tydskerne skal i Skoven have været meget haardnakkede og maatte stormes der flere Gange, ved hvilken Leilighed 9. Lin. Batl. skal have udmærket sig. Om vort Tab veed jeg ikke det Mindste, men Fjenden skal have været haard, og vi faae vist noget andet at see end det, vi troede, nemlig at Tydskerne løb, naar de saae os.

Herren give os Seier.

Gid vore Feltherrer maatte træffe den rette Maade. Schleppegrell har idag sagt til 5te Batl., at dersom det blot nu kunde lykkes, saa skulde han splitte hele den slesvigholsteenske Armee saadan ad, at den ei kunde samle sig igjen.

Kl. 5 stillede Compagniet til Lønnings. Det er først Lønningsdag imorgen, men vi skal have alt ordnet. Efter at samme var udgivet, blev nogle Krigsartikler oplæste for os, der foreholdt os, hvorledes vi i et fremmed Land skulde forholde os som Soldater. Nogle Uordener, der er begaaet i de sidste Dage, og navnlig her i den nærbeliggende Bye Hostrup idag, ere Aarsag deri. Vores Corps blev beskyldt for at have begaaet disse Uordner, og Majoren i sin Hidsighed kaldte os Røvere, men jeg er glad ved, det er Løgn, hvad der er sagt om os. Vor Opførsel kan der ikke klages paa. Derimod er det 12. lette Batl., der har været Byen nærmere end vi, der i Eftermiddag har holdt ilde Huus i den og navnlig stjaalet eller røvet alle Fjerkreaturer, de kunde faa fat paa, taget et Uhr, og gjort endnu værre Ting, som jeg gyser ved at føre i Pennen. Det har

lydt utrolig for mig, men skal være ganske bestemt. Jeg forsikrer, at jeg er inderlig bedrøvet, men jeg haaber, det skal blive bedre, og at navnlig hvad der opdages vil blive alvorlig straffet til et Exempel for alle andre.

Efter at dette var oplæst, som jeg ovenfor bemærkede, og Capitainen havde endnu med nogle alvorlige Ord paalagt os alle at opføre os godt, holdt han et lille Foredrag over vores Forhold i en Fægtning, hvorledes de kun rolig og besindig skulde følge ham, og han skulde da nok føre dem alle. Dernæst sagde han til Commandersergeanten i hele Compagniets Paa-hør, at han, naar vi skulde mod Fjenden, skulde blive tilbage ved Sygevoagnene og der eftersee, at de Saarede kom vel afsted, og til mig, at jeg fremdeles skulde blive ved Krudtkarren og bruge min Conduite, om noget kom paa.

Det hjalp ikke, vi bad om at komme med. Det skulde saaledes være. Disse bestemte Ord gjorde noget underligt Indtryk, jeg syntes ikke rigtig at fatte det i Øieblikket. Dog det er en Herrens Styrelse, og jeg bør at modtage det som en Gave, som jeg maae med Taknemlighed paaskjønne.

Det Anførte være nok om denne Dag. Vi troe Allesammen, at vi imorgen atter skal afsted. Alting er saa alvorligt. Jeg har talt med min Fætter ved 5te Batl. og Peder Pedersen fra Asperup Mark. — Gud give, det maae lykkes for os.

General de Meza er af Krigsministeren stillet til Disposition, hvilket vi glæde os meget ved.

Den Femogtyvende Juli 1850.

Jeg har oplevet denne mærkværdige Dag, som vil mindes, saa længe Danmarks Historie er til, vil mindes længe med hede Taarer og tunge Savn af de mange, mange, der have mistet Mænd, Brødre, Venner eller Kjære.

Paa denne Dag har det store og blodige Slag ved Idsted staaet, og jeg har for en Deel været Øienvidne dertil. Det var

Herrens Villie, at jeg ikke skulde deeltage i Kampen, skjønt jeg ogsaa er kaldet til at værne om Fædrelandet.

Jeg havde en anden Post bagved, dog saa nær ved Kamppladsen, at jeg har hørt og seet det, jeg aldrig i mit Liv glemmer. Jeg vil her nedskrive faa Ord om, hvad jeg den Dag hørte og saae, haabende at det maaskee en anden Gang vil blive mig til Nytte at læse det. — Vel er allerede, da jeg den Dag ei kunde faae noget skrevet og allerede flere Dage ere gaaede hen, noget af Indtrykket gaaet tabt, men dog staaer endnu det Meste i levende Erindring.

Aftenen den 24de var som anført underlig for mig. Det var et særdeles deiligt Veir. Længe gik jeg og kunde ikke faae i Sinde at lægge mig. Jeg gik frem og tilbage med Uroe og Bekymring, og der var meget, der hvilede tungt paa mit Hjerte. Jeg hørte for ganske bestemt, at der skulde ud paa Natten brydes op igjen, og da vi nu vare saa nær ved Fjenden kunde der ikke være Spørgsmaal om, uden vi jo skulde komme til at naae dem. Officererne havde stor Omsorg for Folkene og bad dem lægge sig til Hvile. Jeg hørte Majoren ved 5te Bataillon sige til sine Folk, at de skulde lægge sig til Hvile, da de vist inat igjen skulde ud, samt sørge for at have noget i deres Brødposer, det kunde vare længe inden de fik noget igjen.

Capitainens Ordre til mig var, at jeg strax skulde gaae lidt tilbage til Krudtkarren, der stod ved Ammunitionscolonnen i den bagved liggende Mark, men jeg veed ikke, hvordan det var, thi jeg kunde ikke komme afsted. Først imellem Kl. 11 og 12 lagde jeg mig til Hvile i en Grøft paa en lille Tot Halm og sov der et Par Timers Tid.

Omtrent Kl. 2¹/₂ vaagnede jeg netop som Brigaden afmarscherte. Jeg hørte dem afmarschere med en natlig Rolighed, og jeg tænkte, at det er nu som det var ved Fredericia, hvad mon dog denne Dag skal bringe?

En Timestid efter kom vi afsted igjennem Hostrup forbi

Havetoft Kirke, ved hvilken vi gjorde Holdt. Jeg gik ind paa Kirkegaarden, og her hørte jeg de første Kanonskud. Det var ved Solens Opgang. Jeg antog, at det kunde vel være en halv Miil borte. Et Øieblik efter kunde jeg ogsaa høre Muskjetternes uafbrudte Knaldren. Nu var jeg aldeles overbeviist om, at der blev et stort Slag. Kanonernes Torden blev stærkere og stærkere, og det var snart som det var i Et altsammen. Hvilken Morgenstund denne var lader sig ikke beskrive, og hvad jeg følte, kan jeg ikke med Ord udtrykke. Solen, der strax ved Opgangen skinnede venligt og fredeligt fordunkledes et Øieblik efter af tykke Regnskyer, og da vi atter afmarscherte, begyndte det at regne saa smaat.

Marschen gik meget langsomt, da vi skulde være temmelig langt, efter Regelen 4000 Alen, fra Kamppladsen. Vi gjorde flere Gange Holdt, et Sted gjorde vi Holdt ved en stor Dal i længere Tid. Jeg gik ind ved Siden paa en Høi og stod her en Stund. Jeg kunde her ret høre Slagets Bulder og kunde ogsaa høre Raab. Men see noget kunde jeg ikke uden 2—3 Ildebrande. Tætte Røgmasser stege op i Luften og vare tydelige at see, skjøndt Himlen allerede var overtrukken og Regnen strømmede ned.

Her kom de første Saarede, en Officer, der saa vidt jeg veed var af 4de Batl., var paa den første Vogn. Jeg blev rørt ved Synet af disse Saarede, og tung og vankelmodig gik jeg frem og tilbage, og jeg bad Herren om, at det dog maatte lykkes os at slaae vore Fjender tilgavns idag, at denne grusomme Krig dog atter maatte faae Ende.

Dog var mine Tanker saa adspredte, at jeg næppe kunde samle mig ret.

Det vedblev at regne og var ikke behageligt, men jeg tænkte, det maae være endnu værre for mine Brødre, der staar Fjenden Ansigt til Ansigt. Jeg gjorde mig Forestilling om, at det maaskee kunde skade os, at det regnede saa stærkt, da det var os, der angreb, men lige uafbrudt gik Kampen over

hele Linien. Mærkeligt syntes det mig ogsaa, at det netop idag skulde være saadant Veir, eftersom det nu ikke havde regnet i over 14 Dage.

Nu nok derom. Vi kjørte da videre til en stor Gaard, der laae ved Siden af Landeveien og holdt der $\frac{1}{2}$ Time, Regnen var her meest voldsom. Da vi atter rykkede frem, kom vi bestandig til flere og flere Vogne med Saarede, der mest var af 13. Batl. Jeg talte med nogle, og de beskrev nu en Jammer i en Bye, hvori de havde været, som var forskrækkeligt at høre paa, hvorledes de vare blevne overfaldne m. m. Det er nu altid saaledes, at der er nogle, som gjerne vil gjøre det Værrer end som det er, og jeg kunde ikke troe, at det virkelig havde været saa galt, som de beskrev det. Omtrent Kl. 9 toge vi ad Vejen til Højre og kom igjennem en Bye, der hedder Klap-holtz. Her var foran i Byen 2den Brigades Ambulance placeret i en Gaard. Uden for samme holdt en heel Mængde Vogne med Saarede, der skulde forbindes. Vi passerede denne Bye med Ængstelse, da vi havde hørt, at Bønder havde skudt paa vore Soldater, ved Overfaldet i denne Bye, som 13. Batl. havde været i, og vi vidste jo ikke rigtig, hvor den var, om det var denne eller en anden. Ethvert Menneske, vi saae, syntes os mistroisk, og Artilleristerne, som vare med os bandte og skjendte frygteligt. Byen skulde sættes i Brand osv. Imidlertid fik dog vi at vide, at det ikke var denne Bye, det var endnu et lille Stykke Vei til samme. Da vi vare komne igjennem Byen, kom vi ind paa en Mark tilvenstre og gjorde der Holdt. Paa denne Mark holdt vi imellem 7 og 8 Timer og vare her Vidner til meget, ja til mange, mange Ting. Jeg tænker tilbage og kan tydelig forestille mig, hvordan den var indtil mindste Plet i samme, da jeg var snart et Sted og snart et andet, der hver havde noget særegent, som jeg ikke glemmer.

Strax efter at vi havde gjort Holdt, søgte jeg et høit Punkt i den vestlige Ende af Marken, hvor jeg kunde see ud over

Kamppladsen. Tæt foran mig laa en Bye, som jeg fik at vide hed Ober Stolk, og at det var her, at 13de Batl. var blevet overfaldet. Kampen rasede bagved denne Bye imellem samme og en stor Skov. Hele Omegnen var indhyllt i Røg af Ildebrande, og af Krudtdamp fra Kanoner, og man kunde ikke see et eneste Menneske. Det saae ud til, som vore vare ved Kanten af Skoven, og at det gjaldt denne. Det lignede mest Mose og Hede. Kampen var der allerhaardst. Musketternes Knalden tabte sig næsten i Et, og Kanonernes frygtelige Drøn var som en stærk Torden. En gang imellem kunde vi høre Raaben og Hurra, der lød forunderligt i de andre høie Drøn.

Det regnede endnu, og vi kunde see, at Luften var mørk, hvorledes Ilden gik ud af de fjendtlige Kanoners Munding. Granaterne sprang i Luften og fløi til alle Sider. Til alt dette kommer endnu de mange Ildebrande rundt omkring. Der saaes paa eengang 8. Et Sted, jeg antager, det var en stor Gaard, brændte det saa særdeles klart, og Luen flammede høit i Skye. Fra Ober Stolk kom en heel Mængde Quinder og Børn vandrede ned ad en Mark i en sørgelig Forfatning. Hvem, der ei har seet noget lignende, vilde have gysset. Her var Jammer paa Færde.

Dette stadige Blik paa alt det ovenfor omtalte staaer endnu og vil fremdeles staae, som noget, der aldrig gaaer af Minde. Hvilken Dag er dog denne ikke for Danmark, tænkte jeg, og hvilke Taarer vil den ikke frembringe, der i mange Dage vil rinde, tunge og stride.

Jeg forestillede mig dette som en af Herren beskikket Revselse, og mit Fædreland med dets Vee og Vel kom ret til at staae levende for mig. O, tænkte jeg, at dog ret mange vilde tage dette til Hjerte, at Herren dog ikke skal slaae forgjæves.

Paa Veien vedblev at komme Saarede uafbrudt, og det var en Ynk at høre og see dem ligge i Vognene med blodige Ansigter og brystne Blik. Det er bagved haardt at være Øien-

vidne til de mange Saarede. Naar jeg tænker paa de mange Læs, der kom sagte rokkende frem ad Veien, saa bliver Tanken stille for mig.

Nogle jamrede sig forskrækkeligt, andre laae stille som om Døden spillede dem paa Læberne. De kastede dog et underligt Blik paa En, naar man saae i Vognen. Flere vare allerede døde paa Veien. Hos nogle var allerede Saarfeber indfundet sig, og de talte i Vildelse.

De tydske Kjæltringer, det tydske Pak, regnede mange op, skjældte og bandte over dem. De af 13de Batl., der vare overfaldne i Ober Stolk, vare som rasende over dette lumske Angreb og over Beboerne, der, som de sagde, ogsaa havde skudt paa dem. Nogle skjældte og vare dog saadan, de ikke kunde komme af Stedet, ja de maatte endog sidde eller ligge ved en saaret Tydsker.

Det var meest af 12. og 13. samt 5te Linie- og 2den Reservebataillon, der kom. Jeg saae ikke en eneste, jeg kjendte, eller nogen af dem, jeg spurgte om mine Venner, vidste Beskjed. Hvor vores Corps var, kunde jeg ikke faae at vide. Af samme kom kun een eneste Saaret gaaende, og han fortalte, at de vare ud til Høire.

Han fortalte, at det var forskrækkelig i Ilden. Premierlieut v. Güldenchrone og Secondlt. v. Bodenhof vare faldne, men mere vidste han ikke. En Times Tid efter kom Oberst Trepka af 13. Batl. Han var død. Det gjorde et stort Indtryk, thi jeg vidste, at Trepka var en dygtig Officer, men endnu større Indtryk gjorde det, da det hed, at nu kom Schleppegrell.

Jeg blev saadan, jeg ikke kan fortælle det. Ham holdt vi af allesammen, og nu var det forbi.

I en Tot Halm i en simpel Bondevogn laae vor kjære General dødelig saaret. Jeg syntes ikke, jeg torde see ham. En Kugle var gaaet igjennem hans Pande. Da disse to Officerer vare komne forbi, og Kampen vedblev at rase og syntes ei at ville føre til noget Resultat, saae det mørkt ud, og det visse

Haab, jeg havde, at vi med Guds Hjælp nok skulde vinde, begyndte at vakle, alt hvad der var af gamle Forestillinger om, at det skulde gaae saadan og saadan til, var forsvundne. Vor gode General kunde jeg ikke glemme, og en Taare randt mig ned ad Kinderne. Det greb alle, som var her, thi han var elsket af enhver Soldat lige ned til den simpleste.

Henimod Kl. 11 lod det til, som vore maatte retirere, og jeg vidste ikke, hvad jeg torde tænke. Hvad om vi tabe, hvad bliver der saa af.

Nu opstod den frygteligste Kanonade, det havde været hele Formiddagen, men det var da nok ogsaa dengang, det kneb haardest. Siden blev det dog ikke saa heftig med Kanonaden. Denne Artillerikamp varede i omtrent en Time.

Vi vedbleve at trøste os med, at 1ste Armeedivision vist ei var i Ilden men maatte have en anden Bestemmelse, og vi haabede, at naar Tydskerne kom paa Flugt, saa skulde de gribe dem i Flanken. Senere har vi hørt, at de fleste Troppeafdelinger vare med.

Her var stor Mangel paa Vogne, og den ene Ordonnants kom efter den anden for at requirere Vogne, til sidst maatte de til Flensborg, thi her var ingen at faae, eftersom Bønderne vare med Tydskerne.

Det er mærkeligt, hvor man dog hører mange forskjellige Ting omtale med Overdrivelse paa saadan en Tid. Naar man spurgte En og Anden, om hvordan det gik derude, var der mange, som svarte, Aa, det gaaer daarligt, Vi ere snart ødelagte, vore Officerer er skudt allesammen, det halve Mandskab enten faldet eller taget tilfange osv.

Dette havde jeg ikke godt ved at taale at høre, thi jeg forsikrer, at der er mange, der sige saadant, der søge jo før jo heller at smutte bagud, man saae mange komme hinkende forestillende, at de fattedes det og det, og i Grunden feilede mange slet ingen Ting.

Der var især En, han var af vores Corps' 1. Comp. Han

kom først stavlende med en Fange, som han afleverte her til et andet Commando og gav sig derpaa til at spise og drikke, hvorpaa han lagde sig til at sove. Efter at have sovet, begyndte han at gaae tilbage til Corpset igjen. Han var ikke kommet ret langt, før han atter vendte om. Vi fik ham anden Gang af Sted, men da vi skulde fra Marken, kom denne Fyr tredie Gang og havde nu revet sine Klæder aldeles itu paa Brystet. Jeg spurgte, hvor han havde faaet det, ja det havde en Granat gjort, og nu kunde han ikke mere. Det kan ikke nægtes, jeg blev ærgerlig paa denne Marodeur, en gammel Filurer der saadan vilde lyve og skjældte ham ud, sagde ham reent, hvad han var. Senere har jeg truffet ham her ved Corpset og spurgte jeg ham da, om han havde faaet sin Frakke syet, som han svarte ja til, men forresten vilde han slet ikke snakke med mig. Af saadanne er der mange, som vi kan see, naar vi er bagved. De kan farlig lyve og fortælle mange Røverhistorier.

Engang kom der et lille Commando af 13. Batl., da de naaede hertil, kom en Officer ridende og bød dem vende om igjen strax.

En stor Deel Fanger kom her forbi. Flere Commandoer med over 100 i hver. Der vare af næsten alle slesvig-holsteenske Batailloner og Jægercorps, men fleest var der af 10. Batl. og 5. Jægercorps. Det var for det meste unge Folk og saae godt ud.

Naar man spurgte dem om, hvormange de var, sagde nogle 30,000, andre flere indtil 60,000, ja de stod endog og vilde bilde os ind, at der var 90,000 Preussere i Reserve bagved. Jeg talte med En, der havde kun gaaet 14 dage paa Skolen og fyldte først sit 20. Aar i August Maaned. Det kan man kalde at tage dem tidlig.

Vi vare glade ved, at vi dog havde faaet saa mange Fanger, men vi hørte og, der var taget mange af vore igjen. Af de Saarede hørte vi, at flere af dem havde været fanget i flere Timer og strakt Gevær, men bleve atter udløste, og dem som

skulde bevogte dem blev taget til fange af vores i Stedet. 5. og 12. Batl. havde især været meest i Knibe. Batteriet Baggesen, hed det først, var alt taget til Fange og Kanonerne erobrede. Nogle som hørte til dette Batterie, der vare her i Marken, vare ilde til Mode for deres Capitain, som vi vidste var borte.— Først mod Slutningen af vort Ophold her kom der Ordre, at der skulde Heste og Forspænding ud til 2 Kanoner, der laae noget ude, og vi hørte da, at alle Kanonerne vare i Behold. Vi havde dertil faaet en fjendtlig Kanon, den kom her til Pladsen. Jeg betragtede denne erobrede Gjenstand nøie, og jeg saae, at det var en af vore egne fra gammel Tid, en smuk Malmkanon, hvorpaa stod Frederik den 5tes Navnechiffer og Aarstallet 1762.

Hen paa Eftermiddagen kom nogle Bønder, som Vore havde taget til fange i Ober Stolk. Forbittrelsen mod disse var stor. Det hed, de havde skudt paa vore Tropper. Artilleristerne bandt dem til Krudtvognene, og der maatte de staae længe. Her var en Marquetenterkone, der gav sig til at skjænde paa dem og spyttede dem lige i Ansigtet. En af dem gik i Hosesokkerne og skulde saaledes gaae i det daarlige Føre til Flensborg.

Hvad angaaer Kampens videre Udvikling, da var det, som oven for er sagt, især een Gang, da vi troede, det havde blevet uheldigt for os, men efter den voldsomme Artilleriekamp, som havde været mageløs heftig, lod det til, som Fjenden overalt begyndte at vige. Dette lettede overmaade godt. Hvor mit Hjerte bevægedes af Glæde over, at Herren dog havde gjort Fjenderne bange for os. De veg mere og mere, og Kampen fjernede sig mere og mere. Saa vidt jeg kan skjønne, var Kl. mellem 1 og 2, da vore vare Herre over Skoven. Jeg ønskede nu gjerne at have kommet af Sted, men vi maatte endnu blive. Der kom Bud efter næsten alle Patronkarrerne, undtagen vore, der vedblev at holde ved Batteriernes Colonne.

Ved Middagstide blev det Tørveir, og Solen skinnede igjennem og ligesom lyste paa vor Seier. Vi begyndte at tørres lidt igjen, da vi vare drivvaade af den megen Regn.

Vi saae nu paa Valpladsen ikke andet end Røg af de mange Ildebrande, og af og til tændtes der Ild bagved Skoven i enkelte Bygninger. En forskrækkelig Deel gik op i Luer, og mange Mennesker ere derved huusvilde.

Vogne med Saarede kom endnu uafbrudt hele Eftermiddagen ligesom og enkelte Fanger. Til sidst blev det, som det var gammelt at see dette. Jeg vankede frem og tilbage og blev til sidst saa træt, saa jeg næppe kunde gaae. Saa snart jeg havde staaet et Sted, gik jeg et andet Steds hen. Jeg havde ingen Roe. Om Formiddagen var jeg især saa underlig stemt, thi mine mange Venners og Bekjendteres Skjæbne ønskede jeg gjerne at vide, samt hvorledes i det Hele Kampen skulde ende. Jeg kunde og see, at vor Tab var forskrækkeligt og tænkte jeg, vore Soldater ere saa modige, og vore Officerer ere gode, og endda har Tydskernes Armee gjort os saadant Afbræk.

Herren viste tydeligt at alle saadanne Forestillinger intet gjaldt. Fra ham kommer Seier, og jeg takkede ham, at vi i Dag dog have drevet vore Fjender paa Flugt. O, hvor vi ønskede, at de ret maatte blive tugtede til Gavns paa deres Flugt. Vi troede Allesammen, at 1ste Armeedivision vist var syd for Slesvig og skulde maaskee i Morgen, sagde vi, tage fat paa dem igjen, og saa kunde de da ikke staae sig osv.

Fra vores Corps hørte jeg til sidst, førend jeg forlod Marken, at de vare paa Veien efter Slesvig. Jeg hørte med Glæde, at min gode Capitain havde holdt de slemme Strabadser ud og var endnu beskjermet for Kuglerne.

Af Officerer, der vare faldne, hørte jeg nævne Capt. Lunddahl af 1. Res. Batl. og Capt. Cranold af Generalstaben, Stabschef ved 2. Brigade, samt Lieut. Føns af 12. Batl., som jeg alle 3 kjendte godt. Derimod af de Menige saae jeg ikke een Eneeste, som jeg kjendte, hvilket var mærkeligt nok, da jeg vidste, at der vare mange med lige for mig.

Endelig omtrent Kl. 5 kom Ordre, at vi skulde af Sted. Vi satte os nu i Bevægelse og forlod denne Mark, hvor vi havde

havt et langt Ophold. Her havde jeg været Vidne til mange Ting, og Marken ved Klapholtz glemmer jeg aldrig. Vi vare ikke komne ret langt, før der allerede laae en uhyre Mængde tabte Krigssager af alle Sorter. Vi kom da til Ober Stolk, men her fik jeg noget at see. Vel gjorde jeg mig i Forveien mange Forestillinger om, at det vilde være rædsomt at komme over Valpladsen, men dog havde jeg ikke troet, det var saadant.

Da jeg naaede Byen og kunde see ind i samme, blev jeg strax en heel Mængde døde vaer. O, hvor det gjorde et underligt Indtryk at see saa mange Mennesker ligge her i deres Ungdoms Alder segnede bort i Døden. Blødende og blodige laae de der, og den bare Vei var deres Ligseng. Jeg tænkte ved hver jeg saae, hvor mon han høre hen, og hvem mon fælde en Taare for ham. De laae endnu, ligesom de vare faldne om Morgenen med Tornistre paa og Geværet ved Siden. En stor Deel var skudte i Hovedet og vare døde i Øieblikket, hvilket man kunde see af en vis Roelighed, der var præget i deres Aasyn. Ja der vare endog dem, idet de laae i al deres Tøi, der saae ud, som de vare levende endnu. Først naar man saae nærmere til, saae man at Øiet var brustent. Men der vare og dem, der svømmede i deres Blod, og samme stod i store Pøtte omkring paa Gaden. O, hvor det saae rædsomt ud. Man maatte gyse ved at see det, gyse ved at det ene Menneske saaledes skal ødelægge det andet.

Uden for Byen efter Skoven var det ligedant, og i omtrent $\frac{1}{2}$ Miils Vei laae de Døde lige tykt. Imellem Byen og Skoven saae det ellers ud til at have været meget heftigt. Utallige Pikkelhuer, Feltkjedler og andre Gjenstande laae her strøede over hele Veien. Alt Korn ved Siderne var nedtraadt, og der var flere Rugmarker som en Landevei. Her laae og mange Heste skudte. Dyrene maatte ogsaa lide for vores Skyld. Jeg saae en Koe et Steds, der var skudt.

Man begyndte nu at see Tyskere ligge iblandt de Døde, i selve Byen laae ikke en eneste, jeg saae. Jeg antager, det var

imellem denne omtalte Bye og Skov, at mange af vores vare fagnæ i en kort Tid og blev siden udløst.

Tæt ved Skoven var en lille Sø tilhøre, der igjen mod den anden Side støder til Idsted Bye, bag denne have Tydskerne staaet godt dækkede med deres Kanoner. Vi kunde og see, at mange af de Døde vare trufne af Granatstumper, idet enten et eller andet Lem var afskudt. En laae, det halve Hoved var borte, det gyste jeg rigtignok ved at see. Tæt ved Skoven laae 2 Officerer, og ved Indgangen laae den lille Lieutenant Fønss, truffet af en Geværkugle igjennem Hovedet. Han havde i 1848 staaet ved vores Corps. Saa vidt jeg veed, var han kun 20 Aar en smuk Karl, her laae han i sin blomstrende Alder.

De Døde, som her laae paa hele denne Strækning af vores vare af 5., 12. og 13. Linie — samt 2den Res. Batl., og der laae næsten ligemange af hver. Foureer Andersen og jeg søgte her efter Capitain Weyhe af 3. Comp., da Rygtet gik, at han ogsaa var faldet.

Da vi kom til Skoven, fik vi ret at see, hvilken fast Stilling Fjenden havde havt. Vi passerede Skoven hele den sydlige Udkant igjennem. Skoven hævede sig skraat opad foran, hvor og var Forskandsninger, saa det var som om Skoven var en Fæstning. Til høire var der en lille Sø og til venstre Langsøe. Alt var her forenet til en fast, ja mageløs Stilling, og vi forundrede os over, at vi havde seiret. Men den havde ogsaa stredet haardt paa begge Sider. Skjønt Tydskerne hele Opakning var kjørt, og vore maatte angribe dem i deres faste Stilling, bleve de dog nødte til at vige. Gud være lovet. I Skoven havde de havt deres Leir, og hele Rækker Huuse stode endnu, som de havde forladt dem. Kampen havde været haard heelt igjennem Skoven, og der laae endnu mange Døde, dog mest Tydskere, ja flere Steder endog i Klynger. En havde faaet en Kanonkugle igjennem Brystet, der saae forskrækkeligt ud.

Ja nok derom. Vi naaede nu igjennem Skoven og vare over

hele Valpladsen, der vist var over $\frac{1}{2}$ Miil. Der var nok kjæmpet lige til Slesvig, men jeg saae ingen Døde. Derimod saaes flere Brandtomter, ligesom i Ober Stolk. Vi kom forbi et lille Huus, der var brændt. Her saae jeg næsten det meest rørende Syn, jeg var Vidne til hele Dagen. En Kone gik halvpaaklædt med et lille spædt Barn paa Armen, og det saae ud til, som hun var kommet op af Barselseng. Hun vred sine Hænder og jamrede sig for sin Bolig. O, hvor det skar mig. Jeg havde givet hen alt, hvad jeg eiede, ellers havde jeg givet hende noget. Hende glemmer jeg aldrig saa længe, jeg lever, ihvorvel meget af Indtrykket udslettedes snart, og det var til sidst ingen Ting at see de Døde ligge, thi man bliver som hærdet.

Jeg længtes inderlig efter Compagniet og vilde gjerne have været af Sted, lige til Slesvig, hvor jeg hørte, at vores Tropper vare gaaede igjennem, men vi kom ikke længere end til Neu-Berend, $\frac{1}{2}$ Miil nord for Slesvig, og der gjorde vi Holdt. Nu var det Aften, og jeg var træt og mødig. Dog var det længe, inden jeg lagde mig. Jeg gik frem og tilbage og tænkte over Dagens Begivenheder. Endnu brændte det bagved Skoven meget klart, og et Udhuus brændte ogsaa i denne Bye.

O, hvor det var en underlig Aften. O, jeg kan ikke beskrive det. Maanen stod op i Syd, det var en deilig Aften, men ak, de mange som idag har blødt og ofret deres Hjerteblood for Fædrelandet, de mange Saarede, der vaandede sig i Smerte, og Tanken om, hvordan det var gaaet Venner og Bekjendte, stod levende for mig, og denne Aften er rigtignok een af de mærkeligste, jeg har oplevet. Jeg tænkte paa, hvad jeg siden om Morgenen havde hørt og seet. Det var saa meget, at ikke jeg ret kunne huske det engang. Omtrent Kl. 11 lagde jeg mig. Det lød for mine Ører uafbrudt som Kanonernes Drøn, og jeg var nær ved at troe, at det var Kamp syd for Slesvig. Dog vidste jeg nok, at det var ikke saa.

Jeg havde lagt mig under Krudtkarren og slumrede der ind.

Dette var faa Ord, men dog kun lidet af, hvad jeg den 25.

Juli 1850 oplevede. O, Herren give, at de Beviser, jeg denne Dag har seet paa dette Livs Ustadighed, de Mindelser, jeg har havt om at være altid beredt, naar Døden banker paa, naar Herren vor Gud, der raader over Liv og Død kalder, at de maae være mig til Nytte, at jeg maatte vel betænke, at det er for vore Synders Skyld, denne Elendighed har ramt os. Herren give og gjøre det. Er vi i hans Troe, da kan der møde, hvad der vil.

Bivouak syd for Dannevirke, Fredagen den 26. Juli 1850.

Jeg kan ikke beskrive, hvor det var mig underlig, idag Morges at vaagne. Hvor det faldt mig sært at tænke paa Gaarsdagens Begivenheder. Kampens vilde Larm, Kanonernes høie Drøn, Musketternes Knaldren, Kampens Bulder med Raaben og Skrigen i vilde Toner, Flammerne af de brændende Gaarde og Huse tilhøre og venstre, Valpladsen bedækket med Lig og Saarede, de sidstes Jamren og ynkelige Forfatning, især de, hvem Døden spillede paa Læberne, Ligene af de mange, mange i Ungdommens friskeste og kraftfuldeste Alder som Løv bortveirede Danmarks Sønner, der laae paa den bare Jord til Ligseng og svømmede i deres Blod, alt dette stod igjen med levende Billeder for mig. Det var ligesom jeg først kom til at tænke alvorligt paa, hvad jeg igaar havde hørt og seet, hvad jeg paa denne Danmarks mærkværdige Dag var Øienvidne til.

Det var tidlig paa Morgenstunden, Solen var endnu ikke staaet op, alt var tyst og stille, og jeg saae ikke andet end vores Patronvogne, der var det eneste jeg saa af alt det som igaar var samlet, hvorfor Tanken ogsaa blev mere vendt paa alt det, jeg havde oplevet.

En underlig Morgen, jeg siger det nok engang, var denne, jeg oplevede i Neu-Berend.

Endnu havde jeg ikke hørt noget fra Compagniet, hvorfor jeg særdeles længtes efter at naae det. Jeg havde ingen rigtig Roelighed i mig, thi jeg vilde gjerne vide, hvorledes det var

gaaet mange af mine kjære Venner, og jeg higede stærkt efter at komme videre syd paa.

Kl. 3^{1/2} afmarscherte vi. Der var endnu ¹/₂ Miil til Slesvig. Paa denne Vei saaes aldeles ingen Spor af Fjendens Retirade, med Undtagelse af en af Tydskerne efterladt Krankenwagen, der tilhørte 9. sl. holst. Batl. Den stod i en Grøft og var lige som den med Saarede var bleven forladt. Jeg saae meget paa denne Vogn, der var særdeles godt og hensigtsmæssig bygget, og jeg tænkte paa, hvorledes Tydskerne have deres Ting i Orden, der i flere Henseender ikke staaer tilbage for vort.

Omtrent ved Solens Opgang naaede vi den nordlige Forstad af Staden Slesvig, der hedder St. Jürgen. Her gjorde vi Holdt og fik at vide, at alt Armeen stod syd for Slesvig. Vi dreiede om tilhøire og kom ned efter Frederiksberg, den nyere Deel af Byen.

Jeg begyndte nu at see. Her blev nu mange Ting, som jeg betragtede med Opmærksomhed, især syntes jeg at være fornøiet ved at see det store og gamle Slot Gottorp, der ligger imellem det egentlige Slesvig og Frederiksberg, omgivet af Volde og Grave. Da jeg naaede tæt til Slottet paa Dæmningen, maatte vi gjøre Holdt i over halvanden Time. De sex Batterier Schultz, Haxthausen, Marcussen, Lumholtz, Jonquieres og Kauffmann marscherte tilbage nordpaa, og det havde nær ingen Ende faaet med al denne Rumlen.

Nu fik jeg dog noget af Arméen at see igjen, men i det Sted, vi troede at de havde skullet syd paa rykkede de nu imod Nord, og jeg antog da, at vi skulde idag hvile.

Jeg vidste nok at Slesvig var lang, men jeg troede dog ikke, at vi havde kommet igjennem ret meget, da vi kun skulde igjennem Frederiksberg, men jeg fik at see denne Deel alene var lang. Dertil kommer og, at Bustorf, en Bondebye i den sydlige Ende, gaaer lige til Byen.

Dog langt om længe kom vi syd for Byen. Her mødte jeg de første af Compagniet og hørte da, at vor gode Lieutenant Gar-

de var skudt og flere Bekjendte og Venner ligeledes, deriblandt Mikkel Hesle, Jæger Biering og Commandeersergeant Petersen af 3. Companie.

Vi marscherte nu videre og saae nu en Deel af Armeen staae ved Siden af gamle Dannevirke.

Aller yderst stod vores Corps tilhøire af Chausseen.

Capitainen stod inden for Ledet og var saa træt, han næppe kunde gaae. Jeg glædede mig meget ved at see ham i Behold, men i Compagniet fattedes mange. Jeg fik ikke dengang Tid til at tale med ret mange, da jeg maatte tilbage imod Bustorf for at passe paa Proviandtvoignene og anvise dem, naar de kom.

Her saae jeg første Gang 5te Brigade. Denne tilligemed 2den havde marscheret ind i de første de bedste Marker, og alt Kornet var allerede aldeles nedtraadt i Jorden, hvilket rigtig nok saae noget underligt ud.“

Der følger nu i dagbogen en flere sider lang beretning om selve kampens gang, saaledes som Morten Nielsen dannede sig billede af den efter at have fået talt med dem, der var med.

I det store og hele er det en ganske god fremstilling, der indeholder det meste af slagets gang, men da det er andenhaandsviden, findes det her ikke ønskeligt at bringe dette, der forlængst er tilstrækkeligt uddybet i krigshistorien.

Efter denne følger en redegørelse for, hvorledes han faar rede paa, hvem af hans venner og bekendte, der er faldet eller saaret, herom fortælles bl. a.:

„Jeg var ovre ved 2det Forst. Jægercorps, hvor jeg har saa mange gode Venner, og med inderlig Glæde traf jeg dem alle sammen raske: Lauritz, Chr. Ludvig Jacob Thomsen samt mine Brødre fra Vantinge. Jeg traf Jens Mikkelsen, min gamle Ven, vi rakte hinanden Haanden med Inderlighed. Hvilket Øieblik, da jeg traf ham og saae ham frelst. Det var mig dog i Sandhed et glædeligt Øieblik. Vi satte os ned paa gamle Dannevirke,

og Hans Nielsen, der og var kommet til. Jens og jeg havde en lang Samtale.

Baade Øieblikket og Stedet vare os alle mærkelige.

Hans Nielsen var især livlig.“

(Fortsættes).

Om ansættelsen til „Grundsteuerreinertrag“ i Sønderjylland i 1870-78.

Af Poul Nissen.

Indledning.

Det har gennem tiderne været almindeligt at tilvejebringe en betydelig del af de til dækning af statens udgifter fornødne midler ved påligning af skatter på landets jordejendomme. Imidlertid ville det være uretfærdigt mod jordejerne, hvis statsmagten ved påligningen af disse skatter alene henholdt sig til ejendommenes geometriske størrelse. Statsmagten må også — og navnlig — tage hensyn til jordernes forskellige evne til at frembringe et større eller mindre udbytte, jordernes godhed, idet skatterne skal betales af dette udbytte. Bestræbelser for at tage et sådant hensyn er nord for Kongeaen de vurderinger af landbrugsjorderne, der fandt sted ved disses ansættelse til „hartkorn“, således i Kristian V.s landmålingsmatrikel fra 1688, et af den tidlige enevældes størvæker, og senere i den såkaldte „ny matrikel“ fra 1844, hvis udarbejdelse dog var påbegyndt en menneskealder tidligere. Bortset fra enklaverne syd for Ribe nåede disse hartkornsansættelser imidlertid ikke til Sønderjylland. Her var som i det øvrige Jylland og Fyn i middelalderen gjort et forsøg på at gennemføre en primitiv matrikulering, Guldvurderingen, der antages at have fået officiel anerkendelse på Valdemar Sejrs tid. Omtrent samtidig indførtes som skattegrundlag antallet af plove som et tilnærmet udtryk for ejendommenes størrelse eller måske rettere deres dyrkede areal. Denne foranstaltning, der som bekendt gav anledning til, at Valdemar Sejrs søn, Erik, blev smædet med tilnavnet Plovpenning, må ligeledes karakteriseres som en simpel matrikulering. Middelalderens plov-matrikel fik i Sønderjylland en større betydning og en længere levetid end i kongeriget. Den undergik i

tidens løb adskillige ændringer og revisioner, ligesom der blev gjort andre tilløb til en nymatrikulering, men uden at det lykkedes at tilvejebringe et skattegrundlag, der stod mål med kongerigets matrikler af 1688 og 1844.

Da Sønderjylland i 1866 var blevet indlemmet i Prøjsen, blev der ved forskellige love og anordninger gjort skridt til at tilvejebringe et tidssvarende grundlag for påligningen af grundskatterne, således som det ved lov af 21. maj 1861 var blevet påbudt for de øvrige prøjsiske landsdele. Ved lov af 11. februar 1870 blev den endelige bestemmelse truffet om, at der i Sønderjylland skulle udarbejdes et kataster, det vil sige en fortegnelse eller matrikel over de enkelte ejendomme og disses nettoudbytte („Grundsteuerreinertrag“), hvorefter grundskatterne til staten skulle fordeles. I årene 1870—78 skete derefter en opmåling og kortlægning med påfølgende taksation af al jordejendom i Sønderjylland, et stort og omfattende arbejde, der uden tvivl er blevet fulgt med en ikke ringe interesse af den sønderjydske befolkning. I det følgende skal meddeles nogle oplysninger om selve fastsættelsen af ejendommenes nettoudbytte, idet denne del af arbejdet må antages at være den, der er af mest almindelig interesse. At give en fremstilling af dette arbejde vil imidlertid være en opgave, der ikke er så helt let, og mange enkeltheder må forbigås. Som så meget andet tysk arbejde er det præget af megen grundighed og kan synes noget indviklet. På den anden side skulle den sans for ensartethed, systematik og orden, som også ofte præger tysk arbejde, måske i nogen grad lette opgaven.

*Almindelige grundsætninger for arbejdet og dets
organisation.*

Det mål, man stillede sig, var at bestemme det gennemsnitlige nettoudbytte, som jorderne til stadighed måtte antages at kunne yde. Ved nettoudbytte forstod man bruttoud-

bytte minus driftsomkostninger ved almindelig jævn drift. Det søgtes opnået ved at henføre hvert enkelt jordstykke til en af 7 forskellige kulturarter og inden for disse kulturarter inddele jorderne efter godhed i indtil 8 klasser. For et bestemt afgrænset område var endelig udarbejdet en klassifikationstarif, hvori der i penge var angivet et beregnet netto-udbytte for et givet areal af hver enkelt klasse inden for hver kulturart. Når jordernes areal var bestemt ved opmålingen, og det ved taksationen var afgjort, til hvilken kulturart og inden for denne til hvilken klasse det hørte, kunne nettoudbyttet ved hjælp af tariffen direkte beregnes.

Den øverste ledelse af arbejdet havde en centralkommission under den prøjsiske finansministers forsæde. Det skal her ved bemærkes, at arbejdet ikke alene fandt sted i Nordslesvig, men i hele Sønderjylland og i Holsten samt i Hannover og Hessen-Nassau, der i 1866 ligeledes blev indlemmet i Prøjsen.

For hver provins var overledelsen overdraget en provinskommissær, for Slesvig-Holsten overregeringsråd *Phahl* i Slesvig.

Under forsæde af provinskommissæren var dannet en provinskommission på indtil 10 medlemmer, hvoraf den ene halvdel var valgt af provinslanddagen, den anden af finansministeren efter forslag af provinskommissæren. Denne kommission havde navnlig til opgave at påse, at taksationen inden for provinsen blev ensartet udført.

For hvert amt (kreds) var endelig af finansministeren beskikket en amtskommissær, der var formand for en amtskommission ligeledes bestående af indtil 10 medlemmer, hvoraf halvdelen valgt af kredsdagen (amtsrådet), halvdelen udnævnt af provinskommissæren efter forslag af amtskommissæren. Med undtagelse af formanden bestod denne kommission i det væsentlige af praktiske landmænd. Medlem af Haderslev amtskommission var *Peder Skau*, Bukshave, der i sin bog: „Minder fra mit Liv og min Tid“ (Aarhus 1906) har for-

talt lidt om sin deltagelse i arbejdet, som han iøvrigt yder megen anerkendelse.

Den sidste kommission må betegnes som den egentlige taksationskommission. Den er her kaldt amtskommission. Tyskerne kaldte den „Veranlagungskommission“, et ord, der er lidt vanskeligt at oversætte direkte.

Jordernes inddeling i kulturarter og klasser.

De 7 forskellige kulturarter, hvori jorderne skulle inddeles, var:

1. Ager	5. Skov
2. Have	6. Vandareal
3. Eng	7. Øde Jord.
4. Græsgang	

I betragtning som ager kom de jorder, der hovedsagelig anvendtes til dyrkning af korn, rodfrugter, foderurter og kartofler, og som haver de jorder, der anvendtes til dyrkning af grøntsager, frugt og blomster. Haver skulle dog kun ansættes til nettoudbytte, såfremt deres areal var større end en prøjsisk morgen (2553 m²), idet haver mindre end en morgen ligesom bygnings- og gårdspladser faldt ind under en anden lov, hvorefter de skulle ansættes til bygningskat. Haver mindre end en morgen samt bygnings- og gårdspladser blev derfor kun opmålt og ikke takseret.

Til eng henregnedes arealer, hvis græsvækst blev afmejet og kun undtagelsesvis afgræsset af kreaturer eller pløjet. Græsgang var derimod de arealer, der blev afgræsset af kreaturer. Hertil regnedes også heder og lignende jorder, hvis udnyttelse i det væsentlige bestod i udvinding af strø- og gødningmateriale.

Skove var selvfølgelig de arealer, hvis udnyttelse bestod i træhugst. Til vandarealer henregnede man søer og damme og andre arealer, der gav et udbytte ved rørskeer, som fiskedamme eller muligvis ved at være tørre om sommeren kunne an-

vendes til græsning. De øde jorder var endelig de arealer, der ikke kunne henregnes til en af de forannævnte kulturarter, men som på anden måde gav et udbytte, såsom kalk-, ler-, mergel- og grusgrave. Arealer, der måtte antages overhovedet ikke at kunne yde noget udbytte, blev betegnet som „Unland“ og ikke ansat til nettoudbytte. Til „Unland“ er f. eks. ofte henregnet skrænterne langs kysterne.

Inden for hver kulturart skulle jorderne efter deres godhed inddeles i indtil 8 klasser. De 8 klasser er altid anvendt for ager, eng og skov, medens der for de øvrige kulturarter ofte er benyttet færre klasser. Den jord, der måtte antages at være den bedste i det pågældende distrikt — som regel amt, jfr. næste afsnit — blev altid betegnet som klasse 1, medens den dårligste jord fik den for vedkommende kulturart lavest anvendte klasse, for ager, eng og skov altså 8. De mellemliggende klasser blev indpasset forholdsmæssigt mellem den bedste og den dårligste klasse. Afgørende for klasseinddelingen var for så vidt angår ager og have navnlig jordernes naturlige frugtbarhed bedømt ved blandingsforholdet mellem deres indhold af muld, ler, sand og kalk, der er af så stor betydning for jordernes indhold af næringsstoffer for planterne og evne til at holde på fugtigheden. Over- og undergrundens dybde, jordernes beliggenhed for afvanding og om de havde et passende fald mod solen var ligeledes forhold, der kom i betragtning. For eng og græsningsjord var det overvejende mængden og godheden af det hør, der kunne avles, eller græssets næringsværdi for kreaturer, der blev taget hensyn til ved inddelingen i klasser, medens jordernes blandingsforhold kom noget mindre i betragtning.

Fastsættelse af klassifikationstarifferne.

Af stor betydning for arbejdet var fastsættelsen af klassifikationstarifferne. De angiver nettoudbyttet for hver enkelt klasse inden for hver kulturart udtrykt i sølvroschen for en

prøjsisk morgen (2553 m²). Tariffen for det tidligere Aabenraa amt ser for eksempel således ud:

Klasse	Ager	Have	Eng	Græs- gang	Skov	Vand	Øde jord
1	135	150	180	150	60	105	3
2	108	120	120	90	54	60	1
3	72	90	90	60	36	30	
4	48	60	60	30	24	18	
5	36		39	18	18	12	
6	21		24	9	12	6	
7	9		15	3	6	3	
8	3		9	1	1		

I opstillingen af disse tariffer blev lagt et betydeligt og meget omhyggeligt arbejde. Det grundlæggende arbejde blev udført af amtskommissionen.

Amtskommissæren begyndte med at tilvejebringe en fortegnelse over samtlige landsbyer og godser i amtet samt indhentede oplysning om priserne på landbrugets produkter på de stedlige markeder helt tilbage til 1837. Ved en omrejse i amtet skaffede han sig et nærmere kendskab til dets jordbundsforhold og nuværende økonomiske tilstand. Endvidere blev fremskaffet oplysning om: Klimaforholdene, navnlig nedbøren og forekomsten af nattefrost om foråret, det almindelige tidspunkt for tilsåningen og for høsten, befolkningstætheden, jernbaner og veje og disses tilstand, kreaturholdet og om der ofte indtraf kvægsygdomme, om jorderne var mere eller mindre udstykkede, folkeholdet og dets lønninger, mulighederne for afsætning af landbrugets produkter, jordhandler og forpagtninger og de derved betalte priser og forpagtningsafgifter m. v.

De fremskaffede oplysninger blev indgående undersøgt af

den samlede amtskommission dels ud fra medlemmernes lokal-kendskab og dels ved, at kommissionen rejste rundt og foretog undersøgelser. Ved omrejsen opsøgte kommissionen tillige jorder, der måtte anses for at svare til de forskellige kulturarter og inden for disse til de forskellige klasser.

På grundlag af de tilvejebragte oplysninger og de foretagne undersøgelser opstillede kommissionen en foreløbig klassifikationstarif, idet den foretog beregninger over det gennemsnitlige nettoudbytte, som de forskellige jorder måtte antages til stadighed at kunne yde ved almindelig jævn drift. Af oplysningerne om de stedlige markedspriser siden 1837 skulle ved beregningerne udskydes de to år med de højeste og de to år med de laveste priser. For at skabe nogen ensartethed mellem tarifferne i de forskellige amter var det forud bestemt, at der ved fastsættelsen af nettoudbyttet skulle benyttes visse faste beløb i sølv groschen pr. morgen, for eks. for ager: 3—6—9 o. s. v. til 30, 36—42—48 o. s. v. til 72, 81—90—99—108 og 120—135—150 o. s. v. til 300 og derefter 330—360—390 o. s. v. Var forholdene i amtet meget forskellige, kunne det deles i mindre distrikter med hver sin tarif, hvilket skete i Tønder amt, der fik særskilte tariffer for geesten og for marsken.

Ved spredte taksationer i amtet blev den foreløbige tarif prøvet og muligvis ændret, hvorefter amtskommissionen indsendte den til provinskommissionen. Denne sammenholdt de udarbejdede tariffer for de forskellige amter, navnlig fra sammengrænsende amter, og foretog ligeledes prøvetaksationer. Efter at provinskommissionen muligvis havde foretaget rettelser i tarifferne blev de trykt og offentliggjort for at give særlig amtsrådene, kommuneforstanderne og andre lejlighed til at gøre sig bekendt med disse og eventuelt fremføre indsigelser. Fremkom sådanne, blev de behandlet af provinskommissionen. Den endelige godkendelse af tarifferne fandt sted i centralkommissionen.

Ved genforeningen er det materiale, der blev tilvejebragt

ved opstillingen af klassifikationstarifferne, vistnok ikke blevet afgivet til noget dansk arkiv. Det indeholder utvivlsomt meget af interesse for studiet af Sønderjyllands økonomiske tilstand omkring 1870, et tidspunkt, hvor den officielle statistik endnu var ret uudviklet.

*Taksationen af de enkelte ejendomme og beregningen af
disses nettoudbytte.*

Med henblik på den senere taksation af de enkelte ejendomme blev af den samlede amtskommission ved dennes undersøgelser udpeget et stort antal mønsterstykker svarende til de forskellige kulturarter og klasser og beliggende jævnt fordelt i amtet. Af disse mønsterstykker blev der i en protokol givet en udførlig beskrivelse, hvoraf hvert medlem fik en afskrift til vejledning i deres senere selvstændige arbejde.

Taksationen af de enkelte ejendomme bestod herefter blot i med mønsterstykkerne som forbillede at undersøge og fastslå, til hvilken kulturart og klasse de forskellige til ejendommene hørende jorder skulle henregnes. Ved dette arbejde delte amtskommissionen sig i udvalg paa to medlemmer, der takserede i forening under tilsyn af amtskommissæren, der tillige afgjorde eventuel uenighed mellem de to taksatorer.

For at arbejdet kunne udføres uden skade for afgrøderne eller være hindret af disse, fandt det sted om foråret og om efteråret. Til at give ønskede oplysninger blev kommuneforstanderne og ejere af godser opfordret til at give møde og ved taksation af skov var taksatorerne bemyndiget til at søge bistand hos skovbrugskyndige. Der gjaldt den regel, at længdebanen gennem Sønderjylland dannede et skel mellem øst og vest, således at jorder af samme beskaffenhed, når de lå vest for banen, blev sat een klasse lavere end øst for denne.

Ved taksationen måtte ikke tages hensyn til, om jorderne ejedes af en dygtig landmand, der var i stand til at faa et betydeligt større udbytte af sin jord end det i det pågældende

distrikt for sådan jord ansatte middelnnettoudbytte. Hans jord måtte ikke sættes i højere klasse, end hvor den efter sin naturlige beskaffenhed hørte hen. Omvendt måtte en mindre delvis landmands jorder ikke sættes i en lavere klasse. Resultatet af taksationen indtegnede taksatorerne på afrids efter de optagne kort („Kupons“), der i dag opbevares i landbrugsministeriets matrikelarkiv indbundet i store protokoller.

For at sikre en ensartet udførelse af taksationen førte provinskommissionen under hele arbejdets gang et grundigt tilsyn med dette. Var amtskommisæreren og taksationsudvalgene uenige om takstansættelsen, traf provinskommissionen afgørelsen.

Når jordstykkernes areal var bestemt ved opmålingen, og taksationen afsluttet, var det ved hjælp af klassifikationstarifferne en simpel opgave at beregne ejendommenes nettoudbytte. Var arealet af et jordstykke i Aabenraa amt f. eks. $5106 \text{ m}^2 = 2$ morgen og var det takseret som ager, klasse 2, blev nettoudbyttet, jfr. tabellen side 269, $2 \times 108 = 216$ sølv groschen. Var et andet jordstykke med dobbelt så stort areal takseret som eng, klasse 3, blev nettoudbyttet $4 \times 90 = 360$ sølv groschen.

Ved den endelige udregning af ejendommenes nettoudbytte blev dette udtrykt i daler. Da en daler er 30 sølv groschen, bliver nettoudbyttet for jordstykkerne i de to eksempler henholdsvis $216 : 30 = 7,02$ og $360 : 30 = 12$ daler. De fleste ejendomme består imidlertid af et stort antal forskellige jordstykker, og disses arealer vil sjældent være et helt antal morgen, så beregningen bliver derfor som oftest langt mere omfattende end antydnet her.

Efter at beregningen af ejendommenes nettoudbytte var afsluttet, blev der tilstillet hver enkelt ejer en opstilling („Güterauszug“) over samtlige til hans ejendom hørende jordstykker med angivelse af disses beliggenhed, areal, kulturart, klasse og det beregnede nettoudbytte. Inden en vis tidsfrist skulle ejeren tilbagesende opstillingen, efter at han med sin underskrift enten havde anerkendt den skete ansættelse af ejendommens netto-

udbytte eller muligvis fremsat klage over ansættelsen. Sådanne klager blev nøje undersøgt, men synes at have været ret sjældne. De af ejerne underskrevne opstillinger opbevares i dag i matrikelarkivet indbundet i protokoller („Originalmutterrolle“) efter de daværende kommunegrænser, altså nærmest hver landsby for sig.

Undtagen fra taksering var foruden de arealer, der skulle ansættes til bygningsskat, alene de arealer, som på grund af deres benyttelse til offentlig brug ikke gav noget udbytte, såsom veje, jernbaner, kirkegårde, diger, vandløb og lign. De staten tilhørende ejendomme blev således også takseret, selv om der af disse ikke skulle svares grundskat.

Samlet oversigt over taksationen.

Det er ikke så helt let at anstille sammenligninger mellem taksationen i de forskellige egne af Sønderjylland. Ganske vist er jorden overalt inddelt i de samme 7 kulturarter og hver kulturart inddelt i indtil 8 klasser. Den bedste jord inden for hver kulturart i et klassifikationsdistrikt er derhos overalt sat i klasse 1 og den dårligste ager, eng og skov overalt i klasse 8. Men f. eks. vil den bedste agerjord i det frugtbare Sønderborg amt kunne give et langt større udbytte end den bedste agerjord i den magre geest i Tønder amt. Begge jorder er imidlertid klassificeret som ager, klasse 1. Tilsvarende gælder selvfølgelig også og måske i endnu højere grad for de øvrige kulturarter og klasser. Først i det forskellige nettoudbytte, som klassifikationstarifferne udviser for jorder af samme kulturart og klasse, kommer forskellen i ydeevnen hos ens klassificerede jorder i forskellige distrikter til udtryk. Dette forskellige nettoudbytte er imidlertid ikke et klart udtryk for jordernes uensartethed, men mange andre faktorer har haft indflydelse ved ansættelsen.

Selv for et så lille område som den del af Sønderjylland, der i 1920 kom tilbage til Danmark, gælder 6 forskellige klassi-

fikationstariffer, nemlig 1) for Haderslev amt og Hviding herred i Tønder amt, der indtil 1920 hørte til Haderslev amt (kreds), 2) for det tidligere Aabenraa amt, 3) for det tidligere Sønderborg amt, 4) for Bov sogn og Hønsnap by i Holbøl sogn, der tidligere hørte til Flensborg amt (kreds), men i 1920 blev henlagt under Aabenraa amt, 5) for marsken i Højer, Møgel-tønder og Ubjerg sogne i Tønder amt, „Tønder Marsk“, og 6) for den øvrige del af Tønder amt, „Tønder Geest“. Medens tariffen for det tidligere Aabenraa amt findes som eksempel side 269, er de øvrige tariffer trykt som bilag, idet de vistnok ikke tidligere i deres helhed har været offentliggjort i på dansk trykt litteratur.

Af tarifferne vil man se, at for ager er taksationen i Haderslev, Aabenraa og Flensborg amter meget nær ens. Samme klasse af ager er med en enkelt undtagelse bedømt til at kunne give samme nettoudbytte. Taksationen af eng og skov i de tre amter udviser også en del lighed. I det frugtbare Sønderborg amt — Als, Sundevad og Broager — er nettoudbyttet gennemgående ansat noget højere og i „Tønder Geest“ en del lavere. „Tønder Marsk“ hævder sig særdeles godt. Det er påfaldende at se, at nettoudbyttet for agerjord her er så højt ansat. Der er dog ingen jord nord for den nuværende grænse, der er henregnet til ager klasse 1, og af klasse 2 findes kun ca. 23 ha i Ny-Frederikskog. Fælles for alle tariffer er den gunstige bedømmelse nettoudbyttet af eng har været genstand for. Det skyldes, at driftsomkostningerne ved eng er så små, at nettoudbyttet som regel har kunnet ansættes højt. Men for øvrigt har god eng altid været og er den dag i dag en værdifuld bestanddel af en landbrugsejendom, jfr. det gamle ord om, at mange er blevet fattige ved for megen agerjord, men ingen ved for megen eng, der hævdes stadig at have gyldighed. Da marsken i Tønder amt afgræsses af kreaturer, er den henregnet til græsgang, og nettoudbyttet her er det højst ansatte i Sønder-

jylland, idet marsken i sig selv er særdeles frugtbar og drifts-
omkostningerne som ved eng er yderst ringe.

En samlet opgørelse over resultatet af taksationen er udarbejdet af Statistisk Departement og offentliggjort i Statistisk Aarvog for 1921. Den giver oplysning om det samlede areal af hver kulturart i hvert amt (kreds) og for agerjorden tillige arealet af hver enkelt klasse. Den er vistnok delvis udarbejdet på grundlag af *August Meitzens* omfattende værk: *Der Boden des preussischen Staates*, 5. bind (Berlin 1894). Efter denne opgørelse er udfærdiget følgende tabel over arealet af kulturarterne i hvert amt udtrykt i pct. af amtets samlede areal.

Kulturart	Haderslev amt	Aabenraa amt	Sønderborg amt	Tønder amt	
				Geest	Marsk
Ager	69,2	69,8	79,0	49,6	37,3
Have	0,1	0,2	0,6	0,1	0,1
Eng	8,1	9,2	6,0	17,6	22,2
Græsgang	13,3	11,3	1,4	25,3	29,2
Skov	4,7	5,3	6,9	0,2	0
Vand	0,7	0,8	0,6	0,3	5,4
Øvrige arealer	3,9	3,4	5,5	6,9	5,8
	100	100	100	100	100

Da Statistisk Departement i sin opgørelse har slået kulturarterne eng og græseng sammen til „græsarealer udenfor agermarken“, er det her ved hjælp af Meitzens værk spaltet i de to kulturarter. Statistisk Departement har holdt sig til den gamle administrative inddeling, således at Bov sogn og Hønsnap by ikke er medregnet, hvorimod den del af Tønder amt, der nu ligger syd for grænsen, er medregnet, hvorhos Hviding herred

er henregnet til Haderslev amt, men herimod kan der næppe indvendes noget. Bov sogn og Hønsnap by udgør en så ringe del af Flensborg amt, at der ikke vil være nogen grund til at medtage disses arealer eller Flensborg amt i sin helhed. Hviding herred er inde under samme taksation som Haderslev amt, og Tønder amt bør i en sådan sammenligning medtages i sin helhed, og da navnlig når tallene som i tabellen her udtrykkes i pct.

Som det vil ses af tabellen, er langt den største del af Sønderjylland takseret som ager. Haver udgør en så ringe del, at man næsten undrer sig over, at de er gjort til en særskilt kulturart. Forklaringen er selvfølgelig den, at det skulle være som i den øvrige del af Prøjsen, hvor i visse egne kulturarten have var af stor betydning, idet de arealer, der anvendtes til dyrkning af vin, skulle henregnes til denne kulturart og med et meget stort nettoudbytte. Eng og græsgang dominerer navnlig i Tønder amt, men der findes dog også ret betydelige arealer af disse to kulturarter i Haderslev og Aabenraa amter, særlig i de vestlige egne. Skov findes så godt som ikke udenfor de østlige amter, og her udgør de endda kun 5—6 pct. Det er ikke helt klart, hvad øvrige arealer omfatter, men muligvis er det kulturarten „øde jord“ samt veje, jernbaner og lign. På grundlag af ansættelsen til „Reinertrag“ er i tabellen givet et statistisk billede af de sønderjydske naturforhold, idet den tydeligt viser forskellen mellem de frugtbare, opdyrkede østlige egne med sine skove og de vestlige skovløse egne, hvor betydelige arealer henligger som eng og græsgang.

Hvorledes agerjorden fordeler sig på de 8 klasser, viser følgende tabel, hvor arealet af klasserne i hvert amt er omsat til pct. af amtets samlede agerjord.

Overalt er det meget lidt, der ved taksationen er henregnet til agerjordens klasse 1, den bedste jord, og klasse 2 udgør intet sted over 10 pct. Der er mest i Haderslev amt med 9 og i Søn-

Agerjord Klasse	Haderslev amt	Aabenraa amt	Sønderborg amt	Tønder amt	
				Geest	Marsk
1	1,6	0,4	0,6	0,5	0,4
2	9,0	6,6	7,5	2,3	5,9
3	13,3	21,5	38,7	6,9	7,0
4	12,8	12,2	35,2	11,7	22,9
5	15,5	12,8	11,2	20,2	36,3
6	24,1	21,7	4,6	29,7	21,3
7	20,0	21,6	1,7	19,7	5,6
8	3,7	3,2	0,5	9,0	0,6
	100	100	100	100	100

derborg amt med 7 $\frac{1}{2}$ pct. Men her må man i klassifikations-tarifferne lægge mærke til, at nettoudbyttet for klasse 2 i Haderslev ligger betydeligt under endog klasse 3 i Sønderborg, henholdsvis 108 og 120 sølv groschen pr. morgen. I Sønderborg amt er lige ved 75 pct. henregnet til klasse 3 og 4 mod kun ca. 25 pct. i Haderslev amt og 34 pct. i Aabenraa amt. De to klasser er i Sønderborg ansat til et nettoudbytte på henholdsvis 120 og 81 sølv groschen pr. morgen eller ca. 16 og 11 daler pr. ha, men i Haderslev og Aabenraa er de tilsvarende klasser ikke højere ansat end 72 og 48 sølv groschen pr. morgen eller ca. 9 og 6 daler pr. ha. I Haderslev og Aabenraa amter er ikke mindre end lige ved 45 pct. sat så lavt som i klasse 6 og 7, der kun svarer til et nettoudbytte på 21 og 9 sølv groschen pr. morgen eller ca. 3 og 1 daler pr. ha. I „Tønder Geest“ er lige ved 80 pct. takseret i de 4 laveste klasser, hvilket svarer til et nettoudbytte på 36 til 3 sølv groschen pr. morgen eller ca. 5 til $\frac{1}{2}$ daler pr. ha. I „Tønder Marsk“ er ca. 80 pct. sat i klasse 4 til 6 og disse klassers nettoudbytte er ret højt, nemlig 81—36 sølv groschen

pr. morgen eller ca. 11 til 5 daler pr. ha, men ved bedømmelsen af „Tønder Marsk“ må det erindres, at kun ca. 37 pct. er henregnet til agerjord, langt mindre end i de øvrige distrikter.

Den til det højeste nettoudbytte ansatte jord finder man i den fede marsk. Allerhøjst står Gammel-Frederikskog, hvor alle jorder ikke alene er henregnet til den her så højt takserede kulturart græsgang, men også til dennes 3 første klasser, hvilket giver et gennemsnitsnettoudbytte på 26 daler pr. ha. Ny-Frederikskog og Rudbøl Kog ligger noget lavere med i gennemsnit henholdsvis 18 og 17 daler pr. ha, men her findes også en del jorder, der ikke er henregnet til græsgang.

Går man uden for marsken for at finde agerjorden med det højeste nettoudbytte, skal man til Als. Højst står Vibøge-Fjelby i Lysabild sogn med et gennemsnitsnettoudbytte på 15,8 daler pr. ha. Mange andre byer på Als er dog også ansat til et meget højt nettoudbytte, omend det ikke når Vibøge. På det indtil begyndelsen af det 17. århundrede skovbevoksede Kegnæs er jorden knap så god, så det gennemsnitlige nettoudbytte bliver noget lavere. For byerne Hjortholm, Nygaard og Sønderby-Østerby er det henholdsvis 9,5, 12,4 og 8,4 daler pr. ha. Også på Sundevad findes byer med næsten lige så højt nettoudbytte som på Als, f. eks. Snogbæk med 15,0 og Sottrup med 13,0 daler pr. ha. Derimod er nettoudbyttet for byerne på Broager gennemgående lavere, højst for Egerensund med 11,7 og lavest for Dynt og selve Broager med henholdsvis 7,1 og 6,7 daler pr. ha.

I Haderslev amt hævder byerne Aller, Fjelstrup og Vonsbæk sig særdeles godt, idet det gennemsnitlige nettoudbytte er henholdsvis 12,5, 12,0 og 11,2 daler pr. ha. Man skal imidlertid ikke gå ret langt mod vest før det mærkes, at jorden bliver dårligere og nettoudbyttet derfor mindre. I f. eks. Sommersted, Magstrup og Styding er nettoudbyttet faldet til 6,4, 6,9 og 5,2 daler pr. ha og i Bjerndrup og Stepping er det endog nede på 4,2 og 4,7 daler pr. ha.

Tæt ved hinanden beliggende byer kan iøvrigt udvise store forskelligheder. F. eks. kan anføres byerne Roost og Hønning, begge i Arrild sogn nord for Løgumkloster. Nettoudbyttet for Roost er 5,3, men for Hønning kun 0,9 daler pr. ha. Den store forskel hidrører fra, at der til Roost hører store og gode engstrækninger, hvis taksation er høj, medens der til Hønning er langt mindre eng og store strækninger er som hedearealer henregnet til græsgangens laveste klasse.

Det er aldrig en så opmuntrende opgave at opsøge de dårligste og mindst frugtbare jorder, så foruden Hønning skal kun anføres ganske få eksempler på byer, hvor det gennemsnitlige nettoudbytte er lavt. De lavest ansatte findes vistnok på Rømø, hvor Kirkeby og Kongsmark kun er ansat til 0,7 og 0,5 daler pr. ha. Juvre er højere, 1,6 daler pr. ha. Lavt ansatte byer findes ligeledes i Tinglev sogn. Eggebæk og Sofiedal er lavest med henholdsvis 1,2 og 1,8 daler pr. ha, medens Terkelsbøl, der er den by i sognet, der står højest, er ansat til 3,9 daler pr. ha. I det tilgrænsende Bov sogn er forholdene noget lignende, idet de lavest ansatte byer Kragelund og Nørre-Smedeby udviser et nettoudbytte på 1,3 og 1,9 daler pr. ha, og de i sognet højest ansatte byer Krusaa, Kollund og Bov når kun op på 3,3, 2,8 og 2,4 daler pr. ha.

Afslutning.

Oprindeligt havde man sat sig som mål at afslutte arbejdet med udarbejdelsen af den ny matrikel (kataster) på 6 år, men dette nåedes ikke. Fristen for opmålingens og taksationens afslutning måtte forlænges, og først fra 1. januar 1878 kunne matriklen tages i brug ved udskrivningen af det beløb, som provinsen Slesvig-Holsten skulle udrede som sin del af grundskatten til den prøjsiske stat. Det beløb, der blev pålignet de enkelte ejendomme, kom til at udgøre 9,30 pct. årlig af ejendommenes nettoudbytte. Ved indførelsen af den ny matrikel blev Sønderjylland ikke hårdere beskattet end den øvrige del

af Prøjsen. Det lå i en udkant af riget langt fra store byer, hvilket vanskeliggjorde og fordyrede afsætningsforholdene for landbrugets produkter. Nettoudbyttet er derfor ansat lavere end i mange andre egne af Prøjsen.

Da ejendommens nettoudbytte er udtrykt i pengemål, er det selvfølgelig nu aldeles forældet som udtryk for ejendommens virkelige nettoudbytte. Noget anderledes stiller sagen sig, hvis nettoudbyttet betragtes som et udtryk for godheden af de til ejendommene hørende jorder. Der er ingen tvivl om, at der er lagt et betydeligt og grundigt arbejde i undersøgelsen og bedømmelsen af ejendommens jorder og mange af de faktorer, der er taget hensyn til ved takseringen, består uændret den dag i dag. Dette vil navnlig være tilfældet, hvor der er tale om agerjord, der fra gammel tid har været dyrket. Visse grundegenskaber ved sådanne jorder forandrer sig ikke, selv gennem en meget lang årrække. Agerjord, der ved takseringen er bedømt til at være god jord og henført til de højere klasser med et stort nettoudbytte, vil derfor utvivlsomt ogsaa i dag blive anset for at være god jord med stor ydeevne. Men selvfølgelig vil der ogsaa findes mange jorder, hvor sådanne forhold ikke gør sig gældende. Heder kan nu være opdyrket og burde være henregnet til agerjord, omend til dennes lavere klasser, men de er i sin tid henregnet til græsgang og ofte til dennes laveste klasse. Enge, der i 1870'erne henlå sure og lidet værdifulde og derfor blev sat i en lav klasse, kan ved afvandingsforanstaltninger være blevet frugtbare og værdifulde og burde stå i en langt højere klasse end de gør.

Som direkte grundlag for fordeling af grundskatter anvendes nettoudbyttet ikke mere, og er i det hele taget aldrig anvendt af dansk administration. Med sine mangler benyttes nettoudbyttet dog endnu i ikke ringe grad som en støtte ved de periodiske grundvurderinger, ved bedømmelsen af ejendomme forud for ydelsen af lån og ved administreringen af landbolovgivningen.

Der har været nogen vaklen med hensyn til selve oversættelsen af ordet „Grundsteuerreinertrag“. Ofte anvendt er blot ordet „Reinertrag“, der i og for sig lyder meget godt, men har den fejl, at det ikke er nogen oversættelse. Det kan siges i daglig tale, men vanskeligt skrives. Den direkte oversættelse „grundskatnettoudbytte“ falder noget tungt og har aldrig slået an, i hvert fald kun i den forkortede form „nettoudbytte“, der er meget lidt oplysende. „Skyldudbytte“ har været meget anvendt, men er ikke rigtig træffende. Den sidste oversættelse er det nu ved lov af 31. marts 1949 om landbrugsejendomme indførte „matrikelskyld“, om hvilket vel kan siges, at det har den fordel at lede tanken hen på, at det er en „skyld“, altså et beløb, der står opført i matriklen.

Et spørgsmål af praktisk betydning har efter genforeningen været, om det var muligt at finde ud af, hvor stort et beløb i „matrikelskyld“, der svarer til det i vor landbrugshistorie så betydningsfulde begreb „en tønne hartkorn“. Forbindelsen mellem de to meget forskellige ansættelser af landbrugsjords skatteværdi skulle være knyttet i enklavesognene i Sønderjyllands vestlige egne. Her er jorderne i 1838—40 ansat til hartkorn efter samme regler som nord for Kongeaaen og kun godt 30 år senere til matrikelskyld, således at der skulle være mulighed for at sammenligne de to ansættelser. Men så godt som alle dokumenter vedrørende hartkornsansættelsen i enklaverne har matrikelarkivet i 1864 måttet udlevere til Prøjsen, hvorfra de ikke senere er tilbageleveret, så ad den vej er det ikke muligt at skabe forbindelse. Ved den nævnte lov om landbrugsejendomme er fastslået, at matrikelvæsenet skal regne et beløb på 40 daler i matrikelskyld til en tønne hartkorn, men beregningerne, der ligger til grund for dette tal, er meget mangelfulde, og beløbet kan derfor kun anses for at være et meget groft gennemsnitstal, der ikke har gyldighed for alle dele af Sønderjylland.

Klassifikationstariffer.

Nettoudbytte i sølvgroschen for en præjsisk morgen.
(Aabenraa amt, se side 269.)

Haderslev amt.

Klasse	Ager	Have	Eng	Græs- gang	Skov	Vand	Øde jord
1	135	150	180	150	60	105	
2	108	120	150	120	36	60	
3	72	90	120	90	30	18	
4	48	60	90	60	18	6	
5	36	30	60	42	9	1	
6	21	15	39	24	6		
7	9		24	6	2		
8	3		12	1	1		

Sønderborg amt.

Klasse	Ager	Have	Eng	Græs- gang	Skov	Vand	Øde jord
1	180	210	180	12	90	75	3
2	150	150	150	6	78	45	
3	120	90	120	3	69	3	
4	81	60	90		60	1	
5	60	30	60		48		
6	42		39		36		
7	24		24		30		
8	9		12		15		

Tønder amt. Geestområde.

Klasse	Ager	Have	Eng	Græs- gang	Skov	Vand	Øde Jord
1	108	120	150	120	42	90	9
2	81	90	120	90	30	60	3
3	66	60	90	60	21	30	1
4	48	30	60	30	18	15	
5	36	15	39	18	12	9	
6	24		24	9	7	2	
7	9		15	3	5		
8	3		9	1	1		

Tønder amt. Marskområde.

Klasse	Ager	Have	Eng	Græs- gang	Skov	Vand	Øde jord
1	210	210	180	240	42	120	3
2	180	150	150	210	30	90	1
3	120	90	120	150	24	60	
4	81	60	90	90	18	30	
5	54	30	60	60	15	15	
6	36		39	42	9	9	
7	24		24	21	6	2	
8	9		15	6	1	1	

Flensborg amt.

Klasse	Ager	Have	Eng	Græs- gang	Skov	Vand	Øde jord
1	135	210	180	30	69	150	6
2	108	150	150	18	54	90	3
3	81	120	120	12	42	60	1
4	48	90	90	6	30	30	
5	36	60	60	3	21	12	
6	21	30	39	1	9	4	
7	9		24		5	1	
8	3		12		1		

De anførte tabeller, hvor nettoudbyttet er angivet i sølvroschen for en prøjsisk morgen, er de oprindelige. De giver den bedste oversigt, idet tallene er de mest enkle og derfor mest overskuelige.

Som omtalt i teksten er ejendommenes nettoudbytte i matriklen angivet i daler. Ønskes tabellernes nettoudbytte udtrykt i daler og pr. ha i stedet for det forældede arealmål morgen, skal tallene divideres med 7,659 ($2553 \times 30 : 10000$). Eks.: 135 sølvroschen pr. morgen = 17,62 daler pr. ha.

I litteratur fra omkring 1920 er nettoudbyttet ofte udtrykt i mark, f. eks. i Statistisk Aarbog for 1921 og i *Daniel Bruun*: Danmark, Land og Folk. Er et nettoudbytte udtrykt i mark og ønsker man det i daler, skal markantallet blot divideres med 3 (1 daler = 3 mark). Omvendt omsættes et nettoudbytte i daler til mark ved multiplikation med 3.

Anmeldelser.

Axel Steensberg:

Danske bondemøbler.

Alfred G. Hassings Forlag 1949.

Længe har baade museumsfolk og andre kulturhistorisk interesserede været klar over, at et værk om danske bondemøbler savnedes stærkt, fordi det vilde kaste lys over vor folkelige kultur paa et vigtigt og stort omraade. Alligevel er det sikkert gaaet mange saaledes, at de efter at have stiftet nærmere bekendtskab med den smukke bog, som dr. Steensberg har udsendt, er blevet klar over, hvor stort og godt et materiale, der har været samlet og hidtil været litterært utilgængeligt.

Bogen foreligger i stort kvartformat med ca. 35 sider tekst, hvortil nogle sider registre, og derefter ca. 220 sider med 456 illustrationer med kort beskrivende tekst. Dette sidste afsnit er bogens hovedstykke, hvor selve materialet forelægges. Billederne er grupperet efter de forskellige møbler: Borde og bænke, stole, senge og vugger, kister, skrin og æsker, skabe, dragkister, chatoller, hylder, spejle og skilderier, ure og mangeltræer. De er selvfølgelig ordnet kronologisk, men ogsaa udvalgt saaledes, at de forskellige egne af landet faar lov at vise deres „ansigt“, og det baade paa omraader, hvor den paagældende egen har pragtstykkerne og paa omraader, hvor den staar svagere. Dette maa fremhæves som et kulturhistorisk rigtigt princip ved billedvalget.

Det er en fornøjelse at lade hele denne rigdom af god møbelkunst passere forbi sig. Der var adskillige af de gamle haandværkere, som mødte de nye stilarter som dukkede op, med fuld forstaaelse, formaaede at tilpasse dem til deres kundekreds's behov og økonomiske evne og endog at give deres arbejder et personligt præg. Ingen, der ser de bedste af disse møbler, kan være i tvivl om, at for disse købstads- og landhaandværkere var deres haandværk en oplevelse, at de med anvendelsen af de forskellige stilelementer tilsigtede en bestemt virkning, og at de har kunnet se, om noget lykkedes for dem. Med rette vender dr. Steensberg sig mod den opfattelse, at folkekunsten saa at sige er sekundær i forhold til de højere kunstarter. Ogsaa stil-epokernes pionerer lærer af og laaner fra andre stilarter. Men „nyskabelser sker i folkekunsten efter principielt set sam-

me linier som i de højere kunstarter, gennem efterligning og omformning under personlig indsats. Forskellen ligger ikke i princippet men i forudsætningerne og det udvalg af virkemidler, der staar til raadighed. Det kan ske, at bondesnedkeren naar det fuldkomne med ganske enkle midler. Det beror paa personlighedens indsats“.

Kulturhistorisk af stor værdi er det endelig, at mange af møblerne er vist i interiører, paa deres plads i stuen mellem andre, ældre og nyere møbler og genstande. Og i saadanne tilfælde nøjes teksten ikke med at fremhæve det vigtigste møbel, men nævner og daterer ogsaa stuens øvrige indhold lige til avis-mappen med de paasatte høstblomster og de nyeste dukker. Saadan har landbohjem jo altid indeholdt baade ældre og nyere ting, og om 100 aar vil vi ogsaa vide aastallet paa de sidste. Mens bogen selvfølgelig gaar saa langt tilbage i tiden som materialet tillader, naar den til den anden side ikke længere end til ca. 1840. Denne afgrænsning er ikke helt i overensstemmelse med titlen, for der er mange yngre møbler, der ligesaa vel er „bondemøbler“ som de ældre. Det forstaas heller ikke, hvorfor urene som eneste gruppe ogsaa i enkeltbilleder er ført helt frem til de amerikanske ure fra 1870'erne. Lidt udenfor sammenhæng med det øvrige virker ogsaa en polstret sofa fra o. 1920, der med fuld beskrivelse indleder teksten, mens det eneste gamle paa billedet, en alkovevæg, kun lige er nævnt. Hvis det engang har været meningen, at værket skulle naa længere op imod vor tid, maa man meget beklage at det har været nødvendigt at begrænse det. Men i alle tilfælde er her forelagt et rigt og smukt billedmateriale, som ogsaa fagmanden i lang tid vil vende tilbage til for at faa svar paa mange spørgsmaal.

Tekstafsnittet, der som nævnt kun fylder en forholdsvis beskeden del af bogen maa vurderes paa baggrund af, at bogen ikke har nogen forgængere, og at der kun forelaa meget lidt af forstudier til det emne, den har taget op. Det har været begrænset, hvor stort arkivarbejde der har kunnet overkommes, og om detailundersøgelser om de enkelte møbeltyper eller over lokale ejendommeligheder har der ikke kunnet være tale. Men alligevel er det lykkedes dr. Steensberg klart at optrække hovedlinierne i udviklingen baade af de enkelte møbeltyper historie og af selve boligindretningen i de forskellige landsdele. Denne oversigt giver overraskende meget og det vil føre alt for vidt at gaa i enkeltheder. Lad mig nævne en enkelt ting, som viser det perspektiv, der er over fremstillingen: fra oldtiden af havde røgen fra det aabne ildsted midt paa gulvet bredt sig i hele huset. Den omstændighed, at bønderne fra o. 1650 ved at

bygge skorstene og anbringe bilæggerovne fjernede røgen fra stuen, baade muliggjorde og nødvendiggjorde at gaa over til at male stuerne og møblerne. „Bilæggerovnen fik sit gennembrud i barokkens tidsalder, en ændring, der førte med sig, at barokkens dekorationsmaling med dens tulipaner og roser i saa høj grad kom til at præge de danske bondemøbler“. Mange andre ting, som man vidste maatte være sket i husenes indretning og udstyr, er det nu lykkedes at tidsfæste nøjere og evt. at begrundede i handelsforbindelser eller andre forhold. Dette gælder ikke mindst Sønderjylland, hvis veludstyrede bondehjem tekstafsnittet hyppigt omtaler.

Det skal lige nævnes, at til teksten er knyttet en nyttig ordliste over fagudtryk, der ligefra en *a r a b e s k* til en *ø r k* giver knappe oplysninger om gloser fra stilhistorie og haandværk.

Afsluttende kan det siges, at dr. Steensbergs bog er et grundlæggende arbejde, som formentlig ogsaa vil give anledning til dyberegaaende undersøgelser paa de mange omraader, den kun har naaet at røre ved.

H a n s N e u m a n n.

Thomas Matthiesen:

Gründung und erste Entwicklung der Flensburger Neustadt.

(Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte Nr. 6. Verlag Heinrich Möller Söhne, Rendsburg). 1949, 110 s.

Selskabet for Flensborgs byhistorie, der udgav sin sidste publikation i 1940, har nu atter kunnet udsende et lille værk om byens historie, pastor emeritus Thomas Matthiesens lille bog om Nystaden. Forfatteren har et godt kendskab til Flensborgs fortid, og hans fortælling om den nordligste bydels historie indeholder da ogsaa en hel del mere, end man skulle vente efter titlen. I et af tillæggene er der f. eks. samlet oplysninger om det gamle middelalderlige St. Gertruds kapel, der blev nedrevet i 1571. Tårnet blev dog stående, og kirkegården forblev i brug til efter 1800. I et andet tillæg berettes om den af amtmand, senere statholder, Gert Rantzau i 1590 byggede krudtmølle på Ramsherrad mark. Den blev ødelagt under kejserkrigen, genopbygget nogle år senere af nogle flensborgske borgere, dog kun for under Torstensson-fejden atter at blive lagt øde. Et lille afsnit om de befæstningsanlæg, der blev anlagt i 1801 og 1807, har jo ogsaa interesse for den almindelige byhistorie.

Som indledning til redegørelsen for Nystadens historie fortæller forfatteren om de ældre forbud fra 1596 og 1597 mod at bygge udenfor portene, forbud der nærmest var begrundet i militære hensyn. I 1777 blev der givet tilladelse til at bygge landbrugsejendomme herude, men der måtte stadig ikke drives borgerlig næring. Imidlertid blev det under Flensborgs stærke opsving i de sidste årtier af 1700-årene umuligt at skaffe boliger i selve byen. En udvidelse måtte komme, og det blev mod nord på Ramsherred mark, der i 1769 var blevet udskiftet i 218 kobber, at det nye byggeri fandt sted. Deputeretkolllegiet havde oprindelig været imod bebyggelsen herude, men tilsidst opgav det sin modstand, og 1. feb. 1796 kunne der udstedes en plakat ang. byggeriet. I de følgende år blev der bygget en del i Nystaden, så der allerede i 1803 boede 520 personer udenfor Nørreport foruden 127 mennesker i fattigboderne lige på den anden side porten. Det var især næringsdrivende, der slog sig ned her, og mange af dem var indvandret fra den dansktalende omegn, vel især fra Nordslesvig.

Med krigen mod England og statsbankerotten var det forbi med de gode tider i Flensborg, og flere af de industrivirksomheder, der var blevet grundlagt i Nystaden, blev „Opfer der Zeit“. Men alligevel blev der også i disse år bygget nye huse herude, så folketallet i 1835 var steget til 571. Og fra midten af 1830-erne gik det atter frem for Flensborg og dermed for Nystaden. Det fik stor betydning for den, at det i 1835 blev bestemt, at der hvert år skulle holdes to kvægmarkeder udenfor Nørreport. Nu begyndte de industrielle virksomheder for alvor at finde herud, der kom oliemølle, saltfabrik, jernstøberi, maskinværksted og brænderier.

I 1846 godkendte kongen bygningen af den nye chaussé fra Flensborg til Aabenraa, og fra 1857 blev byggeriet langs den nye landevej givet fri. Her opstod der ligeledes en del nye industrier, et glasværk og senere en tøjfabrik. I Nystaden fik byens gasværk, der blev bygget i 1854, ogsaa sin plads. Den nye bydel blev efterhånden et udpræget industrikvarter, og det blev nødvendigt at bygge en del boliger til virksomhedens arbejdere.

Nystaden havde ikke nogen særlig distriktsskole, men i 1825 oprettedes en friskole i Duborggade. Det var en slags industriskole for fattigfolks børn. I 1858 byggedes en dansk elementarskole herude mod nord. Det var oprindelig tanken, at Nystaden skulle have haft sin egen kirke, men først fra 1897 fik den en „nødkirke“. og 1907 blev det første spadestik taget til den nye kirke st. Petri kirke.

Pastor Matthiesen fortæller ikke blot om Nystadens ydre historie. Han har også fundet en del fine kulturhistoriske træk frem, så vi mange steder får interessante glimt af indbyggernes og i det hele taget af Flensborgernes liv i hverdag og i fest. Der er således gode bidrag til det flensborgske fornøjelseslivs historie.

Bogen om Nystaden er en værdifuld forøgelse af den store, men spredte litteratur om Flensborg. Forfatteren har samlet et omfattende stof, både i biblioteker og arkiver, og hans skildring er redelig og pålidelig. Man mærker overalt en trang til også at behandle de nationale modsætninger fordomsfrit og uden partiskhed. Det kommer ikke mindst frem i det lille afsnit om slaget ved Bov d. 9. april 1848. Det sidste afsnit af kampen blev jo udkæmpet i Nystaden.

Man kan måske nu og da synes, at fremstillingen er lidt for bred, at der er lidt for lange citater, for mange topografiske og personalhistoriske enkeltheder. Men mange gamle nystadbeboere vil sikkert netop være glade for dette stof. Der kan ikke være tvivl om, at denne bog vil blive læst med stor interesse i Flensborg, og at Flensborg byhistoriske selskab og forfatteren vil få glæde af den.

J o h a n H v i d t f e l d t.

Andreas Lorck Schierning:

Die Chronik der Familie Lorck.

Schicksale und Genealogie einer Flensburger Kaufmannsfamilie aus vier Jahrhunderten.

Neumünster, Karl Wachholtz, 1949.

I en anmeldelse af slægtshistorisk litteratur i „Sønderjydske Aarbøger“ 1947 understregede landsarkivar Hvidtfeldt den betydning, slægtshistoriske undersøgelser kan have for studiet af den almindelige historie, idet han bl. a. henviste til, at et indgående kendskab til byernes patriciat er en forudsætning for forståelsen af de sønderjyske købstæders historie. Dette synspunkt har i særlig høj grad gyldighed for Flensborgs vedkommende. Så meget mere beklageligt er det imidlertid, at den nyere personalhistoriske litteratur rummer påfaldende få arbejder vedrørende Flensborgs patricierslægter — til trods for at der i O. H. Mollers slægtstavler findes så righoldigt et kildemateriale

til byens personalhistorie, som næppe nogen anden by kan opvise magen til.

Det er altså noget af en begivenhed, når der fremkommer et værk som det foreliggende, og det fortjener så meget større anerkendelse som det drejer sig om et arbejde, der er udført af en amatør-genealog i hans fritid. Bogens forfatter er den næsten 70-årige indehaver af et af Flensborgs kendte rom-firmaer, og han har gennem mere end 20 år arbejdet med udforskningen af sin mødrene slægts historie. Hans bog behandler dog ikke alene den slægt Lorck, som han selv nedstammer fra, og over hvilken der forøvrigt allerede foreligger en stamtavle, „Slægtbog for Familien Lorck“, fra 1881, men også de to andre slægter af dette navn, som har deres oprindelse i Flensborg.

Bogen er et stateligt værk på ikke mindre end 200 tætrykte sider, desværre trykt på dårligt papir, men iøvrigt nydeligt udstyret. Den indledes med en kortfattet redegørelse for navnet Lorcks betydning og skriveformer samt for de hypoteser, der er fremsat vedr. den ældste flensborgske Lorck-slægts oprindelse. Forf. anser det for sandsynligt, at den stammer fra Rhin-egnene. Herefter følger så stamtavler over de tre slægter, der nedstammer fra henholdsvis byfoged Thomas Lorck (død 1531), skipper Lorenz Petersen (død omkring 1700), som ikke nedstammer fra byfogeden, men fik navnet Lorck efter sin kones stedmoder(!), og købmand og skipper Lorenz Hansen (død 1739) og hustru, Catharina, der var datter af ovennævnte Lorenz Petersen (Lorck). Af de tre slægter har navnlig de to ældste gjort sig gældende i Flensborgs historie, mens efterkommerne af Lorenz Hansen kun i ringe grad har gjort sig bemærket. Iøvrigt eksisterer ingen af dem mere i byen, den ældste af dem uddøde her allerede 1587 med stamfaderens søn, Balthazar Lorck, der var oldermand for de deputerede borgere, slægten Lorenzen Lorck 1847 og slægten Hansen Lorck 1901. Også den gren af den ældre slægt, som gik til Sverige, er nu uddød, mens de to andre slægter stadig har en række repræsentanter i Norge, Tyskland og Danmark. Af alle de tre slægter er der iøvrigt udgået en række kendte navne; den berømteste bærer af slægtsnavnet er vel nok maleren og kobberstikkeren Melchior Lorck (Lorichs), der var søn af byfogeden.

Det centrale i værket er naturligvis de tre stamtavler, af størst almen interesse er dog nok det følgende afsnit — bogens største — med titlen „Nachrichten“, hvori forf. giver biografiske oplysninger om en række af slægternes medlemmer. Værdifulde er her navnlig en del optegnelser af forskellige slægtsmedlemmer, som offentliggøres for første gang. Af overordnet-

lig stor kultur- og handelshistorisk interesse er således nogle meget fyldige og levende selvbiografiske optegnelser af dansk generalkonsul i Königsberg, Berend Lorck, omfattende tiden 1792—1832, ligesom en række optegnelser af købmand og hospitalsforstander i Flensborg, Thomas Lorenzen Lorck (1676-1733), giver et interessant billede af en velhavende flensborgsk købmands huslige og økonomiske forhold. En værdifuld kilde til Flensborgs historie synes også de meget detaljerede optegnelser vedr. begivenhederne i Flensborg i årene 1848—49, som købmand Peter Andresen Lorck (1818—1901) har efterladt sig, at være. Et afsnit af dem bringes her, yderligere afsnit har været offentliggjort i „Flensburger Tageblatt“ 1948. Når der ses bort fra disse og enkelte andre familieoptegnelser må det dog siges, at biografierne stort set er en skuffelse, ikke mindst for den læser, der her søger oplysninger til belysning af det flensborgske borgerskabs liv og vilkår i ældre tid. Forfatteren har for de ældre slægtleds vedkommende i alt for høj grad ladet sig nøje med at bygge på eller citere trykte kilder, og han har i for ringe grad udnyttet det rige kildemateriale, som findes i Flensborg byarkiv. Det „indblik i flensborgske købmænds dagligliv, deres sorger og glæder, forretninger og foretagender i tidligere århundreder“, som forf. i forordet lover at give, er derfor desværre blevet alt for begrænset.

Bogen afsluttes med en udførlig fortegnelse over de anvendte kilder, et fortrinligt register, en række portrætter af slægternes medlemmer og billeder af huse og ejendomme, som har været i slægternes eje, samt 3 oversigtstavler.

A a g e B o n d e.

Marten R. Poulsen:

Minder, Person- og Folkelivsskildringer fra Nordslesvig.

(Det danske Forlag, 1949).

Refslund Poulsen fortæller, at J a c o b A p p e l i 1929 i et foredrag i Branderup forsamlingshus sagde: Denne egn havde for 50 år siden en række betydelige, særprægede personligheder, som ikke bør gå i glemme. Derfor bør deres saga skrives, medens de endnu huskes. Det falder sig så heldigt, at I i Eders midte har en mand, der er i stand til det, nemlig Marten Refslund Poulsen. Det er glædeligt, at R. P. nu følger denne opfordring, des mere fordi P. L a u t r u p s minder kun når til 1864,

og R. P.'s minder synes at kunne være den givne fortsættelse

Det er ikke bare en række betydelige, særprægede personligheder, der kan fortæles om fra Bovlund og Vellerup; det er et helt, åndeligt højstående landsbysamfund, der er Lautrup's og R. P.'s emne, et samfund, der samledes om dansk folkelighed og om R. P.'s fader, frimenighedspræst L. B. Poulsen. Man ville gerne have hørt mere om i bogen. Der kunne have været fortalt ikke så lidt mere om det åndelige indhold, kredsen samledes om, om den hygge, den mærkelige fortrolighed og den frihed og finhed i tankegangen, man mødte i Bovlund og kan møde der endnu.

Der har været adskillige sådanne små samfund i Nordslesvig af største værdi for vor hele nationale stilling. Fru Marie Boesen har i „Sønderjydske månedsskrift“ august 1933 fortalt smukt og udførligt om „De Københoved bønder“, og lignende ville der kunne fortælles om også fra enkelte andre landsbyer. Det var nok de enkelte gode hjem, som bar dansk sindelag gennem det lange fremmedherredømme og krigens tunge år; men hvor der var en flok af sådanne gode hjem, udgik der fra dem virkninger, som nåede videre ud.

Det fortæller R. P. om, og han fortæller godt. Det er få givet at skrive, som han kan, selv om han ikke altid er lige sikker på, hvor grænsen for den gode smag ligger.

Det er først og fremmest ægte og pålideligt, hvad R. P. fortæller. Netop som han afmaler det, levedes det daglige liv sidst i forrige århundrede, nøjsomt og stræbsomt; men det var vel også derfor, at der stod en særlig glans om møderne i „Poulsens sal“. De gav udsyn, der taltes jævnt og ligefremt om åndelige ting, og det var vel også det, som kaldte så stærkt på enegns ungdom; den underlige tryghed gjorde vel også sit dertil, at man vidste, at man i denne kreds folkeligt var blandt sine egne.

Når R. P. fortæller om arbejdet, skinner det tydeligt igennem, at det mere er de mennesker, som udførte arbejdet, end det er dette selv, der har hans hovedinteresse. Han fortæller udførligt om hjemmets tjenestefolk og arbejdere; men det bedste i bogen er dog, når han, som Appel opfordrede til, skriver om „den række betydelige, særprægede personligheder, som ikke bør gå i glemme“.

Der kan være enkeltheder — det er meget få —, der afspejler sig således i R. P.'s sind, at „personlighederne“ næppe helt ville kunne kendes ved dem; men der er langt flere, yderst træffende billeder, bårne af den samlevethed og det fællesskab, forfatteren har med dem, han fortæller om. Der er dem af de omtalte, man gerne ville have hørt lidt mere om. Personlig sav-

ner jeg lidt bredere omtale af Nis Jensens forståelse for ungdommen. Forfatteren blev ven med ham fra sin ungdom, skønt han var 23 år ældre. Nis Jensen kunne på den elskeligste måde tale med halv voksne og helt unge, så de følte det som en udmærkelse. Eller der turde have været grund til ved skildringen af Anders Hørlück at pege på den mildhed, der kunne være over hans væsen. Han var „gild“, som et af hans yndlingsudtryk lød. Skulle jeg have skrevet om Thomas Refslund, ville jeg stærkere have fremhævet hans smil og hans hjertelighed. Han var et af de mennesker, man til trods for hans mærkelige, tit helt uoverlagte færd ikke kunne lade være med at holde af, især da han blev gammel og mere afklaret.

Det er vanskeligt at dømme om R. P.s bog for et menneske, som har levet sin ungdom i de samme kredse, har kendt de fleste af dem, han taler om, mange endda meget nøje. Det volder, at man ved læsningen glæder sig over enkeltheder, en fremmed næppe ville kunne få øje på, og stødes af småting, som dog i helheden betyder såre lidt eller ingen ting.

Der er dog grund til at sige, at R. P. ved sin bog har givet et sandt billede af et ejendommeligt og værdifuldt landsbysamfund og af dets forbindelser ud i Nordslesvig. Han har derved tjent dette samfund på en god måde. Desværre hører man ikke om hans egen gerning i økonomisk og folkeligt arbejde ud over dets grænser; men vi har da lov til at håbe, at han får tid til også at fortælle os om det.

H. L a u s t e n - T h o m s e n.

Københoved bysamfund.

Bidrag til Skrave sogns historie I.

Konrad Jørgensens Forlag, Kolding, 430 sider.

I 1947 udkastede bibliotekar Aage Bonde, hvis mødrene slægt nedstammer fra Københoved, tanken om udarbejdelsen af en Skrave sogns historie, og ved et møde i Københoved forsamlingshus kort tid efter besluttedes at gøre et forsøg, men beklageligvis begrænsedes opgaven i første omgang til kun at omfatte Københoved bysamfunds historie. Som begrundelse angives, at en del af de designerede medarbejdere ikke mente at kunne magte at gå igang med hele sognets historie, og tanken om et nærmere samarbejde med Langetvedbeboerne ligger åbenbart ret fjernt for Københoved. Ved et samarbejde

vilde utvivlsomt have været opnået en del. Meget stof er fælles. Kirken var i hvert fald i ældre tid det samlende midtpunkt for sognets åndelige og religiøse liv, og levevaner, arbejds- og festsikke kan ikke have været meget forskellige. Helt overhoides planen om blot at skrive Københoved bysamfunds historie nu heller ikke. Fattigvæsenet var fælles for hele sognet og er også behandlet som sådant i bogen. Det samme gælder pastor Tage Holms skildring af det kirkelige liv efter 1860. Som bogen foreligger nu, er den i det væsentlige en skildring af Københoveds historie i tiden fra midten af forrige århundrede indtil genforeningen. Den ældre historie er der ofret meget lidt plads til, og her er der altså et område, hvor den kommende Langetvedbog vil kunne bringe adskilligt supplerende stof.

Bogen indledes med et kapitel af Mads Gram og Aage Bonde om byens placering i landskabet, om arkæologiske fund, om stednavne, og med bred pensel tegnes et billede af landbruget i den gamle landsby inden udskiftningen. Selve udskiftningen er på fyldestgørende måde behandlet af Aage Bonde, der også har udarbejdet ejerlister for samtlige ejendomme i Københoved og Krogstrup og givet en udmærket oversigt over skolevæsenets udvikling indtil 1864. Også kapitlet om sognebiblioteket og dets dygtige leder gennem de første år, lærer Freudendal, er skrevet af Aage Bonde.

Måske er det i erkendelsen af, at livet i Københoved i ældre tid ikke er forløbet stort anderledes end i så mange andre byer i Sønderjylland, at man har afsat så forholdsvis lille plads til belysningen af den ældre tid, og at man til gengæld har skildret tiden fra den nationale vækkelsestid og indtil 1920 så fyldigt, at intet andet landsbysamfund kan siges at være så indgående behandlet i disse i national henseende begivenhedsrige år. Ganske vist har heller ikke nogen anden by i Sønderjylland kunnet mønstre så mange betydende mænd inden for et så relativt kort tidsrum. Den stænderdeputerede Posselt, storbonden H. D. Kloppenborg og landdagsmand J. N. H. Skrumsgers navne er vidnesbyrd om, at det ikke er nogen helt almindelig by, hvis historie her er skrevet. Og sammen med disse nationale og folkelige førere berettes om en lang række andre personligheder, som på enten den ene eller anden måde har gjort deres navn kendt ud over landet. Lærer Freudendal og hans arbejde med biblioteket er allerede nævnt, Enevold Lauersen var formand for „vesteregns“ hovedkreds af „Den slesvigske forening“, Claus Dall var hovedmanden for indrettelsen af festpladsen i Skibelund Krat, og endvidere skal nævnes Chr. N. Lund, dyrlæge Gram og hans hustru Dorte, født

Dall og af den næste generation ikke at forglemme to af bogens medarbejdere Mads Gram og Marie Boesen.

Mads Gram har skildret den almindelige udvikling efter 1840 i to kapitler, som fylder omtrent halvdelen af bogens 430 sider. Han karakteriserer byens mænd og beretter om det folkelige og kulturelle arbejde, om arbejds- og festsikke og iøvrigt om den økonomiske udvikling fra landsbyfællesskabet til andelsbevægelsens tid. Det er en meget indgående skildring, som sammen med Refslund Poulsens: Minder er en uvurderlig kilde til tidens kulturhistorie. Mads Grams karakteristiker af Københovedfolkene står vel ikke mål med Refslund Poulsens af Bovlundsegnens mænd, ligesom han heller ikke helt har Refslund Poulsens evne til at fortælle en god historie, men skildringen udmærker sig ved sin ædruelighed og ærlige stræben efter at dele sol og vind lige. På et enkelt sted kan der rettes anke mod hans disposition. Kapitlerne om begravelses- og bryllupssikke burde have været anbragt samlede. Derved vilde kapitlerne om arbejdsskikkene til de forskellige årstider også være blevet samlede.

Marie Boesen, hvis fortælleevne tidligere er kendt fra velskrevne artikler i Sønderjydske månedsskrift (De Københovedbønder, 10. årg. og Fra V. Vedsted, 17. årg.), giver en levende skildring af de kår, der blev budt skole- og privatundervisningen i fremmedherredømmets tid. Hun fortæller endvidere minder fra afstemningen.

Et af bogens værdifuldeste afsnit er skrevet af sognepræsten, pastor Tage Holm. Hans afsnit er kaldt: De kirkelige forhold i Skrave sogn, 2. del, tidsrummet 1861—1921. Nogen 1. del findes ikke i bogen, så det må vi øjensynlig vente med, til Langetvedbogen foreligger. Samtidig med at han giver en god skildring af Svejstrups og Appels betydning for det grundtvigske livs vækst og trivsel i sognet, glemmer han ikke at omtale den alligevel forholdsvis store kreds, som stadig følte sig mest knyttet til sognekirken og dens præster. Særlig bør nævnes den smukke omtale af pastor Michaelsen, som i nogen grad forstod at forlige modsætningerne mellem de stridende retninger i sognet, og som søndag efter søndag kunde tale til en fyldt kirke.

Af kildehenvisningerne bag i bogen fremgår, at J. N. H. Skrumsagers utrykte memoarer, som sikkert burde udgives engang, og Chr. Lunds optegnelser har været flittigt benyttet, men derudover er privatarkiver og arkivalier i landsarkivet anvendt til fremstillingen. En af Aage Bonde udarbejdet litte-

naturaliste viser iøvrigt, at Københoved sikkert er en af de landsbyer i Nordslesvig, hvorom der er skrevet mest.

Værket er en meget værdifuld forøgelse af den forholdsvis sparsomme sønderjyske lokalhistoriske litteratur og er i sig selv et udtryk for, at Københoved-generationen af i dag er i stand til at løfte den rige slægtsarv, hvorom bogen beretter. Det bør sluttelig bemærkes som noget ret enestående, at det lille bysamfund har formået at udsende bogen uden tilskud af nogen art udefra.

Peter Kr. Iversen.

M. Favrhøldt, Johs. Nielsen og Olav Christensen:

„Harmonien. Træk af danskhedens historie
i Haderslev gennem 150 år“.

M. Michelsen:

„Fra Frederiksklubbens arkiv 1848-1948“.

Disse bøger er fremkaldt af de to foreningers 100 års jubilæum. Midt under treårskrigen følte danskheden i Haderslev og Åbenrå, der var bleven sig stærkere bevidst, trang til mere samling og stiftede henholdsvis Harmonien og Frederiksklubben. I Haderslev var der allerede 1799 dannet en klub „Harmonien“, men den nystiftede forening havde ikke stort andet end navnet fælles med den. Alligevel behandler festskriftet også dens historie og bringer en del træk af Haderslev nationale historie i århundredets første halvdel. Det mærkes dog, at kilderne ikke flyder altfor rigeligt. Forf. polemiserer imod M. C. Mathiesen, der i Harmoniens festskrift 1909 om denne ældre klub siger, at det var en udpræget embedsmands- og officersklub. Alligevel får man dog af de oplysninger, der gives om medlemmerne og især om direktionsmedlemmerne, det indtryk, at Mathiesen ikke har saa helt uret, selv om der også var købmænd iblandt medlemmerne, og de undertiden kunne blive flertal i direktionen. Forf. betoner, at borgerskabet, også embedsmændene, i den første del af århundredet var loyalt og patriotisk, hvilket naturligvis er rigtigt nok. Der kan heller ikke være tvivl om, at der er bleven talt både dansk og tysk i klubben, og der har oprindelig næppe været nogensomhelst antipati mod det danske sprog. Karakteristisk er således pastor Lautrupps drikkeviser fra 1838, hvor hverandet vers er på dansk,

hverandet på tysk. Bemærkelsesværdigt er det ogsaa, at klubbens ældst bevarede protokol fra 1826 til 1842 er ført på dansk af ritmester Obel, måske dog fordi denne nørrejyske præstesøn har haft lettest ved at skrive dansk. Forøvrigt synes officererne at have styrket det danske element i klubben. Alligevel må det dog vist antages, at den i højere grad, end forf. synes at mene, har haft et tysk præg, således synes dansk litteratur især at være bleven læst i tysk oversættelse, og Oehlen-schlægers „Axel og Valborg“ blev spillet på tysk. Dog holdtes der i Harmonien danske blade, ja i 1842 endog „Fædrelandet“. På den tid var modsætningen imellem danskerne og slesvig-holstenerne imidlertid bleven så skarp, så at selve dette år sprængtes klubben. De danske — henved en snes medlemmer — trængtes ud, og de øvrige gik ind i en ny klub, „Union“.

I oktober 1849 stiftedes så den danske selskabelige forening „Harmonien“. Året efter kunne den flytte ind i den gamle forenings lokaler i Gåskærstræde, som den siden blev ejer af. Det blev en forening for det bedre borgerskab og i tiden mellem krigene desuden for embedsstanden i byen, men tillige for en del af præsterne og storbønderne i Haderslev østeramt, d. v. s. for dem, der førte an i danskheden. Under selskabelige former, ved en grog eller et spil kort, drøftedes her dagens spørgsmål, først og fremmest de nationale. Foreningen har utvivlsomt haft stor betydning for sammenholdet indenfor danskheden i Haderslev og omegn. Når forf. tildeler den en betydning som de store nationale foreninger, er det dog måske at tage munden vel fuld.

1855 blev der gjort et forsøg på at forene et i Haderslev dannet „Danske samfund“ med Harmonien. Danske samfund var en forening, der ved foredrag og sang ville oplyse og oplive. Den var stiftet af præster og andre i omegnen, der var under grundtvigsk påvirkning. Forslaget om at sammenslutte den med Harmonien, der ligesom størstedelen af Haderslev borgerskab var uden forståelse af det grundtvigske, vakte voldsom modstand og forkastedes med stort flertal, skønt så betydende, ikke grundtvigske mænd som fysikus Madvig og rektor Thrige var derfor. Det må også bemærkes, at det ikke var de jævne småborgere, der kom i Harmonien. Dertil var medlemsbidraget for stort og hele milieuet dem for fremmed. De fandt vel ind i Højskoleforeningen, da den blev dannet — på en måde et nyt Danske samfund.

Det er lektor Favrholdt, der har givet den indgående skildring af Harmoniens historie og dermed et vægtigt bidrag til danshedens historie i Haderslev i det 19. århundrede. En enkelt

side har boghandler Johs. Nielsen behandlet, nemlig Harmoniens, d. v. s. Haderslev teaterhistorie. For tiden efter 1864 er, hvad skuespillerselskaberne angår, Robert Neiiendams bog om det danske teaters vilkår i Nordslesvig flittigt udnyttet, men hvad angår dilettantskuespillet, der spillede så stor en rolle i tysk tid, er der givet en god førstehånds skildring. Kontorfuldmægtig Olav Christensen har udarbejdet et udmærket personregister og ydet personalhistoriske oplysninger. Bogens smukke udstyr med en del tegninger og fotografier skal sikkert Johs. Nielsen og „Modersmaalet“s trykkeri have æren for. Denne bog, Dannevirkes jubilæumsbog og Haderslev-samfundets årsskrifter giver ypperlige bidrag til Haderslevs historie.

Det vides ikke om Harmoniens stiftelse i oktober 1849 har givet stødet til, at man i Åbenrå i december s. å. stiftede Frederiksklubben, men den er i hvert fald fremkaldt af samme trang til samling indenfor danskheden. Ved dens 75-årige jubilæum skrev dr. Michelsen dens historie. Klubbens ældste protokol var dengang imidlertid bortkommen. Forfatteren P. Lauridsen havde lånt den, da han udarbejdede sit store værk „Da Sønderjylland vågnede“, og den var derefter indgået i det arkiv, man før 1914 havde anlagt på Folkehjem, hvilket var gået af glemme. Sammen med de øvrige arkivalier fra Folkehjem var den kommen til landsarkivet, hvorfra man nu har ønsket at få den tilbage til foreningen. Den er gengivet, for en stor del ordret, i det lille jubilæumsskrift, dr. Michelsen har udgivet i anledning af 100året, og det indeholder desuden nogle tilføjelser til det tidligere skrift.

Som Åbenrå har et noget jævnere præg end Haderslev, havde Frederiksklubben det også fra første færd. Alligevel viste det sig også her vanskeligt at holde på småborgerne. Da medlemsbidraget 1852 blev fordoblet, udtrådte 45 medlemmer, småhåndværkere, skibstømrere o. l. Et forsøg et par år efter på at få dem til at indtræde igen mislykkedes. Fr. Fischer sagde om klubben, at den var for fin for de simple og for simpel for de fine. Som man i Haderslev siden oprettede Højskoleforeningen, således i Åbenrå 1911 Folkeligt Samfund med M. Andresen som formand. Det var også meningen, at Frederiksklubben skulle omfatte omegnen, og der kom da også straks nogle medlemmer, især fra Årslev, men omegnen har dog aldrig spillet den rolle, som den gjorde i Harmonien. Der var i Åbenrå ikke det opland, som der var i Haderslev. Frederiksklubben kan vel heller ikke i betydning måle sig med Harmonien, men den har dog haft sin store værdi ved at holde sammen på danskerne i udlændingstiden, selv om den i modsætning til Harmonien

var udsat for myndighedernes forfølgelse og i en årrække måtte skifte navn til Selskabelig forening.

F r o d e G r i b s v a d.

Den nordslesvigske Kirke. Landsdelens Kirkeliv og Sognekirker. Skrevet af sønderjydske Præster under Redaktion af Pastor H. Hejselbjerg Paulsen. Sønderjydsk Bogforlag, Haderslev I - II, 1945-48.

Pastor H. Hejselbjerg Paulsen er en flittig mand. I de senere år har han redigeret to store værker vedrørende den sønderjyske kirkes historie og har selv skrevet betydelige dele deraf. Medens det ene af disse værker „Slesvigs delte Bispedømme“, der er udførligt anmeldt af J. Hvidtfeldt i Sønderjydske årbøger 1949, i hele sit anlæg har et mere videnskabeligt præg, er „Den nordslesvigske Kirke“ tænkt og planlagt som en populær skildring af de nordslesvigske kirkers arkitektur og bygningshistorie og af den kirkelige udvikling i de enkelte sogne i de sidste generationer, indledet af en almindelig oversigt.

Denne almindelige oversigt, der er skrevet af redaktøren, pastor Hejselbjerg Paulsen, må betegnes som det bedste ved værket. Der er her givet en oversigt over udviklingen inden for kirkearkitekturen, kirkeinventaret, over præstegårdsarkitekturen, over kirkelige bevægelser, gudstjenesten m. v., altsammen set i historisk belysning. Carsten Petersens sjældne værk: Slesvigske Præster og samme forfatters øvrige kirkehistoriske arbejder er flittigt benyttet, og denne fremragende kendes flittige studier over sønderjysk kirkehistorie er således nu fremlagt i populær form for det nordslesvigske kirkefolk.

Langt den største del af værket er dog helliget skildringen af de enkelte kirker. Efter planen har hver sognepræst skullet give en kort oversigt over sin egen kirkes bygningshistorie og over den kirkelige udvikling i sognet i de sidste menneskealdre og i tilknytning hertil meddele de sidste sognepræsters personalia (fra omkring 1890). Da alle medarbejderne jo ikke møder med lige gode forudsætninger, er de forskellige afsnit heller ikke blevet af lige stor lodighed. Gennemgående er der kun benyttet trykt kildemateriale ved udarbejdelsen, og man træffer kun undtagelsesvis skildringer, der bringer nyt stof ud over, hvad der er kendt fra Haupt: Die Bau- und Kunstdenkmäler

der Provins Schleswig-Holstein og Carsten Petersens afhandlinger i Sønderjydske årbøger. De sidste er endda ikke kendt og benyttet af alle medarbejderne. Blandt de bedste afsnit kan nævnes dr. Holdts om Brede kirke, pastor Mallings om Brøns, pastor Hejselbjerg Paulsens om Fjelstrup, Skrydstrup og Øster Løgum, pastor Hvorvslevs om Jels, pastor Phillipsens om Gram, pastor Grøns om Daler og pastor Holms om Skrave kirke.

Instruksen og vejledningen til medarbejderne synes ikke at have været tilstrækkelig klar affattet. Alle giver ganske vist en kort beskrivelse af kirkebygningen og dens historie, mange endda begyndende med det samme vandresagn om kampen mod onde magter ved selve kirkens anlæg, men dermed er det også forbi med ensartetheden. Nogle bringer en skildring af det kirkelige liv i sognet fra de ældste tider, og andre bringer præsterækken med tilhørende personalia helt tilbage til reformationstiden (f. eks. Starup, Kegnæs, Rødding, Fol). Andre igen udelader helt præsterækken, hvilket f. eks. er tilfældet for Åbenrås vedkommende. Bedst vilde det have været om præsternes personalia var medtaget fra 1864, idet Arends: Gejstligheden i Slesvig og Holsten slutter med dette år, og L. Vestens oversigt i Sønderjydske årbøger 1923 over de nordslesvigske præster 1864—1920 er meget kortfattet.

Bogen er fyldigt illustreret. Der er flere billeder af hver kirke og portrætter af præsterne og i mange tilfælde også af degnene, organisterne, graverne og menighedsrådsmedlemmerne. En del af disse portrætter synes inderlig overflødige, og den plads der er afset hertil kunde have været nyttigere anvendt til en mere udførlig skildring af lægmænd, som på den ene eller anden måde har haft indflydelse på den kirkelige udvikling i Nordslesvig i de sidste generationer, f. eks. Hans Schack, Peter Paulsen, Brendstrup og Jørgen Gamborg, København. Heller ikke frimenighederne har fået en omtale, som med rimelighed kan tilkomme dem. Frimenighedernes kirkebygninger er, når bortses fra St. Jørgenskirken i Åbenrå, ikke omtalt.

Rækkefølgen af de enkelte afsnit er for Haderslev, Tørring Len og Tønder provstiers vedkommende alfabetisk, idet dog annekssognene som regel er anbragt efter hovedsognene. Helt stiv i alfabetet har redaktøren eller trykkeriet dog ikke været, da Brøns er anbragt foran Bevtøft og Branderup og Spandet foran Skrydstrup og Skærbæk. For Åbenrå og Sønderborg provstiers vedkommende er ordenen ganske tilfældig. Bedst vilde det sikkert have været, om man havde anvendt en topografisk opstilling i lighed med den, der er anvendt i Trap: Danmark.

I betragtning af at værket er tænkt at skulle være folkelig læsning, må der ankes over, at sproget gennemgående er lovlig præsteligt og er fyldt med uoversatte latinske citater og fremmedord. Ord som antependium, vasa sacra, ambonium, for blot at nævne nogle enkelte, kan vist ikke siges at være almindelig kendte, men mener forfatterne at sådanne tekniske udtryk ikke kan undgås, burde de have været forklaret i en ordliste. Optræder der så tilmed trykfejl i fremmedordene som f. eks. vacation i st. f. vocation, kan en fremmedordbog jo heller ikke engang bringe hjælp. Forkortelser som ib. = ibidem = sammesteds burde også have været undgået.

Idet der iøvrigt skal bortses fra de ikke få trykfejl, særlig i 2. bind, vil det dog måske være på sin plads at nævne den store uensartethed, der er i stavningen af stednavnene. Fol staves således ikke på mindre end tre måder, og det endda af samme forfatter (Fol, Fohl og Fole). Højer forekommer i den tyske form Hoyer, og et andet sted er byens navn stavet Høyer. En form som Lycksborg er vist heller ikke helt almindelig.

„Den nordslesvigske Kirke“ vil utvivlsomt blive læst rundt omkring i menighederne. Der er her formidlet et stof, som ellers er vanskelig tilgængeligt for menigmand, men der kunde adskillige steder have været gravet dybere, og betydelig mere ensartethed burde have været tilstræbt.

Peter Kr. Iversen.

Aus Schleswig-Holsteins Geschichte und Gegenwart. Eine Aufsatssammlung als Festschrift für Volquart Pauls.

(Karl Wachholz, Neumünster 1950).

En kreds af slesvig-holstenske historikere i ordets videste forstand har sluttet sig sammen for i fællesskab at udgive et festskrift til ære for fagets ubestridte førstemand, tidligere landesbibliotekar, professor Volquart Pauls i anledning af hans 65 års fødselsdag. Ialt indeholder bogen 27 bidrag spredt over talrige emnefeltter og af vidt forskellig karat.

Museumsdirektør Alfred Kamphausen har skrevet en afhandling, som han kalder „Slesvig Holsten, kunstgeografisk betragtet“, d. v. s. et forsøg på at forklare, hvorledes efterhånden bygningsminder og kunst i Slesvig og Holsten er smeltet sammen til en enhed. Når opgaven stilles sådan, får fællestrækkene let en mere fremtrædende plads, og de lægges let længere til-

bage i tiden, end det strengt taget er rimeligt. F. eks. hævder forfatteren s. 6, at kampestenskirker overvejer i forhold til kvaderstenskirker helt til Haderslev, kampestenskirker skal være holstenske i typen, kvaderstenskirkerne typisk jyske. Kortet på s. 7 viser imidlertid, at der kun ligger ganske få kampestenskirker omkring Haderslev, de vokser i antal mod syd; men er det ikke lidt for enkelt at slutte alene fra byggematerialets form til national egenart. Kampestenskirker findes i stort tal på Sjælland og Fyn, forholdsvis flere end i Sønderjylland. Forholdet er ikke nær så enkelt, som det synes efter Kamphausens artikel.

Professor Sauermanns opregning af klokkeombygningen gennem århundreder er mest af interesse for specialister, til gengæld fortæller landskonservator Peter Hirschfeld meget læseværdigt en skandalehistorie fra 1432—33. Skandalen udviklede sig i forbindelse med et giftermål mellem hertug Gerhard 7. af Slesvig og markgrevinde Agnes af Baden. Lærer Wilhelm Johnsen gennemgår en del kunstmindesmærker fra reformationstiden i Ditmarsken og museumsdirektør Fritz Fuglsang, Flensborg, kaster nyt lys over den i Flensborg fødte maler Melchior Lorck, der levede i det 16. århundrede. Byarkivar i Flensborg Otto Schütt fortæller levende om Flensborgs grumme skæbne i 30-årskrigen. Fra afdøde lærer Christian Koch's hånd stammer en afhandling om blomstringstiden for Eckernfördes søhandel i det 18. århundrede, en afhandling, der i vid udstrækning er bygget på udgaven af øresundsregnskaberne, og som også kaster lys over de andre slesvigske søhandelsbyers forhold, specielt søfarten fra Flensborg og Aabenraa. Tidligere regeringsdirektør Friedrich Pauly fortæller i en artikel om Slesvigs Hofteater i sidste halvdel af det 18. århundrede og begyndelsen af det 19., og professor E. Waschinski yder med en afhandling om valuta og prisudvikling i Slesvig-Holsten fra 1776—1864 en ualmindelig nyttig oversigt over de skiftende pengesystemer, en afhandling, der vil lette arbejdet for mange, der arbejder med økonomisk historie eller lokalhistorie.

Om den berømte oldtidshistoriker Barthold Georg Niebuhrs stilling til kunst og kunstnere beretter prof. Arthur Haseloff; og dr. Harry Schmidt yder bidrag til præsten Claus Harms biografi; Landsyndikus dr. Otto Kähler gennemgår historikeren F. C. Dahlmans indsats som sekretær for det slesvig-holstenske ridderskabs permanente udvalg, et emne, der ofte tidligere har været behandlet, medens professor Alexander Scharff fra Kiel derimod har fat i et helt nyt og ikke tidligere behandlet emne, Slesvig-Holstens rejsning i lyset af franske akter. Frankrig var i 1848 hårdt ramt af indre uroligheder og kun i ringe grad

i stand til at spille en aktiv rolle i den store europæiske politik, men efterhånden som mere rolige forhold indtrådte tog de ledende franske statsmænd ud fra deres egne interesser afgjort standpunkt til fordel for Danmark. I 1850 forsøgte den franske gesandt i London at vinde England og Rusland for en invasion i Slesvig til fordel for Danmark; bestræbelserne var dog for-gæves.

Dr. Martin Steinhäuser har foretaget en undersøgelse af valgene i Slesvig-Holsten til den tyske nationalforsamling i 1848. Man savner meget stærkt en tabellarisk opstilling af valgkredse, antal af valgberettigede og stemmeafgivningens resultat. Det interessante ved valgene ligger nemlig i valgdeltagelsen, der var langt ringere i Slesvig end i Holsten. I Haderslev kom det ikke til noget egentligt valg. Det er meget forstemmende, når forfatteren (s. 213) sammenligner valgtal fra 1848 med valgtal fra 1853, eftersom valgretten ikke var tilnærmelsesvis så udstrakt til de slesvigske stænder i 1853 som til de tyske parlamenter i 1848. Valget i 1853 giver netop ingen målestok for valgdeltagelsen i 1848, det gør kun en procentvis udregning i forhold til de valgberettigede som helhed.

Syndikus Dr. Hähnsen gengiver stemningsskildringer fra Slesvig fra foråret 1864 efter både danske og tyske kilder, medens professor Otto Becker i det følgende afsnit gengiver en hidtil ukendt betænkning af hertug Friedrich af Augustenborg fra omkring 1. nov. 1866, altså et tidspunkt, hvor hans politiske rolle på det nærmeste var udspillet.

Professor Friedrich Hoffmann, Kiel, har bidraget med en afhandling om den slesvig-holstenske politiker og bankmand Wilhelm Ahlmann, der i 1840'erne tænkte sig en videnskabelig karriere som nationaløkonom. Forfatteren undersøger Ahlmanns stilling til den økonomiske videnskabs problemer i denne tid.

En skikkelse som hjemmetyskeren amtsdommer Jürgensen, Husum (1838—1909) er sandsynligvis i vore dage bedre kendt nord for grænsen, hvor man læser H. P. Hanssens skildring af ham, end syd for grænsen. Amtsdommer Jürgensen, der var medlem af den preussiske landdag, udviklede sig efterhånden til at blive en udpræget modstander af den preussiske germaniseringspolitik i Nordslesvig. Lektor Hans Jensen, Flensborg, har skildret hans udviklingsgang. En anden fremtrædende tysk skikkelse omtrent på samme tid var generalsuperintendent Theodor Kaftan, om hvis forfædre dr. phil. Max Rasch fortæller.

Med særlig interesse læser man førstelærer Paul Selks af-

handling om sprogskiftet i Slesvig, men rigtignok ægger den i sin grundbetragtning til modsigelse; det tyske sprogs fremgang, der for ham er en naturlig kulturel udvikling, er for os resultatet af en meningsløs ordning af de administrative forhold, hvorved en dansk befolkning fik tysk som offentligt sprog, en tilstand, hvis unaturlighed først sent blev erkendt og først sent fremkaldte en modgående bevægelse.

Som i kongeriget fik Frederik 6.s forkærlighed for den indbyrdes undervisning også følger i hertugdømmerne, og lektor Ernst Erichsen har skrevet en artikel derom.

Den efterfølges af en artikel af nuværende forbundsdaysmedlem, dr. Eduard Edert, der i årene fra omkring 1920 til 1934 var ansat i provinsen Slesvig-Holstens skoleadministration, og som for den tyske stat gennem en underafdeling af institutionen Deutsche Stiftung ret enevældigt styrede det tyske privatskolevæsen i Nordslesvig. Det er ikke helt fair, når han i en statistisk oversigt over nordslesvigske skoleelever pr. 31. 12. 1922 måler de danske og de tyske skolers søgning i forhold til stemmetalene fra folkeafstemningen i 1920. Han har rigtignok trukket de tilrejsendes stemmer fra; men den rigtige målestok ville selvfølgelig have været valgtal fra folketings- eller kommunale valg. Man kan give dr. Edert ret i, at den overdrevne nationalistiske tendens, der brød igennem med nazismen, og politiseringen af den tyske skole blev skæbnesvanger for det tyske skolevæsen, men det er urigtigt, at de tyske skoler nåede det højeste antal 1933/34 med 82, de nåede i besættelsestidens første år endnu højere op; og det er ønsketænkning, der intet har med virkelighed at gøre, når dr. Edert tror, at det tyske skolevæsen, holdt på et rent kulturelt grundlag, ville have ført til, at tyskheden i Nordslesvig langsomt, men sikkert ville have vundet det tilbage, den havde tabt siden 1888, da det preussiske skolereskript indførte tysk i alle Nordslesvigs skoler. For det første var den mere eller mindre tvungne fortykning af skolen allerede vidt fremskreden i 1888, for det andet gik tyskheden i kraft af Nordslesvigs tilhørsforhold til Tyskland, med visse svingninger talmæssigt frem indtil 1914, for det tredje må det anses for utænkeligt, at tyskheden efter genforeningen alene ad skolens vej skulle kunne nå positioner, den i 1888 kun havde haft i kraft af den tyske stats magtmidler; endelig må man objektivt erkende, at den tyske skole i 1933 og årene derefter fik tilgang som følge af nationalsocialismens gennembrud; tilgang, som den ellers næppe havde fået; rigtignok var det kun inden for beskedne rammer. Stagnationen i det tyske elevtal fra 1935—40 hænger sammen med mindretallets ejendommelige

aldersfordeling, der gav forholdsvis stor afgang og ringe tilgang. Det vil føre for vidt at komme ind på alle disse spørgsmål her. Det skal blot konstateres, at dr. Ederts afhandling i nogen grad savner objektivitet.

Bogens sidste afsnit omfatter nogle kunst- og litteraturhistoriske bidrag, som der ikke her skal tages stilling til. Endelig er der som afslutning en fortegnelse over Volquart Pauls litterære arbejder.

Som et vidnesbyrd om, at tysk forskning igen er ved at komme på fode, hilser man bogen velkommen. Danske og tyske historikere kan aldrig blive enige i deres grundopfattelse af Slesvigs historie, men der er et stort og rigt felt for fællesforskning, og der er nu måske i højere grad end før mulighed for en tankeudveksling, der trods den grundlæggende forskel, kan være berigende. På den linie, Volquart Pauls har lagt, vil man altid kunne finde hinanden.

Erik Kroman:

Musikalsk Accent i Dansk.

Med Tillæg: Svenske Indvandring i Danmark i Oldtiden.
With an English Summary. Einar Munksgaards Forlag,
København 1947. 275 Sider, 12 Kr.

Kromans Bog er en Disputats. Ved dens Forsvar på Københavns Universitet i December 1947 optrådte foruden de to officielle Opponenten ikke mindre end otte Opponenten ex auditorio, der hver for sig indenfor særlige Områder ønskede at diskutere Bogen med Forfatteren. Disputatsen er senere anmeldt af Universitetslektor Poul Andersen i Danske Folkemål, 15. Årg. p. 102 ff, af Dr. phil. Anders Bjerrum i Arkiv for nordisk Filologi, 1948 p. 223 ff, og af Lektor Alf Bo i Danske Folkemål, 15. Årg., 87 ff.

Bogen indeholder ni Kapitler, sluttende med den Konklusion, at den musikalske Accent i Dansk skyldes svensk Invasion i Oldtiden, og som Støtte for denne Teori gøres der derefter i et Tillæg på 70 Sider Rede for, hvad Historien ved om 1. Danernes Indvandring, 2. Svenske Indvandring på Bornholm, 3. Svenske Indvandring i Østersøområdet i Vikingetiden.

1. Kapitel er et Referat af tidligere Forskeres Arbejder vedrørende Accenten i Dansk fra Høysgaards i 1743 udkomne "An-

den Prøve af dansk Ortografi“ til Arbejder fra dette Århundrede. 2. og 3. Kapitel handler om henholdsvis „Stemmeleje og Tonehøjdeforskydning“ (det er dette Kapitel, Alf Bo behandler i sin Anmeldelse) og „Emfase og Ordtoner“, og herefter følger tre store Kapitler om den musikalske Accent i de tre Hovedområder: Det sjællandske, det ærø-langelandske og det østsløvigske Dobbeltaccentområde.

Som Grundlag for Behandlingen af Accenten i det førstnævnte af de tre Områder, det sjællandske, benytter Forfatteren „Rigsdansk som det tales indenfor Dobbeltaccentområdet, nærmere bestemt, som det tales af rigsdansktalende i København.“ Ifølge Kroman har Ordene med Accent 1 (f. Eks. Ordet Vinter) stigende — dalende og Ord med Accent 2 (f. Eks. Ordet Sommer) dalende — stigende Tone. Det er Forfatterens Fortjeneste at have gjort opmærksom på dette Forhold, som ingen tidligere har iagttaget, og som utvivlsomt findes i visse rigsmålstalendes Sprog, men man kan ikke sige, at det er almindeligt i Rigsmålet, ligesom det heller ikke altid findes hos de dialekttalende i det sjællandske Område, som Kroman angiver. Resultaterne af en Undersøgelse af Sproget i Nordsjælland, foretaget af Universitetslektor Poul Andersen, sammen med Universitetslektor Eli Fischer-Jørgensen og Anmelderen faldt ikke sammen med Kromans Resultater, idet den Stigning i Tonen, som ifølge Kroman skulde findes i Ord med Accent 2, ikke altid fandtes i disse, medens den til Tider kunde findes i Ord med Acc. 1.

Undersøgelsen af det næste Område, det ærø-langelandske, er Bogens bedste Afsnit. Dansk Dialektforskning har hidtil savnet Oplysning om Accenten i dette lille, men interessante Område. Som Ærøbo har Kroman de allerbedste Betingelser for at give nye og vigtige Oplysninger om Accenten på Ærø, der til Trods for denne Ø's nære Beliggenhed ved Als og Sundeved dog er meget forskellig fra Accenten i de sønderjydske Områder. Det 40 Sider store Kapitel er den Del af Bogen, man med størst Glæde fordyber sig i.

Derimod giver Kapitlet om den østsløvigske Accent ikke noget nyt. Den, der vil vide noget om Accenten i Østsløvig, vil stadig have størst Udbytte af at studere Nik. Andersens Afhandling i „Dania“ IV, suppleret med Marie Bjerrums Bog: „Følelsesmalets Accenter“ (udkommet efter Kromans Disputats, jfr. nedenfor). Disse to Afhandlinger, skrevet som de er af sprogkyndige Sønderjyder, der behandler deres eget Sprog, giver solid og grundig Oplysning om Forholdene, medens Kromans Optegnelser fra Broager By, der er lagt til Grund for Be-

handlingen, i alt for høj Grad bærer Præg af, at Optegneren arbejder med et Sprog, han ikke har tilstrækkeligt Kendskab til. Der gives på visse Punkter helt urigtige Oplysninger som når der (S. 184) siges, at et Ord med Accent 2, der indgår som andet Led i en Sætningsled, bevarer den fulde Accent. Dette er ikke altid Tilfældet, selv om der er en Tendens i denne Retning. Ord som Kage og Kager har begge Accent 2, ikke desto mindre har Sætningsledene „Pandekage“ og „Pandekager“ én Accent 2, således at 2. Sætningsled her ikke har bevaret sin Accent. Tendensen til at lade 2. Sætningsled miste sin Accent er størst på Als. I den af Dr. phil. Hans Jørgensen fornylig udgivne „Alsisk Formlære“ kan findes Eksempler som „Svinelade“ (b: Svinesti), Garnnøgle, Malkepige, Malkepiger, Hovedpude, Fingerringe, hvor sidste Led har opgivet sin Accent.

Endvidere er den Grænse, som Kroman angiver for den musikalske Accent i Sønderjylland, for snævert draget. Ifølge Kroman skulde f. Eks. Halk Sogn have musikalsk Accent, derimod ikke det umiddelbart vest for liggende Vilstrup Sogn. Anmelderen har haft Lejlighed til at undersøge denne Grænse (til dels sammen med mag. art. Marie Bjerrum, som selv har musikalsk Accent i sit Sprog), og det har vist sig, at ikke så få af de ældre i Vilstrup har en endog meget tydelig musikalsk Accent, mens andre, navnlig de yngre, ikke har det. Kroman har altså meget vel kunnet træffe Mennesker i Vilstrup Sogn uden musikalsk Accent, men dette er ikke ensbetydende med, at musikalsk Accent ikke findes. At fastlægge en Grænse som den her omhandlede er en meget vanskelig og tidkrævende Sag. Det er ikke gjort med at konstatere, at et enkelt eller et Par Mennesker i en By eller et Sogn ikke har musikalsk Accent. Man kan ikke derfor gå udfra, at det samme gælder alle de øvrige. Kroman har her den Teori, at Accenten i et Sprog ikke kan ændres¹⁾, og dette forhindrer ham i at føre Undersøgelsen til Bunds. Hvis Kroman havde ført Undersøgelsen videre end sket er, vilde han også have kunnet finde musikalsk Accent hos enkelte ældre i Bolderslev i Bjolderup Sogn. Selv i Uge Sogn, der ellers ikke har musikalsk Accent, har jeg i den østlige Del af Sognet truffet en Mand, født og opvokset på Stedet, som havde tydelig musikalsk Accent. Ifølge Kroman skulde både Bolderslev og Uge ligge udenfor Området, idet Grænsen skulde gå mellem Tinglev og

¹⁾ Det udtales p. 243 på følgende Måde: Har en Befolkning én Gang en vis musikalsk Accent, vil den ikke igen forsvinde, så længe Befolkningen taler samme Sprog, og der er heller ikke Mulighed for, at den kan brede sig udenfor sit Område.

Uge Sogne på den ene Side og Kliplev og Ensted på den anden (p. 246). Den, der i længere Tid har haft Lejlighed til at følge Accentgrænsen og undersøge Forholdene der, har et stærkt Indtryk af, at denne Grænse er i Skred, og at musikalsk Accent tvært imod Kromans Teori kan ændres ligesom Sproget iøvrigt. Og dette er vel også hvad en Sprogforsker vilde vente. Man kan ikke udfra den Kendsgerning, at en dialekttalende, der kommer til at tale Rigssprog, har vanskeligt ved at aflægge sin Accent, slutte, at en Accent i et vist Område er uforanderlig.

Efter Gennemgangen af Accenterne i de tre nævnte Områder gennemgår Forfatteren det indbyrdes Forhold mellem de musikalske Accenter i de forskellige Områder og undersøger Forholdet mellem musikalsk Accent og Stød. Forfatteren kommer her til det Resultat, at Stødet er bestemt af dynamiske Forhold og kun indirekte har Forbindelse med den musikalske Accent i Accentområderne, for så vidt som de samme Forhold, som har haft Indflydelse på Accentfordelingen, også har haft Betydning for Fordelingen af Stødet, således at Forekomsten af Stødet udenfor Dobbeltaccentområderne ikke forudsætter, at der er eller på noget Tidspunkt har været musikalsk Accent i Stødområderne. Forfatteren stiller sig derefter den Opgave at undersøge, hvorledes Områderne med musikalsk Accent skal forklares i Forhold til det øvrige danske Sprogområde. Der er her tre Muligheder: Accentområderne kunde tænkes at være tilbageblevne Områder, som ikke er fulgt med i en almindelig Udvikling, eller de kunde tænkes at repræsentere lokale Udviklinger, og endelig kunde man som tredie Mulighed tænke sig, at de skyldes fremmed Oprindelse. Den førstnævnte Mulighed er den almindeligst antagne, og at det sønderjydske Accentområde skulde være et sådant tilbageblevet Område er direkte udtalt af Holger Pedersen i en Afhandling i „Sønderjydske Årbøger“ 1899. Denne Mulighed afvises imidlertid af Kroman, og det samme gælder den anden Mulighed, at de forskellige Områder skulde repræsentere lokale Udviklinger. Tilbage bliver da kun den Teori, at de musikalske Accenter skulde skyldes fremmed Indflydelse, og paa Grund af visse fonetiske Ligheder i Accenterne mener Kroman nu, at det skulde være Invasion i Oldtiden fra Midtsverrig, der skulde have bragt den musikalske Accent ind på dansk Område.

Et af de Punkter, som Kroman fremfører som Støtte for sin Teori, er dette, at Områderne med musikalsk Accent alle er beliggende ved Østersøen, som i Oldtiden var den brede alfare Vej for Folkeslagene, eller — for det sjællandske Områdes Vedkommende — ved Isefjorden, der var Indfaldsporten til Rigets

centrale Del. Dette stemmer overens med Kromans Fremstilling iøvrigt, men efter at der af Gunhild Nielsen (se nedenfor) er påvist musikalsk Accent på Rømø¹), får vi også Dialekter med musikalsk Accent udenfor Østersø- og Isefjordsområdet, og Beliggenheden ved disse Vandveje kan herefter ikke gælde som Støtte for Teorien om fremmed Indflydelse.

Et andet Punkt, hvori Kroman finder Støtte for sin Teori, er dette, at Vestgrænsen for Accenten i Sønderjylland nøje skulde følge det gamle Olger- eller Ollemersdige. Men efter at der er konstateret musikalsk Accent længere vestpå, bortfalder også denne Støtte for Teorien.

Om de historiske Forhold tør Anmelderen som Filolog ikke udtale sig, men med Hensyn til det sproglige da forekommer det mig, at Kroman ikke på noget Punkt har sandsynliggjort, at den musikalske Accent i Dansk skulde stå i Forbindelse med fremmed Invasion. Om denne Accents Opståen og tidligere Udbredelse kan man kun gisne. Men med det Kendskab, man har til Accenten i Dansk iøvrigt, synes det mig ikke usandsynligt, at den musikalske Accent tidligere har haft en langt større Udbredelse end nu og eventuelt har omfattet hele det danske Område, som derved kommer til at udgøre en Del af det skandinaviske Accentområde. Opholder man sig længere Tid i „de 8 Sogne“, der har Stød, kan man nu og da høre Acc. 2-Ordene ledsaget af den Melodi, som i det musikalske Område kendetegner disse Ord, og dette stemmer med de af Benneke og Marius Kristensen i Kort over de danske Folkemål givne Oplysninger. Samstedts oplyses det, at der er Spor af musikalsk Accent i Sydsamsø, og ved en Optegnelse derovre i Sept. 1950 har Poul Andersen og jeg hørt Acc. 2-Melodien hos ældre Meddelere. Jeg vil naturligvis ikke hermed sige, at der findes musikalsk Accent i „de 8 Sogne“ eller på Samsø. Men man kan ikke undgå at få det Indtryk, at de nævnte Områder i en ikke altfor fjern Fortid har haft musikalsk Accent.

Det forekommer mig, at Kroman for at bevise sin Teori i for høj Grad har hæftet sig ved fonetiske Ligheder mellem de musikalske Accenter i Dansk og i visse svenske Områder uden at forsøge at finde Forbindelsen mellem Accenten i de Områder, der har musikalsk Accent og de øvrige danske Områder. Denne Forbindelse er iøjnefaldende for den, der har beskæftiget sig med begge Dele.

Den af Kroman fremsatte Teori, at den musikalske Accent i

¹) Marius Kristensen angiver iøvrigt i Kort over de danske Folkemål, at Rømø har musikalsk Accent, men Kroman medregner ikke dette Område.

Dansk skulde skyldes fremmed Indflydelse, er interessant, og hvis det var lykkedes Forfatteren at sandsynliggøre den, vilde Disputatsen være et strålende Værk. Imidlertid vil vistnok de fleste Sprogforskere, i hvert Fald de Dialektforskere, der har beskæftiget sig med Sproget i de af Kroman behandlede Områder, indtil videre stille sig skeptiske overfor Bogens Hovedresultat.

Ella Jensen.

Nyt fra sønderjysk Folkemålsforskning.

Marie Bjerrum: Felstedmaalets tonale Accenter. 138 Sider. Humanistiske Studier III, Aarhus 1948. — Gunhild Nissen: Konsonanterne i Rømmømaalet i historisk Belysning. Danske Folkemål 14. Årg. p. 97—119 og Gunhild Nielsen: Glidning og lukning i rømmømalets høje vokaler («klusilspring») Danske Folkemaal 15. Årg. p. 41—65. — Karen Marie Olsen: Synchronisk Beskrivelse af Aabenraa Bymaal. Danske Folkemaal 16. Årg. p. 1—67.

Det er glædeligt at se i hvor høj Grad de unge Sønderjyder viser Interesse for deres Sprog. I Løbet af de sidste År har ikke mindre end tre Studenter ydet vægtige Bidrag til vort Kendskab til de sønderjydske Dialekter. Ved et Tilfælde, der ser ud som en Tanke, stammer alle de her omtalte Afhandlinger fra Områder med musikalsk Accent.

Siden Nik. Andersen i 1897 i „Dania“ IV udgav sin udmærkede Afhandling „Den musikalske Akcent i Østlesvig“, hvor han som Udgangspunkt tog Sproget i sit Fødesogn Felsted, blev der i en Årrække intet skrevet om den musikalske Accent i Sønderjydsk. I 1944 udsendte Århus Universitet en Prisopgave i Nordisk Filologi omhandlende musikalsk Accent i Dansk. Opgaven blev besvaret af daværende stud. mag. Frøken Marie Lorensen, nu mag. art. Fru Marie Bjerrum, født i Byen Tråsbøl i Nik. Andersens Fødesogn. Det er sidste Del af Besvarelsen af den nævnte Prisopgave, for hvilken Forfatteren opnåede Guldmedalje, der udgør den Publikation, der her skal gøres til Genstand for Omtale.

Medens Nik. Andersens Oplysninger udelukkende hviler på Høreindtryk, har Marie Bjerrum sat sig som Opgave at undersøge Accenten instrumentalfonetisk, ved Hjælp af Apparater. hun har selv indtalt 265 Ord på grammofonplader og derefter fået optaget Kymogrammer efter disse, således at Tonehøjden

har kunnet måles på et dertil særlig konstrueret Instrument. Det er herved lykkedes Marie Bjerrum at give en nøjagtig Beskrivelse af Tonegangen i de to Ordmelodier, som Felstedmålet råder over. Et Ord som f. Eks. „stor“ har én Melodi, i Almindelighed kaldet Accent 1, medens Ordets Flertalsform „store“ har en anden Melodi, kaldet Accent 2. Undersøgelserne viser, at Nik. Andersens Høreindtryk i det store og hele har været rigtige. Marie Bjerrums Undersøgelser supplerer dog i høj Grad Nik. Andersens Oplysninger, og på visse Punkter korrigerer de dem. Hele Afhandlingen, og navnlig det Afsnit, der behandler de to Accentmelodiernes Fordeling indenfor Ordstoffet, bærer Vidne om Forfatterens indgående Kendskab til den Dialekt, hun behandler. Det vilde være meget vanskeligt, for ikke at sige umuligt, for en ikke indfødt at trænge frem til en Mængde af de Detaljer, som beskrives i dette Afsnit af Marie Bjerrums Bog. Med Nik. Andersens og Marie Bjerrums Undersøgelser må Felstedmålet vist siges at være den danske Dialekt, hvis Accent er mest indgående beskrevet.

Også Accenten i en anden Dialekt, nemlig Rømøområdet, er blevet gjort til Genstand for Undersøgelse, idet tidligere stud. mag. Frøken Gunhild Nissen, nu cand. mag. Fru Gunhild Nielsen som Speciale i sit Hovedfag Dansk har undersøgt Dialekten på Rømø og derved også er kommet ind på Spørgsmålet om den musikalske Accent i denne Dialekt. Kroman nævner i sin Disputats „Musikalsk Accent i Dansk“ ikke Rømø. Imidlertid er der efter de af Gunhild Nielsen foretagne instrumentalfonetiske undersøgelser ikke Tvivl om, at der findes musikalsk Accent i Rømøområdet, Gunhild Niensens Accentundersøgelser er dog endnu ikke trykt, men vil senere fremkomme i „Danske Folkemål“. I den første af Gunhild Niensens trykte Afhandlinger behandles Medlydene i Rømøområdet, men allerede her kommer Forfatteren ind på det Spørgsmål, som er Hovedemnet for den anden Afhandling, nemlig det Fænomen, som i Almindelighed tidligere er blevet kaldt „Klusilspring“. Det består deri, at der efter de lange såkaldte lukkede eller høje Vokaler (i, y, u) udvikler sig en palatal eller guttural Medlyd, således at f. Eks. Bil kan hedde *bigl*, Mus *mugs*. „Klusilspringet“, der indenfor dansk Område findes i Vestslesvig, store Dele af Vestjylland, i Vendsyssel og Salling samt på Sjælland, Fyn og Samsø, er tidligere herhjemme undersøgt af forskellige Forskere. Marius Kristensen mente, at det skulde forklares som et Stød, der fra Stemmebåndene var flyttet op i Mundhulen og talte derfor om „Oralisation af Stødet“. Peter Jørgensen har udkastet den Tanke — der har fået

Tilslutning fra Holger Pedersen — at de Ord, der har Klusilspring, aldrig har haft Stød, men har fået „Klusilspring“ i Stedet for Stødet, da dette i sin Tid afløste Accent 1 i andre Ord. Peter Skautrup har været inde på Spørgsmålet i sin Anmeldelse af „Sønderjyske Stednavne“ og hælder nærmest til den Anskuelse, at „Klusilspringet“ i Rømmålet skulde skyldes Påvirkning fra Fastlandet. For de nævnte Forskere gælder det, at de kun kender „Klusilspringet“ i oprindelig Enstavelses Ord, altså den Ordtype, hvor man i Almindelighed vil vente Stød i Dansk. Nu påviser imidlertid Gunhild Nielsen udfra sine egne Optegnelser og udfra et stort Materiale, optegnet af Anders og Marie Bjerrum, dels at „Klusilspringet“ i Rømmålet ikke altid fremtræder med en Lukkelyd (g), men også kan manifestere sig ved et „blødt g“, et j eller w og i visse Tilfælde foran Næselyd som ng, og dels at det ikke blot forekommer i oprindelige Enstavelses Ord, men også kan optræde i oprindelige Tostavelses Ord, således at „Klusilspringet“ i Rømmålet ikke kan have nogen Forbindelse med Stødet (som Gunhild Nielsen iøvrigt kun i meget få Tilfælde har optegnet på Rømø) eller med Accent 1. Det er en meget interessant Påvisning, Gunhild Nielsen her har foretaget, og Marius Kristensens Teori kan herefter ikke længer opretholdes. Men selv om „Klusilspringet“ i Rømmålet ikke er knyttet til Accent 1, bliver dog den Kendsgerning tilbage, at en Række Dialekter kun har „Klusilspring“ i Ord med denne Accent, og hele Spørgsmålet må efter Anmelderens Mening ses i Forbindelse med Spørgsmålet om den forskellige Udvikling i andre jyske Dialekter af Selvlydene i Ord med Accent 1 og Ord med Accent 2, et Spørgsmål, der — alene på Grund af sit Omfang — selvsagt har ligget udenfor Gunhild Niensens Opgave.

Stud. mag. Fru Karen Marie Olsen, f. Kjeldsen, der studerer Dansk ved Københavns Universitet, har ligesom de to ovennævnte valgt sit Speciale indenfor Dialekterne og har skrevet om et Mål, som hun har været fortrolig med fra Barndommen, selv om hun ikke har kunnet tale det sikkert, nemlig Åbenrå Bymål. Karen Marie Olsen har selv optegnet sit Materiale efter ældre Folk i Åbenrå, men udover egne Optegnelser har hun ved Bearbejdelsen af Stoffet haft en af Dr. phil. Marius Kristensen i 1934—35 optegnet Ordsamling at støtte sig til. Opgaven bygger dog først og fremmest på Forfatterens eget Materiale, medens Marius Kristensens Samling væsentlig er anvendt til stadig Kontrol og til Støtte i vanskelige Spørgsmål. Efter en Gennemgang af det optegnede Ordstof med nøjagtig Beskrivelse af den enkelte Lyd og Opstilling af det, der i mo-

derne Sprogforskning kaldes Sprogets Inventar, sammenligner Forfatteren Åbenråmålet med de omgivende Landmål (som Eksempel er taget Målet i Rise Sogn, hvorfra der findes en stor Ordsamling, optegnet af N. Black-Hansen) og finder følgende Forskelle: 1) Af korte Selvlyd, som kan stå foran j, har Åbenrå Bymål tre: u, a og å f. Eks. i Ordene *huj* (Hud), *staj* (Stad, Sted), *håj* (Høj), *båj* (Bud), medens Risemålet har fem: u, æ, a, ö og å, Eks. i Ordene *huj* (Hud), *stæj* (Sted), *staj* (Stad), *höj* (Høj), *båj* (Bud).

2) Foran w er Forenklingen endnu mere fremtrædende, her har Åbenrå Bymål nemlig kun a, medens Risemålet har både å, a, ö og æ. Det hedder altså i Åbenrå *skaw* (Skov), *nawn* (Navn), *sawn* (Søvn) og *raw* (Ræv), alle med Selvlyden a, men i Rise *skåw* (Skov), *nawn* (Navn), *söwn* (Søvn) og *ræw* (Ræv) med fire forskellige Selvlyd.

3) Åbenrå Bymål har kun én n- og én l-lyd, medens Risemålet foruden n og l har en såkaldt palatal eller j-agtig n- og l-Lyd (læg f. Eks. Mærke til Forskellen i n-Lydene i Ordene Løn og Synd og i l-Lydene i Kalv og Kald).

4) Åbenrå Bymål har Tungerods-r, medens Risemålet har Tungespids-r.

5) Endelig findes der i Åbenråmålet betydelig flere tyske Låneord end i Landmålene.

Afhandlingen afsluttes med en Ordsamling fra Åbenrå Bymål på ca. 1200 Ord i Lydskrift.

Det er ikke nogen let Opgave, Karen Marie Olsen har taget sig på, men hun har skilt sig fra den på den smukkeste måde.

Ella Jensen.

Årsberetning og regnskab.

Ved Peter Kr. Iversen og Knud Fanø.

Årsmødet afholdtes i år på Tønderhus i Tønder søndag den 21. maj og overværedes af omkring 100 medlemmer. Formanden, fhv. amtslæge, dr. med H. Lausten-Thomsen, bød velkommen og rettede en særlig velkomsthilsen til amtmand Clausen og frue. Efter at være valgt til ordstyrer aflagde formanden følgende beretning:

Historisk samfund har i det forløbne år ved død mistet følgende medlemmer:

Samfundets mangeårige sekretær og æresmedlem, frimenighedspræst Thade Petersen, Haderslev, en af Sønderjyske årbøgers redaktører gennem flere år før den første verdenskrig, professor Aage Friis, København. Over begge, der hver på sin vis har betydet så meget for samfundets arbejde, findes der udførlige nekrologer i de to sidste halvbind af Sønderjyske årbøger. Endvidere købmand C. C. Biehl, Gråsten, sekretær Theodor Dahl, Haderslev, lærer Grüne, Mels, fru Astrid Hansen, Åbenrå, købmand Michael Hansen, Haderslev, arkivar Axel Heils, København, assistent Jørgen Hemmingsen, København, urmager D. Henningsen, Haderslev, købmand Holger Hollensen, Sønderborg, fru Mette Iversen, Sønderballe, domæneforpagter Lorenzen, Rønhave, redaktør N. J. Nielsen, Haderslev, gårdejer Jacob Petersen, Mjolden, lektor Reincke, Haderslev og lærerinde Anne Sørensen, Ribe.

Æret være deres minde.

Historisk samfund er som så mange andre foreninger begyndt at kunne mærke dyrtiden. Der tænkes ikke her blot på de høje trykkeomkostninger, som omtales udførligt sidste år, men især på det forhold, at medlemskontingentet går mere trevint ind end vanligt, og at en del medlemmer har måttet slettes på grund af restance. Også en del regulære udmeldelser finder sted. Det er navnlig tjenestemænd som lærere og præster, der har set sig nødsaget til at indskrænke deres kontingentkonto. Når medlemstallet alligevel er det samme som sidste år (ca. 1250) skyldes dette, at der har været ført en ret omfattende medlemsagitation inden for sønderjysk interesserede kredse i kongeriget. Også blandt de danske lærere og præster i Sydslesvig har samfundet fået adskillige nye medlemmer.

Takket være et meget betydeligt ekstraordinært tilskud på 5000 kr. fra Dansk Kultursamfund er vi kommet ud af en ret betydelig gæld til trykkeriet, og vi har kunnet udsende Sønderjyske årbøger 1949 i normalt omfang. Forårshæftet 1950, som medlemmerne lige har modtaget — desværre noget forsinket — har ligeledes haft det sædvanlige

omfang paa 10 ark. Fra Åbenrå amtsråd har vi endvidere for nylig modtaget et ekstraordinært tilskud på 500 kr., og jeg vil gerne benytte lejligheden til at fremføre samfundets tak for såvel disse ekstraordinære bevillinger som for den ordinære understøttelse, vi har modtaget fra stat, amter og kommuner.

I det forløbne år har vi i vor særlige skriferække udsendt Olav Christensens bibliografi over sønderjysk slægtstavelitteratur, og vi må nu stræbe henimod inden for en overskuelig fremtid at få en kortfattet museumsvejledning og en lille vejledning for indrettelsen af sognehistoriske samlinger klar til udgivelse. Dermed skulde vi så nogenlunde have tilfredsstillet de krav, man med nogen rimelighed kan stille med hensyn til udgivelse af populære vejledninger i sted- og slægtshistorie.

Udarbejdelsen af manuskriptet til den store Flensborghistorie skulde være afsluttet i løbet af efteråret, og vi håber, at det på en eller anden måde vil lykkes os at skaffe medlemmerne dette store værk til favørpris.

Af begivenheder af særlig interesse for vort samfund kan jeg nævne, at det på Dansk historisk Fællesforenings årsmøde sidste efterår meddeltes, at lærer Chr. Stenz, Flensborg havde fået tildelt fællesforeningens pris for afhandlingen om Det danske sprog i Mellemlesvig, der er publiceret i Sønderjydske årbøger 1947. Den udførlige begrundelse for prisens tildeling er optrykt i sidste halvbind af årbøgerne. Prisen uddeles een gang årligt til den værdifuldeste afhandling i samtlige amtshistoriske årbøger, og da det er fjerde gang inden for et tidsrum af 10 år, en afhandling i Sønderjydske årbøger har fået tilkendt fællesforeningens pris, kan vi vist godt tillade os at sige, at Sønderjydske årbøger hævder sig smukt blandt de andre amtshistoriske samfunds skrifter.

Vi har ikke i år som i de nærmest foregående år arrangeret byvandring, men har i stedet forsøgt os med en egnsvandring i Vestlesvig i juni måned. Vi havde formået inspektør ved Nationalmuseet Svend Jespersen til at vise os nogle af vesteregns typiske gamle gårde, og under en kaffepause i Højkro fortalte fhv. amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen træk af egnens historie. Efter et besøg i Hans og Hansigne Lorenzens smukke hjem i Ballum kørte vi via Skast, hvor Skastgård besås, til Trøjborg, hvor magister Schoubye ridsede slottets historie op for os. Over 100 medlemmer deltog i denne vellykkede tur, og da vi således har mærket, at medlemmerne har interesse for denne form for historisk oplysningsarbejde, har vi inden for styrelsen drøftet en lignende udflugt til Sundeved eller Skrydtrup—Vedsted egnen i august måned.

I årets løb er der til det sønderjyske landsarkiv afleveret adskillige privatarkiver, især skal nævnes pastor Thade Petersens, pastor Jens Jørgensens og gårdejer Niels Skrumsgers efterladte papirer. Endvi-

dere er afleveret Åbenrå modstandsbevægelses arkiv, en gammel protokol fra Møgeltønder skolekommission samt ligesom i tidligere år forskellige familie- og ejendompapirer. Th. Kaufmann, Bovrup har desuden til arkivet afleveret et stort erindringsværk, som Historisk samfund har dispositionsretten over.

I Historisk samfunds love er dets formål nævnt i 3 punkter:

1. udgivelsen af Sønderjydske årbøger;
2. indsamling af optegnelser til brug for kommende tiders granskning vedrørende Sønderjyllands historie, spec. også breve;
3. at foranledige afholdt foredrag over historiske, fortrinsvis lokalhistoriske emner.

For så vidt samfundets midler tillader det, kan der udgives eller gives understøttelse til udgivelse af særlige fremstillinger af historisk interesse for Sønderjylland.

Disse opgaver er afgrænset alt for snævert. Det viste sig snart på forskellige områder. Sønderjydsk månedsskrift blev oprettet allerede i 1924, året efter den første udformning af lovene, og ved foredraget på årsmødet i Gram 1926 rejste H. P. Hanssen som samfundets formand kravet om et landsarkiv, altså et krav, der gik langt ud over 2. del af formålsparagrafen. For et par år siden ydede Historisk samfund en pengehjælp til vedligeholdelse af et oldtidsmindesmærke i Varnæs Tykskov. Vi har således adskillige gange turdet gå ud over formålsparagrafens rammer. Uden at ville stille forslag til nogen udvidelse af formålsparagrafen må jeg fremhæve, at der i dag ligger adskillige opgaver for Historisk samfund i fortsættelse af støtten til istandsættelse af dyssen i Varnæs, opgaver der må søges løste i samarbejde med landsdelens museer. Vi må have en pålidelig fortegnelse over voldsteder i Sønderjylland. De er fredede efter naturfredningslovens § 2. »Alle jordfaste fortidsminder, såsom gravhøje, gravpladser, stendysser og bautastene, voldsteder og lignende befæstningsanlæg samt ruiner er fredet«.

Efterhånden har man vel alle vegne forstået, at de egentlige oldtidsminder som gravhøje er fredede og ikke må ødelægges; men det gælder næppe for voldstederne. Et er tilplantet for få år siden (Søndervold) og der må vistnok offentlig tales ret højt om, at noget sådant ikke er tilladt. Lad mig med det samme pege på, at den sidste rest af slottet Østerholm i Als Nørreskov står i fare for at forsvinde. Domestiquehuset — tjenerboligen — står endnu, ejes af gårdejer Krenzen på Hjortspring og bruges som arbejderbolig. Selve bygningen er ikke fredet, men man må håbe, at der sørges for, at den holdes vedlige!

Jeg vil i denne forbindelse også gerne nævne vildtpælene og stenene langs med den gamle oksevej og gøre opmærksom på, at det ikke er

lige gyldigt, hvorledes det gamle istandsættes. Det bør ikke ske som i Tønder med Richtsens hus, som jo burde have haft sandstenstrappe og sine nye mursten i samme format som de gamle. Med glæde hilser vi naturligvis også istandsættelsen af det såkaldte klosterbageri, som vel ingen sinde har haft noget at gøre med et kloster.

Ved vor egnsvandring i sommer så vi også, hvor hårdt Trøjborgs ruin trænger til hjælp. Den er endda både fredet og i statens eje.

Der er især på kirkernes område sket en hel del siden genforeningen for at føre bygningerne tilbage til deres oprindelige udseende. Først var der fuldførelsen af det af tyskerne påbegyndte arbejde med Løgumkloster kirke, der efter min og manges mening har gjort den til atter at være Nordslesvigs smukkeste bygning. Af andre kirker, som både har fået bygning og inventar i orden, er der grund til at nævne Tønder, medens der i årevis er arbejdet med Fruekirke i Haderslev, og Åbenrå sognekirke vil følge i nær fremtid. Af landsbykirker er der istandsat henved et par snese. Særlig interessante er Åstrup kirke med landets eneste uskårne kirkeloft, Burkal kirke, som af sagskyndige nu kaldes Vestslesvigs smukkeste, Arrild og Udbjerg kirker.

Desværre lykkedes det ikke samtidigt med Løgumklosters kirke at få det gamle klostrets bygning bragt i stand. Det var provst Schülein, som fremsatte planen om at udbygge klosteret og indrette det som et refugium for både mænd og kvinder, som trænger til hvile. Planen er aldeles ikke opgivet, og det må vel være en både god og praktisk måde at værne det gamle, at lade det genopstå til en gerning, som på en måde kan ses som en fortsættelse af det oprindelige formål.

Værre er det gået med St. Jørgens kloster i Sønderborg, som til trods for ufortrøden modstand fra dr. Mackeprang og museumsinspektør Raben blev nedbrudt i 1930 efter en byrådsvedtagelse, der toges med 9 stemmer mod 8. Hvad der her skete, vil der jo aldrig mere kunne rådes bod på.

Der er endnu håb om at frelse et enestående minde om gammel nordslesvigsk bondekultur, vor mangeårige sekretær, frimenighedspræst Thade Petersens hjem paa Rømø. Selv om dets skæbne endnu ikke er afgjort i enkeltheder, er det dog lykkedes nationalmuseumsdirektør, dr. Nørlund, at skaffe de nødvendige midler til at indrette det til et hjemstavnmuseum.

Vi har fra styrelsens side støttet bestræbelserne for at bevare den gamle Rømøgård ved en udtalelse offentliggjort i de sønderjyske dagblade i begyndelsen af december.

Der er ellers netop på Rømø gået særdeles meget tabt i den sidste menneskealder. Kostbart indbo er solgt til hamborgske eller andre opkøbere. De to stubmøller i Mølby og Sdr. Tvismark er borte, som marsskens engmøller.

Det er jo en naturlig udvikling, at elektriciteten afløser vandets og

vindens kraft i møllebruget. Det ses alle vegne; de gamle vandmøller nedlægges; vejrmøllerne forsvinder også. Det er en fælles skæbne. Klagen derover lyder fra Øland som fra Holland, Belgien og Frankrig helt som herhjemme. Der meddeles alle vegne om forsøg på at frelse møllerne. »De Hollandsche Molens«, »De gamle møllers veñner« i Frankrig, »Foreningen til gamle bygningers beskyttelse i England«, »Kalmar läns fornminnesförening«, »Ølands kulturminnesförening« har taget arbejdet op for at frelse de gamle vejrmøller. Vejrmøllen i Hardifort nær ved Casselbjerget i det nordligste Frankrig har stået på samme sted i over 700 år. Klostermøllen i Rexpoede i fransk Flandern er i disse dage udbudt til nedbrydning. Herhjemme overtog Tønder amt for nogle år siden stubmøllen i Saksborg, meningen var, at den skulde frelses. Nu nedbrydes også den!

I min ungdom var der 11 vejrmøller i Sønderborg, nu alle borte, og Nybøl vejrmølle, kendt fra kampene 5. juni 1843 står i fare. Det vil være også et stort landskabeligt tab. Der er i dag kun tre vejrmøller tilbage paa Sundeved; men heldigvis er der håb om, at det må lykkes at få Nybøl mølle til at blive stående.

Det må være en selvsagt opgave for Historisk samfund at hjælpe til, at heller ikke den slags historiske vidner går tabt.

For Sønderjydske månedsskrift aflagde museumsinspektør Neumann, Haderslev, derefter følgende beretning:

Sønderj. månedsskrifts abonnental var ved nytår 1950 618, altså praktisk talt uforandret. Der synes dog stadig at være brug for en vis nytægning af abonnenter, og vi har ladet trykke et nyt oplag af vore små hvervekort.

Redaktionen er fra januar i år udvidet med et medlem, idet lærer Chr. Stenz, Flensborg, er indtrådt i den. — Som De ved, har vi i en årrække sendt 30 gratis eksemplarer til Sydslesvig for at imødekomme trangene til dansk historisk læsning dernede, og også ved vort valg af læsestof har vi søgt at skaffe Sønderj. månedsskrift indpas syd for grænsen.

Både for at fremskaffe mere egnet sydslesvigsk stof, end vi har været i stand til og fordi vi mener, at tiden nu er inde til at ordningen med gratis-eksemplarer delvis ændres, har vi ønsket, at redaktionen havde en mand på stedet til at varetage vore interesser. Nogle af de hidtidige modtagere af gratis-eksemplarerne må nu tage stilling til, om de fortsat ønsker bladet ved at abonnere på det, og vi håber i løbet af nogen tid at kunne få et antal abonnenter syd for grænsen.

Som julegave udsendte vi det fjerde hefte af amtsudgaven af Danmarks Riges Breve.

Driftsregnskabet 1949.

Forhøjelsen af abonnementet fra 3—4 kr. har endnu ikke kunnet indvirke ret stærkt på regnskabet, idet den første opkrævning med det nye beløb udsendtes i sept. måned. Annoncebeløbet er tilfredsstillende.

Driftsregnskabet:	Indtægt 7152,91 kr.
	Udgift 7182,29 kr.
Minusformue på	1091,06 kr.

Efter at adjunkt Knud Fanø havde oplæst det reviderede regnskab (jfr. s. 320), stilledes såvel dette som beretningerne til drøftelse. Landsbibliotekar Jakob Petersen, Åbenrå, ankede over, at restancebeløbet var helt oppe på 2000 kr. Han så heri et tegn på, at interessen for Historisk samfund ikke var så stor, som den burde være. Han udtrykte sin tilfredshed med indholdet af de sidste årgange af Sønderjydske årbøger og rettede en appel til den sønderjyske befolkning om at slutte op om Historisk samfund. Kassereren, adjunkt Fanø svarede på de fremførte bemærkninger angående den store kontingentrestance, at der var indført en nyordning m. h. t. postopkrævningen, og han mente, at restancerne herefter vilde gå ned. Beretninger og regnskab godkendtes enstemmigt.

Til styrelsen genvalgtes adjunkt Fanø, Tønder og landsarkivar Hvidtfeldt, Viborg, og efter indstilling fra styrelsen nyvalgtes lærer Werner Christiansen, Tønder og lærer Chr. Stenz, Flensborg.

Det vedtoges, at næste årsmøde skal afholdes i Broager.

Efter et fælles kaffebord holdt Werner Christiansen et interessant foredrag om Jordsand og vadehavet, og med magister Schoubye som vejleder besøgte amtsgården. I biler kørtes derefter til Schackenborg, hvis historie på slotspladsen kort opridsedes af godsinspektør Davidsen, og efter indbydelse fra lensgrevinde Schack fik hele selskabet derefter lejlighed til at bese slottet indvendig. Fra slottet gik turen gennem slotsgaden til kirken, der ligeledes blev forevist og forklaret af godsinspektør Davidsen.

Peter Kr. Iversen.

Årsregnskabet 1949

INDTÆGTER:	Kr.	Ø.	UDGIFTER:	Kr.	Ø.
Medlemsbidrag	7.178	70	Trykning af skrifter	12.820	—
Salg af skrifter	749	40	Honorarer	2.729	—
Annoncer	238	10	Ekspedition, kasserer, sekretær	700	—
Tilskud	7.000	—	Frugt og omdeling	1.188	09
Renter	48	61	Repræsentation, annoncer	504	66
Refslund Poulsen bogen	940	25	Refslund Poulsen bogen	976	50
Forskelligt	252	—	Kontingent m. m.	410	75
Balance	2.921	94			
	19.324	—		19.324	—

Status pr. 31. december 1949.

AKTIVER:	Kr.	Ø.	PASSIVER:	Kr.	Ø.
Post- og bankkonti	926	46	Forudbetalt kontingent	54	—
Kontant	93	30	Regninger	1.093	—
Udestående fordringer:			Formue	2.029	26
Kontingent	2.030	—			
Salg	126	50			
	3.176	26		3.176	26

Knud Fano

Regnskabet revideret, fundet rigtigt og stemmende med bilagene.
Kassebeholdningen pr. 31/12—49 konstateret til stede.

Tønder, den 18. maj 1950

Sig. Schoubye

Jørgen Frank

Historisk samfund for Sønderjylland

udgiver *Sønderjydske årbøger og Sønderjydske månedsskrift*.

Styrelsen er for tiden fhv. amtslæge, dr. med. H. Lausten-Thomsen, Abenrå (formand), arkivar Peter Kr. Iversen, Abenrå (sekretær), adjunkt Knud Fanø, Tønder (kasserer), højskoleforstander Hans Lund, Rødding, museumsinspektør H. Neumann, Haderslev, landsarkivar Johan Hvidtfeldt, Viborg, sognepræst H. Hejselbjerg-Paulsen, Fjellstrup, førstepræst H. F. Petersen, Flensborg, gårdejer Sv. A. Hanssen, Nørremølle, kommunelærer Werner Christiansen, Tønder, lærer Chr. Stenz, Flensborg, og som æresmedlem fhv. museumsdirektør, dr. phil. M. Mackeprang, København.

Formand, sekretær og kasserer danner forretningsudvalg.

Redaktionsudvalget for Sønderjydske årbøger består af H. Lausten-Thomsen, Hans Lund, Johan Hvidtfeldt og Peter Kr. Iversen.

Sønderjydske månedsskrift redigeres af H. Neumann, Peter Kr. Iversen og lærer Chr. Stenz.

Medlemsbidraget er 6 kr. årligt eller mindst 100 kr. een gang for alle. Medlemmerne modtager Sønderjydske årbøger gratis. Sønderjydske månedsskrift bestilles hos postvæsenet og koster 2 kr. 15 øre fjerdingårligt. I boghandelen eller bestilt hos museumsinspektør H. Neumann, Åstrupvej, Haderslev, koster det 2 kr. Indmeldelser modtages af alle styrelsesmedlemmer.

INDHOLD:

Johan Hvidtfeldt: Oversigt over befolkningsforholdene i Sønderjylland i middelalderen	side 161—209
M. Vesterdal: En fourers oplevelser i 1850. Uddrag af en fynsk jægers dagbog under treårskrigen	» 210—263
Poul Nissen: Om ansættelsen til »Grundsteuerreinertrag« i Sønderjylland i 1870—78	» 264—284
Anmeldelser:	
Aksel Steensberg: Danske bondemøbler (ved Hans Neumann)	» 285—287
Thomas Matthiesen: Gründung und erster Entwicklung der Flensburger Neustadt (ved Johan Hvidtfeldt)	» 287—289
Andreas Lorck Schierning: Die Chronik der Familie Lorck (ved Aage Bonde)	» 289—291
Marten R. Poulsen: Minder, Person- og folkelivskildringer fra Nordslesvig (ved H. Lausten-Thomsen)	» 291—293
Københoved bysamfund. Bidrag til Skrave sogns historie I (ved Peter Kr. Iversen)	» 293—296
M. Favrholt, Johs. Nielsen og Olav Christensen: Harmonien. Træk af danskhedens historie i Haderslev gennem 150 år og M. Michelsen: Fra Frederiksklubbens arkiv 1848—1948 (ved Frode Gribsvad)	» 296—299
Den nordslesvigske kirke. Redaktion: H. Hejselbjerg Poulsen (ved Peter Kr. Iversen)	» 299—301
Aus Schleswig-Holsteins Geschichte und Gegenwart. Eine Aufsatzsammlung als Festschrift für Volquart Pauls (ved Troels Fink)	» 301—305
Erik Kroman: Musikalsk akcent i dansk (ved Ella Jensen)	» 305—310
Nyt fra sønderjydske folkemålsforskning (ved Ella Jensen)	» 310—313
Peter Kr. Iversen og Knud Fanø: Årsberetning og regnskab	» 314—320